

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (56)

DOI: 10.15407/vuchk2021.02

Науковий
журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2021

DOI: 10.15407/vuchk

ISSN 2313-5883 (Print)
ISSN 2415-7619 (Online)

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (56) 2021 р.
doi: 10.15407/vuchk2021.02

Науковий журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Засновник:

Інститут історії України
Національної академії наук України

Редакційна колегія:

Руслана Давидюк — головний редактор
Олександр Рубльов — заступник головного редактора
Роман Подкур — заступник головного редактора
Ксенія Кузіна — відповідальний секретар
Олег Бажан, Ален Блюм/Alain Blum, Степан Борчук,
Геннадій Боряк, Валерій Васильєв,
Ванесса Вуазен/Vanessa Voisin, Любов Жванко,
Сергій Кокін, Хіроаки Куромія/Hiroaki Kuromiya,
Василь Міщанин, Ренат Ріжняк,
Станіслав Стемпень/Stanisław Stępień,
Юрій Шаповал, Лариса Якубова

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 9 від 28.10.2021 р.)

Журнал друкується за сприяння
Харківської правозахисної групи (керівник Євген Захаров)

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 23758-13598 ПР
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв – на авторах
Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (56) 2021 р. – 240 с.
<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02>
ISSN 2313-5883 (Print)
ISSN 2415-7619 (Online)

© Інститут історії України НАН України, 2021

ЗМІСТ

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

- Стасюк О.** Феномен «уповноваженого» в умовах
Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. 5
- Романець Н.** Партійна чистка як складова репресивних заходів
під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр.
(на прикладі Дніпропетровської області) 25
- Кравченко П., Подкур Р.** Специфіка кримінального переслідування
за крадіжки в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. 42

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

- Ворожко В.** Конспіратори при владі: таємниці партії більшовиків
у 1919–1923 рр. 72
- Сорокін М.** Радянсько-ватиканські відносини та зовнішня
політика Святого Престолу у документах комуністичних
спецслужб (1944–1967) 112
- Лісова В.** Зовнішні відкриті комунікації Комітету держбезпеки УРСР
у 1989–1990 рр.: тенденції та напрямки 130

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

- Разиграєв О.** Втечі кримінальних в'язнів із пенітенціарних установ
Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр. 167
- Золотарьов В.** Комісар державної безпеки 2-го рангу Ізраїль
Леплевський: проблеми дослідження біографії 191

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Коваленко Т.** Радянська репресивна політика 1930-х рр. в Україні
(за матеріалами Державного архіву Харківської області) 215

РЕЦЕНЗІЇ

- Марочко В.** Архівний детектив 234

CONTENT

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

- Stasiuk O.** The phenomenon of «commissioners» in the conditions of Holodomor-Genocide 1932–1933 5
- Romanets N.** Party purge as a component of repressive measures during the grain procurement campaign of 1932–1933 (on the example of Dnipropetrovsk region) 25
- Kravchenko P., Podkur R.** The specifics of criminal prosecution for theft in the Holodomor-Genocide of 1932–1933 42

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Vorozhko V.** Conspirators in power: secrets of the Bolshevik party in 1919–1923 72
- Sorokin M.** Soviet-Vatican relations and the foreign policy of the Holy See in the documents of the communist secret services (1944–1967) 112
- Lisova V.** External open communications of the State Security Committee of the Ukrainian SSR in 1989–1990: trends and directions 130

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Razyhrayev O.** Escapes of criminal prisoners from penitentiaries in Volyn and Eastern Galicia in 1918–1939 167
- Zolotaryov V.** Commissioner of State Security of the 2nd rank Izrail Leplevsky: biography problems 191

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

- Kovalenko T.** Soviet repressive policy of the 1930s in Ukraine (according to the materials of the state archive of Kharkiv region) 215

REVIEWS

- Marochko V.** Archival detective 234

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.005>

УДК 94:321.74+341.485(477)

Олеся СТАСЮК*

Феномен «уповноваженого» в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Метою стала спроба проаналізувати феномен «уповноваженого» під проведення хлібозаготівельного плану, який призвів до вилучення майже всього збіжжя в українських селян і став одним із чинників Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Методологія і методи. Відтворюючи діяльність Уповноважених упродовж 1932–1933 рр., авторка використала антропологічний підхід. При дослідженні були використані такі методи: проблемно-хронологічний, аналізу соціально-економічних явищ, психологічної та історичної реконструкції.

Висновки. Упродовж 1932 р. був вироблений алгоритм різкого збільшення кількості уповноважених для виконання хлібозаготівельного

* Стасюк Олеся Олександрівна – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду; Olesia.stasiuk@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9527-982X>.

плану. У порівнянні із минулими роками, окрім партійно-радянських працівників, на хлібозаготівлі направлялися політично лояльні комсомольці, студенти, робітники із великих підприємств зросійщених міст. Вони представляли собою покоління, яке вже було відірване від сільської традиції. Чимало уповноважених прибувало із території Росії.

У другій половині 1932 р. на сільському – районному рівні сформувався принципово новий конгломерат керівників із частини політично лояльних місцевих чиновників, відряджених партійних працівників та уповноважених. Саме на відряджених працівників та уповноважених найбільше сподівалося вище партійно-радянське керівництво СРСР під час хлібозаготівлі.

Розпропаговані уповноважені вбачали в українських селянах ворогів, які намагалися зупинити індустріальний розвиток через свою прихильність до «дрібнобуржуазного приватновласницького життя». Готові до насильства, для вилучення збіжжя вони активно застосували побиття, катування, арешти, наругу над особистістю, сексуальне насильство, штрафи тощо. Покарання за насильство були рідкісним явищем, і його уповноважені боялися менше, ніж звинувачень в «опортунізмі». Останнє призводило до позбавлення партійного квитка і доступу до певного рівня матеріальних благ.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, уповноважений, хлібозаготівлі.

Упродовж останнього десятиріччя дослідження Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. почало набувати нових аспектів. Цьому сприяло не лише поява документальних джерел із відомих архівів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України чи опрацювання нових фондів й уведення у науковий обіг нових документів із центральних чи обласних державних архівів.

У першу чергу, почалося осмислення вже відомих документів під новим кутом зору. Це зумовило появу актуальних наукових аспектів історії Голодомору-геноциду. Серед іншого постала наукова проблема «виконавців» цього злочину. Деякі дослідники вже почали означувати цю проблему через постать «сільського активіста». На їхню думку, це була основна дійова особа у реалізації злочинної політики комуністичного режиму стосовно українського села. Зокрема С. Дровозюк намагався

«[...] на основі аналізу літератури виявити основні підходи до реконструкції соціально-психологічного портрета сільського “активіста”, оцінити його образ, створений істориками, і виз-

начити можливі напрями конкретно-історичного дослідження “активіста” як людини тоталітарної доби»¹.

Дослідник також акцентував увагу на поведінці сільських активістів під час суцільної колективізації та Голодомору-геноциду українського народу. Вчений зазначив різні типи примусу, самосудів, зневажання людської гідності, певну театральність знущань над селянами, прояви аморальності щодо селянської їжі тощо². Водночас вчений вважав за необхідне здійснити поділ активістів за майновими, віковими та світоглядними групами і «здійснити психоаналіз цих індивідів у контексті традиційної селянської моралі і тих змін у культурно-духовному середовищі села, що відбулися упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.»³.

О. Лисенко теж проаналізувала типологію поведінки сільських активістів як «виконавців волі партії» наприкінці 1920-х – 1930-х рр. на прикладі Чернігівщини. Вона визначила джерела поповнення цієї категорії сільських мешканців – комсомольці, селяни, які не змогли реалізувати себе як власники землі (більшовики назвали їх «бідняки»), наймити, сільська інтелігенція (учителі, працівники культури), колишні червоноармійці та партизани та ін. До категорії сільських активістів-«виконавців» авторка залучила і «двацятит’ятитисячників» – ідеологічно благонадійних робітників із підприємств, які мали організаційно підкріпити сільську і колгоспну адміністрацію. Частина із них стала районними уповноваженими по проведенню колективізації, хлібозаготівлі тощо. Переважна більшість із них були комуністами та комсомольцями⁴. О. Лисенко визначили декіль-

¹ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 9. – К., 2003. – С. 362.

² Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – Вип. 34. – К., 2007. – С. 67–79.

³ Там само. – С. 78–79.

⁴ Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки // З архівів ВУЧК-ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 259–263.

ка типів поведінки сільських активістів під час колективізації та хлібозаготівлі: залякування (психологічний тиск), катування, майнові зловживання і розкрадання селянського майна, ошуканство, маніпуляції, зневажання людського життя та ін.

Ці та інші автори, досліджуючи феномен виникнення «виконавців» Голодомору-геноциду, не акцентували увагу на появі на сільському – районному – обласному рівні виконавців із компетенцією «уповноважений». На сільському і районному рівні це були або місцеві активісти, або надіслані із області партійні працівники, робітники підприємств із великих міст тощо. На обласному рівні – це головним чином посланці ЦК КП(б)У – члени політбюро або відповідальні працівники ЦК чи державного апарату на рівні профільних наркомів чи заступників наркомів, керівників головних управлінь тощо.

Але головними діючими особами у реалізації хлібозаготівельного плану стали районні уповноважені. Саме вони відповідали за вилучення у селянських господарствах збіжжя та виконання інших політико-господарських кампаній. Попри їхнє різне соціальне походження, життєвий шлях, досвід партійно-радянської роботи, всіх їх об'єднували надзвичайні повноваження, що надавалися партійними органами

Тому метою статті стала спроба проаналізувати діяльність районних уповноважених російського комуністичного режиму, їхні повноваження та діяльність в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр.

Примусова суцільна колективізація та розкуркулювання, ініційоване вищим політичним керівництвом СРСР, упродовж 1930–1932 рр. різко зменшило економічну спроможність селянських господарств. Депортація селян-власників та їхніх родин до Сибіру та Північ Росії позбавило українське село не лише робочих рук – виробників товарних партій збіжжя. Втрачалася традиція і досвід сільськогосподарського виробництва.

Натомість російські більшовики пропонували пролетарській спосіб виробництва сільськогосподарської продукції. Селянин, позбавлений засобів виробництва, працював у колгоспі/радгоспі, отримував за свою роботу лише визначену державою заробітну плату. Однак цієї платні не вистачало для задоволен-

ня навіть мінімальних потреб селянської родини. Так, вартість трудодня у колгоспах Джулинського району у 1931 р. складала від 0,27 до максимуму 1,4 (лише в одному колгоспі с. Красносілка). У переважній більшості колгоспів вартість трудодня не перевищувала 0,4–0,7⁵. Секретар комсомольського осередку с. Полонисте Бабанського району Пастушенко у листі до Й. Сталіна у лютому 1932 р. скаржився:

«[...] Трудодень обійшовся 37 коп., [а] пара чобіт – 36 крб., пара черевиків – 22–26 крб., костюм – 80 крб., який був 25 [крб.] прошлий рік. Ви розумієте, що і пачка папірос 35 коп. розкурочних. Отак, т. Сталін, сто днів на одну пару чобіт [...]»⁶.

Позбавлений зацікавленості у результатах власної праці, не маючи можливості впливати на перебіг виробничого процесу, український селянин перестав працювати у колгоспі чи радгоспі. Як наслідок, через відсутність насіння (вилучене для виконання хлібозаготівлі), порушення термінів посівної кампанії, низьку якість посіву, незасіяні площі урожай 1932 р. вже був під загрозою.

Але вище політичне керівництво СРСР, очолюване Й. Сталіним, було впевнене, що селяни УСРР мають значні запаси збіжжя. Його лише потрібно було знайти і конфіскувати. Саме для цієї мети був активований феномен «уповноваженого». Сама ідея надсилання уповноваженого була не новою у структурі функціонування партійно-радянського апарату. Її використовували для всіх політико-господарських кампаній упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.

Але хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр. мала свою специфіку, що полягала у відпрацюванні алгоритму спрямування значної кількості «уповноважених» на рівень район – колгосп не лише обласних і районних партійно-радянських працівників. Направлялися студенти (комсомольці, члени і кандидати у члени КП(б)У), робітники промислових підприємств, партійно-ра-

⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 4, спр. 118, арк. 10а-12.

⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: зб. мат. і док. / упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 414–416.

дьянські працівники зросійщених промислових міст республіки. Також із радянської Росії ЦК ВКП(б) направляло для координації не лише відповідальних партійних працівників на рівні секретарів «губкомів–окружкомів», а й рядових представників партійно-радянського апарату для організації хлібозаготівлі в українському селі⁷. Ці категорії не були пов'язані із селом, оскільки були вже наступним поколінням міських мешканців. Для них були чужі традиції українського сільського повсякдення і сільськогосподарського виробництва.

Водночас такі уповноважені не мали патрон-клієнтських стосунків із керівниками обласного і районного партійно-радянського апарату. Це надавало можливості не брати до уваги рекомендації місцевих керівників щодо особливостей виконання плану хлібозаготівлі. Варто також зазначити, що факт відрядження через організаційно-розподільчий відділ ЦК ВКП(б) теж впливав на статус районного уповноваженого.

Відпрацювання масштабного розгортання інституту районних уповноважених почалося на початку 1932 р., оскільки республіка не виконала план хлібозаготівлі із врожаєм 1931 р. Згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У від 29 грудня 1931 р., для виконання плану республіку розділили на шість груп районів. Відповідальними були призначені: по Харківській групі районів – Терехов разом із Ковалем, Мусульбасом, Голодом, Кузьменком, Михайликом; по Київській – Порайко разом із Поляковим, Маркітаном, Коником, Гулим; по Вінницькій – Любченко разом із Заривайком, Степанським, Куликом, Канторовичем; по Запорізькій – Затонський разом із Петровським, Коцюбинським; по Полтавській – Демченко і Голуб разом із Огієм і Ряппо; по Одеській – Майоров разом із Вайновим, Марченком, Прохоренком.

Також було затверджено список 300 працівників, підготовлений секретаріатом ЦК КП(б)У, які були мобілізовані на допомогу тим, хто вже знаходився у районах республіки. Вони по-

⁷ Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 229.

винні були працювати безпосередньо у колгоспах. Всі уповноважені, які перебували вже в районах, підпорядковувалися зазначеним керівникам груп районів, які на власний розсуд могли їх переміщати у залежності від потреби виконання хлібозаготівельного плану. Також керівники груп разом із бюро партійних комітетів могли мобілізувати за потреби додаткові контингенти уповноважених. Призначені уповноважені повинні були виїхати не пізніше 29 грудня 1931 р.

Водночас секретаріату ЦК доручалося відкликати тих працівників, які не справилися із виконанням плану хлібозаготівлі із формулюванням «не виправдав довір'я партії»⁸. Дане формулювання у подальшому означало як мінімум пониження по кар'єрній драбині.

Отже, зазначена постанова продемонструвала початковий етап розширення інституту уповноважених. Механізм передбачав направлення уповноважених із партійно-радянських органів різного (від республіканського до районного) рівня, які підпорядковувалися відповідальному партійному керівнику – уповноваженому політбюро ЦК КП(б)У на певній (реальній або умовній) адміністративно-територіальній одиниці.

Відрядження партійних працівників на хлібозаготівлі чи вилучення насіння тривало упродовж весни 1932 р. Зростала лише їхня кількість і тривалість відрядження. Зокрема, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. зазначалося, що

«[...] Для серйозного ознайомлення з життям і господарством колгоспів на місці і для надання їм допомоги щодо застосування досвіду найкращих колгоспів ЦК зобов'язує обласні і районні партійні та радянські організації постійно відсилати керівних працівників на довші строки (не менше 10–15 днів) у певні колгоспи»⁹.

Дана практика продовжилася під час хлібозаготівлі із врожаєм 1932 р. Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 26 липня 1932 р. було доручено упродовж двох днів скласти список із 75–

⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 2, арк. 17–20.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 155–160 зв.

100 відповідальних працівників для відрядження на допомогу обкомам партії для організації хлібозаготівлі¹⁰.

Але результати були невтішні. Заступник голови Держплану УСРР Ю. Коцюбинський 21 грудня 1932 р. писав секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському про результати своєї роботи уповноваженим в Одеській області:

«Ймовірно, тебе можна привітати із закінченням хлібозаготівлі. Вінницька область добре вискочила, а тут жах. Засів я в район, де 53% виконання плану. Все обмолочено, а треба ще здати 16 тисяч тон. Збираємо розкрадене та вивозимо переобмолочене. Відсотки повзуть повільно. Тут зроблено багато помилок. Щоб не потрапити наступного року в подібне становище, проситиму прикріпити мене до району чи групи районів будь-якої області ще в червні – тоді можна відповідати за виконання плану уповноваженим районом. Зі мною 130 осіб, серед них багато відповідальних працівників, але зараз хліб важче взяти з усією великою бригадою, ніж раніше. Вітання. Ю. Коцюбинський. Криве Озеро»¹¹.

Вже весною 1932 р. поступово вимальовувалася система виконання плану хлібозаготівлі. Формальні вказівки вищих партійно-радянських органів СРСР і КП(б)У наголошували головним чином на роз'яснювальній та агітаційно-пропагандистській роботі. Такі вказівки транслиювали секретарі райкомів КП(б)У. На засіданні бюро Варвинського райкому партії 1 січня 1932 р. у постанові зазначалося:

«[...] Бюро РПК попереджує уповноважених РПК та керівників села від будь-якого перекручення лінії партії у хлібозаготівлі, не припускаючи голого адміністрування, поголовних обшуків тощо, пам'ятаючи, що основним засобом виконання хлібозаготівлі є масово-політична робота та мобілізація громадськості навколо хлібозаготівлі, ведучи рішучий наступ на кулака та його прибічників, заставивши кулацько-заможню верхівку протягом 24 годин виконати свої завдання, котрі не виконані, та в процесі хлібозаготівлі виявляти таких, доводячи їм тверді завдання й протягом 24 годин після доведення стягувати[...]»¹².

¹⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 223.

¹¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 124, арк. 67.

¹² Держархів Чернігівської обл., ф. П-793, оп. 1, спр. 216, арк. 2.

У постанові вже закладене протиріччя – на тлі «масової роботи» тверді завдання із «куркульсько-заможної верхівки» пропонувалося стягувати упродовж 24 год. Сам термін «стягувати» вже означав дозвіл на використання насильства.

Репресивні заходи пропонувалося лише до «злісних нездатчиків із числа куркулів та одноосібників». Водночас жорсткі накази, покладення «особистої відповідальності за виконання плану» на партійно-радянських керівників обласного й районного рівня, погрози щодо організаційних висновків у випадку невиконання хлібозаготівлі, обвинувачення в «опортунізмі»¹³ призводила до насильницьких дій уповноважених різного рівня щодо українських селян. У листі до Й. Сталіна член партії із Жмеринки А. Банівський (очевидно, був одним із уповноважених) докладно описав механізм виконання хлібозаготівлі. Він зазначив, що голова райвиконкому, секретар райкому КП(б)У, голова партійної контрольної комісії та директор МТС при індивідуальному інструктуванні уповноважених говорили:

«[...] бери де хоч, як хочеш..., а план виконай – бери там, де є».

У результаті були конфісковані останні кілограми зерна практично у всіх селянських господарствах¹⁴.

В іншому випадку голова сільради м. Торговиці Бабанського району Вінницької області заявив:

«Я себе винним визнаю, але я міг піти на такі зловживання, бо не мав можливості від них відмовитись, бо мене на ці зловживання спрямовували робітники району»¹⁵.

Деякі уповноважені навесні 1932 р. за «перекручення у справі хлібозаготівлі» отримували партійне покарання. Так, уповноваженого по с. Остапківці Брацлавського району Вінницької області Зуєва члени районної партійної комісії звинуватили у штрафуванні в адміністративному порядку 25 селянсь-

¹³ Див.: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. Хлевнюк, Р. Дэвис, Л. Кошелева, Э. Рис, Л. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 179–180.

¹⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 153.

¹⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 147.

ких господарств за невиконання контрактаційних зобов'язань перед державою, грубе і неетичне поводження із контрактантами. Поведінка уповноваженого, на думку партійних слідчих, спричинила негативні настрої серед «колгоспних і бідняцько-середняцьких мас села». Тому план хлібозаготівлі був виконаний на 85%. Покарання Зуєву було на диво легким – сувора догана і зобов'язання виправити «викривлення по парт[ійній] лінії». До відвертого зловживання владою були причетні і члени сільради, оскільки було запропоновано стосовно них також «вжити відповідних заходів»¹⁶.

Подібні покарання свідчать, що знущання над селянами були дозволені у першій половині 1932 р. до певної міри. Але навіть за умови невеликого розголосу покарання не було суворим і не призводило до відсторонення від виконання обов'язків уповноваженого.

Іноді факти масового побиття чи навіть вбивства спричиняли великий розголос, і місцеві керівники були змушені карати уповноважених. Зокрема у с. Булаховка Павлоградського району Дніпропетровської області уповноваженим райвиконкому Оженком та секретарем партійного осередку Діденком був побитий колгоспник Жаворонко. Він брав участь у «волинці», що була спровокована діями уповноваженого та сільської адміністрації. Понад 600 селян протестували проти вилучення без їхньої згоди 862 ц зерна із колгоспної комори і вимагали роздати вирощений ними хліб. Жаворонка, який під час «волинки» «пригрозив» секретарю партійного осередку, доставили до приміщення партійного осередку. У присутності інспектора районної міліції Мокієнка він був побитий Діденком і Оженком.

Оскільки був зафіксований факт «волинки», відбулося розслідування причин її виникнення. Під час його були виявлені факти катування і побиття колгоспника. Для заспокоєння селянської громади винуватці були засуджені¹⁷.

Ситуація кардинально змінилася у другій половині 1932 р., коли почали виконувати нав'язаний республіці хлібозаготі-

вельний план у 356 млн пудів. Окремі представники партійно-радянського апарату районного рівня, голови колгоспів та сільрад активно протестували проти нереального плану хлібозаготівлі. Протести набували різних форм – від відмови спущеного обласним і районним керівництвом розверстаного плану хлібозаготівлі до відкритого спротиву через «волинки», протести, повстання, терористичні акти стосовно партійно-радянського апарату та ін. Подібних документів чимало опубліковано у науково-документальних збірниках, ще більше виявлено у державних архівах областей¹⁸.

Зрозумівши, що частина місцевого партійно-радянського апарату почала чинити спротив, вище політичне керівництво СРСР та УСРР ініціювало у серпні 1932 р. відрядження 2347 партійних працівників у порядку партійного набору для роботи у сільській місцевості строком не менше 2 років¹⁹. Зважаючи на кількість існуючих районів, у середньому на кожен район припадало 4–6 партійних посланців. Але практика «відрядження на тимчасову роботу на село» існувала упродовж наступних місяців і навіть років, тобто проходила поступова зміна або перетасування низового партійно-радянського апарату.

На перший погляд, вони не повинні були відіграти таку значну роль у хлібозаготівлі. Але такі призначення треба розглядати у контексті зайняття ними ключових посад, що частково руйнувало сформовані патрон-клієнтські стосунки на сільському – районному рівні. Водночас, вони активно співробітничали із уповноваженими, надісланими із зросійщених міст теж у порядку партійного набору. Таким чином, упродовж другої половини 1932 р. на сільському – районному рівні сформувався принципово новий конгломерат керівників із частини політично лояльних місцевих чиновників, відряджених партійних працівників та уповноважених. Саме на відряджених працівників

¹⁸ Див. зокрема: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 604 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і мат. / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 243–246, 258–259, 261–263, 274–276, 312 та ін.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 8, 27.

¹⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. – С. 444.

¹⁷ Там само. – С. 458–460.

та уповноважених найбільше сподівалося вище партійно-радянське керівництво СРСР під час хлібозаготівлі.

У критичні моменти хлібозаготівлі уповноважені виконували функцію також контролера-наглядача за керівництвом району. Про це свідчить хоча б рішення бюро Одеського обкому партії від 1 грудня 1932 р. У ньому зазначалося:

«Зобов'язати тов. Погребного (уповноваженого за М.-Одеським районом) та тов. Лаврецького (уповноваженого по Первомайському району) – повідомити негайно обкому [...], чи забезпечує нинішнє керівництво у цих районах виконання плану хлібозаготівлі»²⁰.

Згідно цього рішення, чимало партійних посадовців районного рівня отримали суворі догани та попередження через невиконання хлібозаготівлі. Із Карл-Либкнехтського району був відкликаний уповноважений ЦК КП(б)У Ігнатюк. На думку членів бюро Одеського обкому, він не справився із «завданнями по хлібозаготівлі». Про причину його відкликання бюро ухвалило повідомити ЦК КП(б)У²¹. Для Ігнатюка це означало загалом завершення партійної кар'єри.

Переважна більшість уповноважених намагалися виправдати «довір'я партії» і починали застосовувати різноманітні методи насильства стосовно українських селян. Психологічно вони були до цього готові. Цьому сприяла їхня попередня партійно-радянська робота (здатність безумовно виконувати всі рішення партії, прояви політичної лояльності, сподівання на майбутній кар'єрний зріст тощо). Свій вплив здійснювала також агітаційно-пропагандистська система, що переконувала у ворожості українських селян пролетаріату, їхній дрібнобуржуазній сутності, небажанні допомагати розбудовувати соціалістичну, інтернаціональну державу тощо. Теза щодо ворожості українських селян визначала їхню поведінку під час проведення хлібозаготівлі.

На момент готовності до насилля звернув увагу С. Дровозюк, який зазначив, що при дослідженні діяльності районного,

²⁰ Державний архів Одеської обл., ф. П-11, оп. 1, спр. 141, арк. 31–36.

²¹ Там само.

сільського апарату, активістів і уповноважених важливо вивчати не лише

«[...] конкретні дії і вчинки, а й висловлювання, які відображали психологічну готовність до антигуманних, жорстоких вчинків»²².

У державних архівах зберігається чимало документів, які свідчать про масове насильство над українськими селянами. Їх значна кількість дозволяє класифікувати типи насильства, що застосовувалися уповноваженими:

- побиття були найбільш поширеним методом насильства стосовно українських селян. Уповноважені райкому Токарів і Дозорцев у с. Кашлани Іллінецького району упродовж весни 1932 р. постійно били селян-одноосібників, вимагаючи здавати збіжжя. Побиття також супроводжувалися знущаннями і катуваннями:

«Мурмулову Гапку били до півсмерти, після чого обливали її водою та запитували: “Чи серце б'ється?”. Після того командували: “Смирно”, “Йди”, “Повернись” і так цілу добу. Вовку Роману насипали в рот тютюну і заливали водою»²³;

- катуючи українських селян, уповноважені намагалися не лише змусити їх віддати останнє збіжжя. Очманілі від безкарності і переповнені жагою «участі у великій справі побудови світлого майбутнього», вони намагалися підкорити українських селян, поселити у їхніх душах страх «перед владою». Надзвичайні повноваження активували у деяких уповноважених приховані психологічні схильності, зокрема до садизму. У с. Гатки, згідно інформації завідувача секретною частиною Вінницького обкому партії Щеткіна, уповноважений райкому партії спільно із головою колгоспу і завідувачем поштового відділення та іншими членами бригади відвели спеціальну кімнату, де ув'язнювали селян. Вона була дуже натоплена і нагадувала лазню. Після декількох годин перебування ув'язненого переводили до холодного і мокрого погребу, де не

²² Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). – С. 69.

²³ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 69, арк. 172.

було навіть соломи для підстилки. Серед в'язнів цієї кімнати і погребу були також жінки²⁴;

■ конфіскація майна позбавляла останньої можливості вижити під час голодування. Процедура вилучення майна майже завжди супроводжувалася побиттям та знущанням. У колгоспників Романа Мельничука і Захарія Кравчука було забрано майно за «несвоєчасне очищення насіння». Також представники сільської адміністрації їх побили. Селяни пішли скаржитися районному керівництву. Їх догнали, знову побили, роздягли і по снігу притягнули до сільради²⁵;

■ незаконні арешти стали методом залякування селян. Вони були двох типів: перший – арештований селянин чи його родина ув'язнювалася до спеціально пристосованого холодно-го приміщення, другий – направлення арештованих селян до найближчого відділку міліції. У цьому випадку уповноважений повинен був домовитися із начальником районної міліції чи дільничним міліціонером. Зважаючи на надзвичайні повноваження, уповноваженому це було зробити неважко. До того ж керівники міліції отримали вказівки із наркомату внутрішніх справ республіки всіляко сприяти уповноваженим у проведенні хлібозаготівлі. Так, у доповідній записці заступника начальника Вінницького облвідділу ГПУ УСРР П. Рахліса від 4 липня 1932 р. зазначалося, що у с. Голубинці Деражнянського району уповноважений Бевз і голова сільради Мартинюк проводили щоденні арешти селян, вимагаючи від них збіжжя і насіння. В Уланівському районі уповноважені райкому партії масово арештовували селян за відмову від посіву (через відсутність насіння), склали акти і направляли до міліції із запискою:

«Відправляю громадянина [такого-то], який відмовляється від посіву. Прошу такого-то потримати у себе»²⁶;

■ несанкціоноване виселення із власного господарства. Як приклад варто описати родину 75-річного Якіма Макарчука,

якого разом із дружиною ранньою весною 1932 р. було вигнано із хати. Вони поселилися у курнику. Однак бригада прийшла і зруйнувала курник. Спроба продовжити проживання у погребі теж була невдалою – його теж зруйнували. Сусіди боялись репресій, не пускали сімейну пару до хати. Вони ночували на вулиці під час морозів. Невдовзі дружина Я. Макарчука померла;

■ штрафування селян за відсутність насіння, невиконання плану хлібозаготівлі, запланованих сільськогосподарських робіт через голодування. Так, уповноважений Старо-Костянтинівського райкому партії, він одночасно виконував обов'язки секретаря партійного осередку с. Іршики, Адаменко запровадив цілу систему штрафів, що розорювала селянські господарства. Він заявив селянам:

«Оскільки закон забороняє сільраді штрафувати понад 10 руб., ми будемо штрафувати вас по три рази на день. Ви їсте вранці, в обід, увечері і будете платити вранці, в обід й увечері по 10 руб.».

Селяни отримували штрафи не лише за якісь дії, але навіть за висловлювання. Селянин Семен Денисюк, який виконав план хлібозаготівлі, був оштрафований чотири рази за день через відповідь бригадиру колгоспу:

«У мене немає насіння для засіву».

С. Денисюк тричі заплатив по 10 руб. Коли гроші закінчилися, то уповноважений забрав у нього понад 2 пуди борошна. У селян у якості штрафів забирали речі (чоботи, свитки, кожухи і т. д.), які потім або розподілялися серед сільського та районного партійно-радянського активу, або розпродавалися «із-під поли»²⁷. Інший уповноважений із с. Вердер Дмитрівського району Чернігівської області писав 7 березня 1932 р., що був змушений застосувати штрафи для того, щоб змусити селян «очистити (знайти або відкопати) зерно». Він був упевнений, що насіння є, лише селяни не хочуть його діставати на «зло радянській владі». Але він визнав, що «здви́гів не видно» і вони змушені будуть повторити штрафування

²⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 5. арк. 11–12.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, спр. 10. арк. 151.

²⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 5. арк. 11–12.

селян²⁸. Типовим було запровадження штрафів за невиконання хлібозаготівлі. У грудні 1932 р. президія Шуринської сільради Миколаївського району ухвалила рішення оштрафувати п'ятьох селян, які не виконали хлібозаготівлі. Так, Захарія Заворотнюка ухвалили оштрафувати

«15-місячною нормою м'ясозаготівлі та окремо оштрафувати в 1000 карбованців за злісне невиконання планів хлібозаготівлі»,

Петра Дровозюка –

«за невиконання плану хлібозаготівлі оштрафувати 15-місячною нормою м'ясозаготівлі та стягнути всю заборгованість».

Вінших селян, окрім штрафу, відібрали садибу і запропонували відкрити кримінальні справи²⁹;

- направлення на постій до селянського господарства. У с. Кашалани Іллінецького району уповноважений поставив на постій до 240 «одноосібних бідняцько-середняцьких» хат від 5–15 постояльців на господарство. Останнім наказали:

«Забирати та споживати все, що є в хаті, спати, де завгодно».

Наказ виконали. Все, що знаходили з їжі, поїдали. Позабирали всяке зерно, незважаючи на благання не брати. У Махоринського Мусія день і ніч варили, пекли та поїдали. У безпритульної батрачки, старої жінки 72 років, яка зібрала по ланах по колосочку 48 кг пшениці, за санкцією кандидата партії Пиндика Юхима це зерно забрали і змололи. Так само забрано 16 кг останнього жита у колгоспниці Токарчук Югени. Кандидат партії Бик Никифор із помсти у біднячки Вовк Наталки забив останні 2 курки і дав їх постояльцям варити, говорячи:

«І вам так будемо робити, як не будете йти до колгоспу».

Після того, як все поїли та позабирали із хат, в деяких зруйнували печі та лежанки. Унаслідок таких дій 240 селянських господарств (понад 1200 осіб) залишилися без продовольства і змушені були харчуватися сурогатами³⁰;

²⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. П-46, оп. 1, спр. 118, арк. 60.

²⁹ Державний архів Миколаївської обл., ф. Р-8, оп. 1, спр. 331, арк. 2.

³⁰ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 69, арк. 172.

- знущання над особистістю також були типовими методами діяльності уповноважених. Іноді вони супроводжувалися діями із ознаками карнавальності. Уповноважений по с. Мачуха Брацлавського району Вінницької області Шефир викликав осіб, які не виконали план хлібозаготівлі, прикріплював до їхньої голови лист паперу із написом:

«Я злодій, вкрав у держави хліб, я – ворог Радянської влади».

Він змушував їх ходити у цьому вигляді по селу. За процесією бігли школярі і із свистом, вигуками жбурляли каміння, бруд тощо³¹. В іншому випадку уповноважений райкому партії по с. Козинці Тростянецького району Іванов вручав «нездатчикам рогожні прапори», які змушував привселюдно караулити упродовж кількох днів. У с. Марксово Брацлавського району уповноважений Слабкий змусив 87-річну селянку Лісовик танцювати «в присядку», піднімати до верху руки, хреститися³². Іноді деякі креативні уповноважені запроваджували «прапори ганьби» для буксирних бригад. Зокрема, партійна комісія, заслухавши звіт уповноваженого райкому партії по с. Припутні Прилуцького району Чернігівської області, зазначила:

«Прапор “ганьби”, що був встановлений тов. Буряком для бригади, яка найгірше працюватиме по хлібозаготівлі, комісія вважає за правильний захід у всій системі масово-політичної роботи навколо хлібозаготівлі. Але після вручення цього прапора на засіданні сільради бригаді третьої сотні, завдяки невірному настановленню з боку тт. Буряка та Бичка, цього прапора було невірно використано, а саме: а) носіння по хатах, б) вимазування дьогтем, в) ставлення рядом з іконами»³³.

У даному випадку нарузі піддавалися не лише беззахисні селяни, а й маргіналізовані члени «буксирних бригад». Ймовірно, уповноважений Буряк намагався максимально посилити конфлікт між селянами і «буксирниками», які безжалісно будуть вилучати всі залишки продовольства, аби знову не потрапити під знущання і насмішки;

³¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 153.

³² Там само, спр. 74, арк. 1–2.

³³ Держархів Чернігівської обл., ф. П-293, оп. 1, спр. 304, арк. 14–16.

- наруга уповноважених над священнослужителями вагомо впливала на ставлення не лише до згаданих представників, а й загалом до партійно-радянського апарату. У с. Феліксівка Липовецького району у квітні 1932 р. уповноважений райкому КП(б)У і голова сільради арештували місцевого священника під час богослужіння. Обурені селяни були готові до масового повстання³⁴;
- сексуальне насильство, наруга над жіночим тілом не була притаманна українській традиції. Однак у доповідних записках зафіксовані численні факти наруги над жінками. Вже згаданий уповноважений Слабкий у січні 1933 р. викликав групу жінок із родин, які не виконали хлібозаготівлю, наказав їх роздягнути і закрити їх до «холодної кімнати»³⁵. Часто уповноважені і представники сільської адміністрації примушували жінок та дівчат до статевих зносин. При відсутності «взаємності» вони пригрожували розорити або розкуркулити селянське господарство. Так сталося із родиною Харитона Федорчука із с. Іршики Вінницької області³⁶.

Таким чином, упродовж 1932 р. був вироблений алгоритм різкого збільшення кількості уповноважених для виконання хлібозаготівельного плану. У порівнянні із минулими роками, окрім партійно-радянських працівників, на хлібозаготівлі направилися політично лояльні комсомольці, студенти, робітники із великих підприємств зросійщених міст. Вони представляли собою покоління, яке вже було відірване від сільської традиції. Чимало уповноважених прибувало із Росії.

Упродовж другої половини 1932 р. на сільському – районному рівні сформувався принципово новий конгломерат керівників із частини політично лояльних місцевих чиновників, відряджених партійних працівників та уповноважених. Саме на відряджених працівників та уповноважених найбільше сподівалося вище партійно-радянське керівництво СРСР під час хлібозаготівлі.

³⁴ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 154.

³⁵ Там само, спр. 74, арк. 2.

³⁶ Там само, спр. 10, арк. 12–13.

Розпропаговані уповноважені вбачали в українських селянах ворогів, які намагалися зупинити індустріальний розвиток через свою схильність до «дрібнобуржуазного приватновласницького життя». Готові до насильства, для вилучення збіжжя вони активно застосували побиття, катування, арешти, наругу над особистістю, сексуальне насильство, штрафи тощо. Покарання за насильство були рідкісним явищем і його уповноважені боялися менше, ніж звинувачень в «опортунізмі». Останнє призводило до позбавлення партійного квитка і доступу до певного рівня матеріальних благ.

REFERENCES

1. Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin, S., Stasiuk, O., Shapoval, Yu. (Comps.). (2007). *Rozsekrecheni pam'iat'. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD*. Kyiv: VD «Stylos». [In Ukrainian].
2. Drovoziuk, S. (2003). *Sotsial'no-psykholohichnyj portret sil's'koho «aktyvista» 20–30-kh rr. v ukrains'kij istoriohrafii. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (9), 360–372. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Drovoziuk, S. (2007). *Povedinka sil's'kykh aktyvistiv pid chas sutsil'noi kolektyvizatsii ta holodomoru ukrains'koho narodu (1932–1933 rr.). Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, (34), 67–79. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Khlevnyuk, O., De'vis, R., Kosheleva, L., Ris, E., Rogovaya, L. (Comps.). (2001). *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg.* Moskva: ROSSPE'N. [In Russian].
5. Kul'chyts'kyj, S. (Ed.). (1992). *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini: 1929–1933. Zbirnyk materialiv i dokumentiv*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
6. Lysenko, O. (2013) *Sil's'ki aktyvisty Chernihivschyny (kinets' 1920–1930-ti rr.): typolohiia povedinky. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1–2 (40–41), 259–263. [In Ukrainian].
7. Pyrih, R. (Comps.). (1990). *Holod 1932—1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Pyrih, R. (Comps.). (2007). *Holodomor 1932 –1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy*. Kyiv: Vydav. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [In Ukrainian].

9. Vasyli'iev, V. (2014). Politychne kerivnytstvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tseutr-sbtsentr vldy (1917-1938). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Stasiuk Olesya. The phenomenon of «commissioners» in the conditions of Holodomor-Genocide 1932-1933

The aim of the paper was to attempt to analyze the phenomenon of the «commissioner» in the process of the grain procurement plan implementation. This phenomenon led to the seizure of almost all grain from Ukrainian peasants and became one of the Holodomor-Genocide 1932-1933 factors.

Methodology and methods. The author used an anthropological approach to reconstruct the activities of the «commissioners». The problem-chronological method, the analysis of socio-economic phenomena, psychological and historical reconstruction methods were the ground for the study.

Conclusions. In 1932 the authorities developed the algorithm for a sharp increase of the number of the «commissioners» to carry out the grain procurement plan. Compared to previous years, in addition to the Communist Party and Soviet workers, authorities sent politically loyal Komsomol members, students, and workers from large plants in Russified cities to extract grain. They represented the detached from the rural tradition generation. Many «commissioners» came from Russia.

During the second half of 1932, a fundamentally new layer of leaders was established on the level of villages and districts. Politically loyal local officials, seconded party workers, and «commissioners» formed it. It was the seconded workers and «commissioners» that the highest party-Soviet leadership of the USSR primarily relied on during the procurement of bread.

The well-known due to propaganda «commissioners» perceived the Ukrainian peasants as enemies who tried to stop industrial development because of their commitment to «petty-bourgeois private life». Ready for violence, they actively used beatings, torture, arrests, personal abuse, sexual violence, fines, etc., to seize grain. Punishment for such violence was rare and was not as dangerous as accusations of «opportunism». The latter led to the deprivation of a party ticket and access to a certain level of material goods.

Key words: Holodomor, genocide, commissioner, grain procurement.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.025>

УДК 94(477.63)«1932/1933»

Наталя РОМАНЕЦЬ*

Партійна чистка як складова репресивних заходів під час хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 рр. (на прикладі Дніпропетровської області)

Мета дослідження полягає у висвітленні процесу підготовки та здійснення чистки сільських парторганізацій Васильківського, Великолепетиського та Солонянського районів Дніпропетровської області як складової репресивних акцій влади під час хлібозаготівельної кампанії 1932-1933 р.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, усебічності. Для реалізації мети були застосовані порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний методи. Опрацювання архівних документів здійснено завдяки методам джерелознавчого та герменевтичного аналізу.

Висновки. Необхідність проведення партійної чистки у Васильківському, Великолепетиському та Солонянському районах, що мали найнижчі показники виконання хлібозаготівлі, представники республіканської та обласної парторганізації обґрунтували потребою ліквідувати саботаж з боку сільських та районних партосередків. За офіційною версією, головною причиною саботажу стало проникнення до районної парторганізації «куркулів» і «великих землевласників», які прагнули у такий спосіб знищити колгоспну систему. Насправді, районне та сільське партійне керівництво не могло забезпечити виконання планів здачі збіжжя державі через їхню нереальність, а тому відмовлялося їх ухвалювати та вимагало їхнього зменшення.

Метою партійної чистки була заміна «саботажників» на більш слухняних виконавців, які мали у будь-який спосіб забезпечити планові надходження збіжжя до державних заготівельних пунктів. Також показова розправа над сільськими комуністами трьох районів області повинна була примусити інших партійців активніше вилучати збіжжя у колгоспів та одноосібників. Комуністичний режим не обмежував чисткою партосередків, перетворивши її на загальну чистку колективних об'єднань.

Чистка сільських партосередків Васильківського, Великолепетиського та Солонянського районів тривала упродовж грудня

* Романець Наталя Радомірвна – докторка історичних наук, професорка кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету; romanets1@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>.

1932 р. Тоді партквитків позбавили 28,8% членів партії. Проте масові виключення із партії, комсомолу, колективних об'єднань, накладення партійних стягнень не змогли кардинально змінити темпи хлібозаготівлі у цих районах. Небажаним для влади наслідком партійної чистки стала й кадрова проблема, яка надзвичайно загострилася на селі.

Ключові слова: репресії, хлібозаготівлі, партійна чистка, Васильківський, Великопетиський, Солонянський райони, Дніпропетровська область.

Важливою складовою масштабного терору під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 р. стали репресії проти виконавців хлібозаготівлі: голів та членів правлінь колгоспів, сільрад, працівників райвиконкомів, бригадирів, уповноважених, секретарів партосередків. Актуальність дослідження цієї проблеми визначається тим, що її вивчення дозволяє висвітлити тему спротиву місцевого керівництва тотальному вилученню хліба в українському селі, а також встановити – ким були безпосередні виконавці сталінських настанов: слухняними «гвинтиками» державної машини чи жертвами та заручниками тоталітарної системи. Тож не дивно, що упродовж останніх десятиліть ця тема викликає особливу зацікавленість вітчизняних науковців, що засвідчують розвідки М. Дорошка¹, В. Даниленка², О. Лисенка³.

Проте поза увагою дослідників залишився такий аспект проблеми, як чистка сільських парторганізацій під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 р. Тому у пропонованій статті

¹ *Дорошко М.С.* Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору // Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 606–618.

² *Даниленко В.М.* Партійно-радянський актив у роки Голодомору: Оріхівська справа // Голод 1932–1933 рр. в Україні: Причини та наслідки. – С. 618–629.

³ *Лисенко О.* Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – С. 40–62.

авторка намагається заповнити цю лакуну, висвітливши процес підготовки та проведення цієї репресивної операції на території Дніпропетровської області.

18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про проведення чистки

«ряду сільських парторганізацій, що явно саботують хлібозаготівлі та підривають довіру партії серед трудящих».

Чистка мала охопити парторганізації Снігурівського і Фрунзенського районів Одеської області, Солонянського, Васильківського й Великопетиського районів Дніпропетровської області⁴. Почавшись із низових партійних осередків, чистка завершувалася перевіркою членів бюро райкомів КП(б)У і президії районних контрольних комісій на відкритих партійних зборах. Керувати нею призначили партколегію ЦК КП(б)У⁵.

Крім тотальної перевірки сільських парторганізацій п'яти районів республіки, політбюро і ЦК КП(б)У 21 листопада 1932 р. дозволили чистку окремих партосередків, засмічених «опортуністичними елементами»⁶.

Обґрунтовуючи необхідність проведення чистки сільських партосередків, республіканське керівництво використовувало сталінську концепцію «про загострення класової боротьби у міру просування до соціалізму». Так, секретар партколегії ЦК КП(б)У та голова Центральної комісії по чистці партії п'яти районів УСРР В. Кисельов, виступаючи у Солонянському районі, відверто заявив, що «боротьба за хліб на даному етапі з'являється класовою боротьбою». Тому чистка спрямована проти «куркулів» та «великих землевласників», які «пролізли» до сільських партосередків, щоб «шкодити та розвалювати колгоспи». Із партії планували виключити і так званих «переродженців», тобто тих комуністів, які саботували виконання хлібозаготівлі⁷.

⁴ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: док. і мат. / НАН України; Ін-т історії України; упоряд. Р. Пиріг. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 393.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5265, арк. 24, 31.

⁶ Там само, оп. 6, спр. 237, арк. 206.

⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 294, арк. 11.

Спрямування репресивного удару проти партійців Васильківського, Солонянського та Великолепетиського районів Дніпропетровської області пояснюється, передусім, низькими показниками виконання хлібозаготівлі. Приміром, за першу половину листопада Васильківській район виконав лише 5,8% місячного плану, причому по основній культурі – пшениці – взагалі 0,4%, Великолепетиський – відповідно 5% і 1,8%, Солонянський – 0,8% і 2,4%⁸. Виконання річного плану цими районами на 20 листопада 1932 р. становило: Васильківським – 34,3%, Солонянським – 34%, Великолепетиським – 27,6% (останнє місце в області)⁹.

Зазначимо, що партійно-радянське керівництво Дніпропетровщини тримало під пильним контролем перебіг хлібозаготівлі у зазначених районах з самого початку заготівельної кампанії. Так, вже у постанові бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 17 вересня 1932 р. наголошувалося, що Васильківський, Солонянський та Великолепетиський райони

«упродовж всього часу хлібної кампанії проявляють обурливу бездіяльність, зовсім не заготовляючи хліба, досі здали з кожного га по 2,5–4–5 пудів».

Низькі темпи заготівлі у цих районах, на думку партійних очільників Дніпропетровщини, призвели до того, що

«область у цілому весь час різко відстає у хлібозаготівлі»¹⁰.

1 листопада 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило спеціальну постанову «Про стан хлібозаготівлі по Васильківському району», де звинуватило керівників району в «опортунізмі», потуранні «розкладницькій діяльності куркульських і рвацьких елементів». Від парторганізації району вимагали виявити хлібні ресурси для забезпечення виконання заготівлі: перевірити

⁸ Очистимо наші лави від людей, чужих справі комунізму! // Зоря. – 1932. – 23 листопада.

⁹ Зведення про перебіг хлібозаготівель по Дніпропетровській області (за станом на 20/XI-1932 р.) // Зоря. – 1932. – 22 листопада.

¹⁰ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 18, арк. 129.

«правильність видачі авансів, якість збирання й молотьби, облік витрачання обмолоченого й необмолоченого хлібу»¹¹.

Партійне керівництво Дніпропетровської області застосувало до районів–«саботажників хлібозаготівлі» – також «чорнодошечні» методи впливу. Так, 4 листопада 1932 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про занесення на «чорну дошку» Солонянського району. Це передбачало застосування всього комплексу «чорнодошечних» репресивних заходів: припинення державної та кооперативної торгівлі, вивезення із крамниць всіх товарів, припинення кредитування та стягнення з колгоспів і одноосібників всіх раніше виданих кредитів та інших фінансових позик. У колективних об'єднаннях, кооперативних та державних установах району передбачалося провести чистку від «контрреволюційних елементів». Обласна прокуратура та суд повинні були упродовж п'яти днів розглянути всі справи про крадіжки колгоспної власності, опублікувавши свої рішення у районних та обласних газетах. Також обком вирішив звернутися до ЦК КП(б)У і ЦКК із проханням організувати чистку Солонянської парторганізації для виключення із лав КП(б)У тих, хто об'єднався з «куркульськими організаціями саботажу хлібозаготівлі»¹².

Окрім Солонянського району, згідно з рішенням бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 9 листопада 1932 р., на «чорну дошку» потрапили ще Васильківський та Великолепетиський¹³. Показово, що ці райони занесли на «чорну дошку» ще до запровадження цього заходу на всеукраїнському рівні.

Паралельно з розгортанням «чорнодошечної» ексекції обласне керівництво вирішило завдати удару й по партійній лінії. 11 листопада 1932 р. Дніпропетровський обком КП(б)У звернувся до ЦК КП(б)У з доповідною запискою, в якій запропонував провести чистку партосередків і колгоспів шести районів

¹¹ Про стан хлібозаготівель по Васильківському району. Постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У з 1/XI-32 р. // Зоря. – 1932. – 4 листопада.

¹² Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 19, арк. 72.

¹³ Там само, спр. 65, арк. 71.

області: Великопетиського, Солонянського, Верхньодніпровського, Васильківського, Оріхівського, звинувативши їхнє керівництво у зриві не лише хлібозаготівлі, але й посівної кампанії та мобілізації коштів¹⁴.

Ще однією причиною партійної чистки цих районів став спротив партійно-радянського та колгоспного керівництва ухваленню та виконанню хлібозаготівельних планів. Свої відмови вони, як правило, пояснювали їхньою нереальністю. Так, голова Великопетиського райвиконкому Репченко напередодні хлібозаготівлі заявив:

«План доб'є район, його не можна виконати, він зовсім нереальний. Через два місяці будуть писати в газетах, як Великопетиський район відстає з виконанням хлібозаготівлі»¹⁵ (між іншим, насправді так і сталося. – Авт.).

Очільники Солонянського району – секретар райкому Л. Сердюченко і голова райвиконкому І. Макаров на початку листопада 1932 р.

«обґрунтовували перед обкомом необхідність зменшити план хлібозаготівлі на ... 60 відс[остків]».

Як зазначалося у передовій статті газети «Зоря»,

«[...] вони обґрунтовували своє клопотання посиленнями на колонки цифрових викладок»¹⁶,

тобто даними врожайності зернових культур та посівних площ.

На Солонянщині проти виконання хлібозаготівлі виступав секретар Березнюватського партосередку Вискарська, а голова артїлі «Хлібороб» Бабенко заявив:

«Я краще кину партквиток, а не вивозитиму хліб»¹⁷.

¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 491, арк. 95.

¹⁵ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін, О. Стасюк, Ю. Шаповал. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 197–198.

¹⁶ Звільнившись від куркульської агентури, дійти перемог // Зоря. – 1932. – 23 листопада.

¹⁷ Там само.

Аналогічною була ситуація у Васильківському районі, де у колгоспі «Тарасівка» на початку вересня 1932 р. кандидатська група ухвалила таку постанову:

«Виконавши хлібоздавання на 30 відс[отків], припинити далі хлібоздачу, бо хліба не вистачає навіть на насіння»¹⁸.

Під час третього зменшення плану хлібозаготівлі у Дніпропетровській області керівники цих районів вимагали від обкому «знизити плани у 2–3 більше», ніж пропонувала обласна влада. Наприклад, Великопетиський район вимагав знижки на 17 000 т, а отримав лише на 6000 т, Солонянський – на 23 040 т і 12 000 т відповідно, Васильківський на 27 200 т і 1100 т¹⁹.

Про активний спротив сільських комуністів ухваленню хлібозаготівельних планів свідчить й недноразовий зрив загальних зборів колгоспників, на яких вони затверджувалися.

За допомогою чистки партійне керівництво республіки прагнуло замінити колгоспних та сільських очільників, які чинили спротив виконання хлібозаготівлі, на слухняних, які мали забезпечити вилучення збіжжя у селян. Про масштабність намірів партійно-радянського апарату, прагнення кардинально оновити склад правлінь колективних об'єднань, МТС, сільрад, кооперації свідчить чисельність кадрового резерву, підготовленого райкомами напередодні чистки. Наприклад, у Васильківському районі кадровий резерв складав 60–70 осіб, тобто таку кількість комуністів планували виключити з партії та звільнити з посад. Зокрема, збиралися замінити 10 голів сільрад із 26, 25–30 голів колгоспів із 57, 15 секретарів партосередків із 40, 5 голів кооперації із 20, 7 помічників директора МТС із 11²⁰.

Для проведення чистки постановою ЦКК КП(б)У від 22 листопада 1932 р. створювалися спеціальні комісії: по Васильківському району у складі С. Синайського (голова), М. С. Богданова, Є. Т. Семічева; Великопетиському – Ф. Р. Марченко (голова),

¹⁸ Куркульських агентів геть з лав партії! // Зоря. – 1932. – 23 листопада.

¹⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 491, арк. 97.

²⁰ Там само, спр. 93, арк. 96.

С. В. Коханський, Т. А. Бавченко; Солонянському – Я. Я. Томашуна (голова), Д. І. Стаханова, С. Т. Ларіна²¹.

Масштабна чистка сільських парторганізацій республіки почалася 1–3 грудня 1932 р. Процедура перевірки партосередків була наступною. Спочатку до села направляли уповноважених – інструктора ЦКК та представника обкому, які до приїзду комісії вивчали склад партосередків, роботу колгоспів, сільрад, збирали інформацію про сільських комуністів. Потім вже члени комісії знайомилися з господарським станом колгоспів, перебігом хлібозаготівлі, молотьби, переобмолоту, їхньою якістю, витратами хліба. Отримані дані обговорювалися і перевірялися на загальних зборах колгоспників. Але після проведення чистки перших партосередків комісії, зокрема у Великолепетиському районі, відмовилися від проведення загальних зборів, оскільки присутні на них селяни (від 200 до 500 осіб) годинами мовчали, а не виступали із обвинувальними промовами, як на це розраховували представники районної та обласної парторганізації. Нерідко загальні збори тривали до 4–5 години ранку, іноді безперервно упродовж двох діб, але безрезультатно²².

Пасивність селян члени комісії пояснювали їхньою участю в крадіжках колгоспного хліба:

«Майже кожний колгоспник якусь частину хліба поцупив в колгоспі».

Мовчання на зборах партійців тлумачили як доказ їхньої протидії виконанню хлібозаготівлі:

«Майже кожний комуніст, якщо не виступав відкрито на зборах, то у приватному порядку проявляв свій спротив хлібозаготівлям»²³.

Великолепетиська комісія зазначала, що настрої комуністів «прибиті», «всі чекають на удар». Деякі партійці, усвідомлюючи

²¹ Постанова ЦКК КП(б)У з 22 листопада 1932 р. // Зоря. – 1932. – 23 листопада.

²² Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 26.

²³ Там само, арк. 31.

нереальність планів, прямо говорили членам комісії, зокрема, керівники Дубовиківських колгоспів Васильківського району:

«Ми – не куркулі і не опортуністи, а плану не виконаємо, бо хліба немає».

Окремі партійці, розуміючи неминучість застосування до них репресій, з певним фаталізмом заявляли:

«Висилати – хай висилають, аби хліба видавали»²⁴.

Тому загальні збори колгоспників замінили закритими зборами активу села, але запрошували на них лише перевірених активістів. Тільки після цього починалася чистка сільських партосередків.

Рішення комісій, зокрема Великолепетиської, негайно оголошувалися на зборах лише у тих випадках, якщо вичищених партійців збиралися заарештувати та судити. Тим комуністам, яких залишали в партії або застосовували інші стягнення, рішення повідомляли після закінчення чистки всього партосередку. Комісія вважала, що стан невизначеності, в якому перебувають партійці до оголошення результатів чистки, примусить їх наполегливіше працювати на хлібозаготівлі, бо якщо дізнаються, що «прочистили, залишили в партії, то бояться нічого»²⁵.

Архівні документи свідчать про масштабність чистки. Так, із Григорівського партосередку Васильківського району виключили 8 комуністів із 14, звинувативши, що нібито всі вони були «активними учасниками махновських банд»²⁶. Із партосередку Дебальцевської сільради Васильківського району вичистили 7 комуністів та кандидатів партії із 17, причому шістьох виключених вирішили депортувати «як політично небезпечний елемент»²⁷.

Виключених із партії комуністів звинувачували не лише у «розбазарюванні хліба, зриві виконання хлібозаготівлі, розвалі

²⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 17.

²⁵ Там само, арк. 48.

²⁶ Там само, арк. 12.

²⁷ Там само, спр. 375, арк. 2.

колгоспів», але й в аморальній поведінці: пияцтві, розпусті. Проступком вважалася навіть оренда житла у дружини розкуркуленого, не кажучи вже про одруження на «донеці куркуля»²⁸.

Зазначимо, що деякі комуністи ще до початку чистки вже були репресовані за хлібозаготівельними справами. Наприклад, голову артiлі ім. ВКП(б) Дебальцевської сільради Васильківського району І. Литвиненко засудили на рік примусових робіт за неоприбуткування зерна; голова правління комуні «Зоря» виселка Чапліно Васильківського району Т. Касьян, якого комісія виключила з партії, вже був заарештований ДПУ «за саботаж хлібозаготівлі». Тому окремі комуністи, розуміючи, що їх очікує, вирішили не чекати на чистку і втекли із села, як колишній секретар партосередку Новогригорівської сільради Васильківського району С. Колесник²⁹.

Більшість селян співчували «вчищенням» із партії. Голова Великопетиської комісії Марченко скаржився, що комісія змушена працювати в умовах нездорових настроїв колгоспників, які заявляли:

«Чистять гарних людей, які захищають колгосп, колгоспників й одноосібників»³⁰.

Разом з тим, мешканці села підтримували чистку у тих випадках, коли притягували до відповідальності сільських активістів та колгоспне керівництво, які проявляли особливу завзятість під час вилучення у селян збіжжя: проводили масові обшуки, застосовували фізичні методи впливу на нездавців хліба. Як зазначали члени Великопетиської комісії, ця частина селян «зловтішалася, що, мов, розрахуються з тими, хто на них тиснув»³¹.

Проявляли під час чистки солідарність і самі партійці. Так, члени Дебальцевського партосередку намагалися «прикрити», не видати інших³². Комуністи Григорівського партосередку Ва-

²⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 375, арк. 11, 12.

²⁹ Там само, арк. 6.

³⁰ Там само, спр. 93, арк. 19, 32.

³¹ Там само, арк. 32.

³² Там само, арк. 12–13.

сильківського району на всі питання членів комісії відповідали: «Не знаю». Члени комісій з чистки визнавали, що їм допомагали лише уповноважені з хлібозаготівлі, причому лише ті, кого відрядили недавно³³.

На практиці влада не обмежилася чисткою партосередків, перетворивши її на загальну чистку колективних об'єднань Солонянського, Васильківського та Великопетиського районів. Здійснювалася тотальна перевірка колгоспів та радгоспів, передусім їхнього управлінського апарату для виявлення в їхньому складі «куркульсько-ворожих елементів». І зрозуміло, що «куркульські агенти» були викриті. Великопетиська комісія, приміром, повідомляла, що у кожному з колгоспів «вчищали» від 5 до 8–10 «куркулів». Всього у Великопетиському районі під час чистки із колгоспів було виключено 328 селян, яких визнали куркулями, звільнено 6 рахівників та 26 членів правління колгоспу. Останніх було притягнуто також до кримінальної відповідальності³⁴.

Дніпропетровський обком КП(б)У 30 грудня 1932 р. звітував, що у Васильківському районі лише за два тижні виявили і виключили із колгоспів 200 «куркулів». У селі Дебальцево цього району нібито всі колгоспи були «засмічені» куркулями (від 10 до 30 в кожному), які «захопили основні керівні та господарські посади (біля молотарок, вагарів, комірників, рахівників, візників тощо)», тобто «влаштувалися там, де можна було вільно красти хліб»³⁵. Тому комісія провела чистку керівництва колгоспів цього села: голів правління артiлей «Весела долина» Д. Сербіна, ім. ВКП(б) І. Литвиненка, «Червоний маяк» Г. Буланого, а також голову сільради Ф. Томаса не лише позбавили партквитків, але й вирішили депортувати³⁶.

Головною метою чистки парторганізацій Солонянського, Великопетиського та Васильківського районів було забезпечення виконання хлібозаготівлі. Тому комісії з чистки вимагали

³³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 30.

³⁴ Там само, арк. 83.

³⁵ Там само, арк. 14.

³⁶ Там само, спр. 375, арк. 2–3.

від керівництва колгоспів та партосередків назвати конкретні терміни завершення хлібозаготівлі, і доки тривала чистка, перевіряли їхнє виконання. Якщо у хлібозаготівлі не відбувалося зрушень, очільників колективних об'єднань виключали з партії.

Великолепетиська комісія вважала, що їй вдалося прискорити темпи заготівлі: якщо за п'ять місяців район виконав лише 29% річного плану, то після місяця чистки показники зросли до 49%³⁷. Проте постанова ЦК КП(б)У від 20 грудня 1932 р. визнавала, що «проведення чистки не створило рішучого переламу в ході хлібозаготівлі»³⁸.

Результати чистки були наступними: у Васильківському, Великолепетиському та Солонянському районах Дніпропетровської області партквитків позбавили 28,8 % членів партії, а 16,4 % комуністів отримали стягнення. Із 356 осіб керівного складу низових осередків 180, тобто половину, виключили з партії³⁹. Масштабного кадрового удару зазнала Васильківська районна парторганізація, яка недорахувалася майже щотретього свого члена.

Серед «вичищених» більшість складала комуністи, прийняті до лав партії упродовж 1930–1932 рр., тобто під час суцільної колективізації, – 80,4% виключених⁴⁰. Переважно це була малоосвічена сільська молодь. Члени партійної комісії пояснювали виключення цього поповнення тим, що у ці роки «куркуль найбільше пролазив до партії, а актив, відданий партії, був поставлений далеко від неї»⁴¹.

Разом з тим, республіканське та обласне керівництво було змушене визнати, що більшість сільських комуністів не працювало у колгоспних бригадах, займаючи різноманітні керівні по-

³⁷ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 33.

³⁸ Про перебіг чистки Васильківської, Солонянської, Фрунзівської, Великолепетиської та Снігурівської райпарторганізацій. Постанова ЦК КП(б)У з 20.XII.1932 р. // Зоря. – 1932. – 23 грудня.

³⁹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 23–24.

⁴⁰ Там само, арк. 23.

⁴¹ Решетняк А. До підсумків чистки В.-Лепетиської парторганізації // Зоря. – 1933. – 2 січня.

сади, а відтак вони втратили зв'язок з рядовими колгоспниками, перебували «осторонь від колгоспного виробництва». Причому, із 306 членів Великолепетиської партійної організації лише 70 членів та кандидатів партії були задіяні у колгоспному виробництві (23%)⁴², а у Васильківській – 71 партієць (9,1%)⁴³. Показовою була ситуація й у партосередку с. Солоного, де із 16 комуністів жоден не працював у колгоспних бригадах⁴⁴.

Промовистою стала характеристика цих сільських активістів, наведена в інформаційному листі організаційно-інструкторського відділу Дніпропетровського обкому партії:

«колгоспники-ледарі, одноосібники без посіву, постійні сільські “говоруні”, які цілими днями просиджують у сільрадах, лузгають насіння, розводять куркульські плітки, “мило” зустрічають і не менш “люб'язно” по-куркульськи обробляють політично короткозорих опортуністів, окремих представників району»⁴⁵.

Внаслідок чистки було знято з посад, виключено з партії і заарештоване все керівництво Великолепетиського району: секретар райкому КП(б)У Наводничий, голова райвиконкому Репченко, член бюро райкому КП(б)У і редактор районної газети Суржко, секретар райкому комсомолу Щепілкін. Із партії виключили районного уповноваженого по селу Миколаївка, члена бюро райкому КП(б)У Фомічова та завідувача земвідділу Кужильного. Іншим членам бюро Великолепетиського райкому КП(б)У – «заворгу» Лупічу та «агітмасу» Різниченко оголосили сувору догану з попередженням, заборонили працювати на керівній районній роботі упродовж двох років,

«надіславши їх на село, щоб вони практичною роботою довели свою відданість партії»⁴⁶.

Крім того, у Великолепетиському районі було

⁴² Вигнати куркульську агентуру з лав партії! // Зоря. – 1932. – 29 листопада.

⁴³ Глухарьов, Бовкун. Викорчовувати куркульське коріння! // Там само.

⁴⁴ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 89, арк. 62.

⁴⁵ Там само, спр. 93, арк. 18.

⁴⁶ 3 постанови комісії ЦК КП(б)У для чистки парторганізації В.-Лепетиського району «Про районний провід» // Зоря. – 1933. – 2 січня.

«виключено з партії й знято з роботи керівництво в основних селах (із 25 осередків виключено з партії 10 секретарів)»⁴⁷.

У Солонянському районі партквитків позбавили голову райвиконкому І. Макарова, секретаря райкому КП(б)У Л. Сердюченка, заворга райкому Г. Поджука, колишньому секретарю райкому І. Нетьосіну оголосили сувору догану з попередженням та заборонили упродовж двох років працювати на керівних посадах⁴⁸.

Не меншого погрому зазнала і комсомольська організація. Наприклад, із комсомольської організації Солонянського району загальною чисельністю 734 осіб було вичищено 203 членів (27,5%), серед яких 11 секретарів комсомольських осередків (32% від загальної кількості секретарів у районі). Одинадцять колишніх комсомольців, визнаних «політично небезпечними», вирішили вислати⁴⁹.

У Великопетиському районі із 420 перевірених комсомольців виключили 105 (25%)⁵⁰. Причому, перевірка районної комсомольської організації тривала і після завершення чистки партосередків.

Внаслідок проведення чистки у Великопетиському, Васильківському і Солонянському районах загострилася кадрова проблема. Для її вирішення з 1 грудня 1932 р. до 10 січня 1933 р. обкомом було спрямовано до цих районів на постійну партійну роботу 67 осіб, на радянську, кооперативну та іншу – 107 осіб⁵¹. Проте це не покращило ситуацію з управлінським апаратом колгоспів і сільрад, оскільки новопризначені посадовці або відмовлялися їхати, або тікали із села. Так, категорично відмовилися виїхати на постійну роботу до Васильківського району відряджені обкомом «для посилення керівництва» В. С. Уласюк та Г. Р. Шульц. Постановою партколегії Дніпропетровської обласної контрольної комісії від 4 січня 1933 р. їх виключили із

⁴⁷ Решетняк А. До підсумків чистки В.-Лепетиської парторганізації.

⁴⁸ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 294, арк. 19.

⁴⁹ Там само, арк. 51–52.

⁵⁰ Решетняк А. До підсумків чистки В.-Лепетиської парторганізації.

⁵¹ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 27.

партії за дезертирство⁵². У Великопетиському районі було зафіксовано п'ять випадків втеч голів сільрад, колгоспів та секретаря партосередку⁵³.

Інструктор Дніпропетровського обкому КП(б)У Крячун нарікав «на надзвичайно низьку якість надісланих робітників району». Більш того, новопризначених партійців належним чином не перевіряли. Тому, приміром, із Запоріжжя до Великопетиського району направили на посаду секретаря партосередку Блехмана, про якого у газеті «Червоне Запоріжжя» було надруковано великий критичний допис, в якому його називали «шкурником»⁵⁴.

Чистка партосередків п'яти районів України стала генеральною репетицією масштабної чистки всієї партійної організації республіки, організованої у 1933 р. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у промові на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У охарактеризував перші, попередні результати цієї чистки: із 120 тис. членів та кандидатів партії, які пройшли перевірку на 15 жовтня 1933 р., було виключено 27 500 осіб (23%)⁵⁵.

Чистка партії переросла у кадрову чистку районного партійно-радянського апарату. Упродовж перших десяти місяців 1933 р. замінили 237 секретарів райкомів, 249 голів райвиконкомів і 158 голів районних контрольних комісій. До районів на керівну роботу направили 1340 осіб⁵⁶.

Кадрова чистка відбувалася і в колгоспах УСРР, керівництво яких поповнили 10 тис. «міцних, перевірених більшовиків», зокрема 3 тис. були призначені на посади голів колгоспів, секретарів осередків і парторгів колгоспів⁵⁷.

⁵² Шкурників і боягузів геть з партії! Постанова партколегії Дніпропетровської облКК з 4–І 1933 р. // Зоря. – 1933. – 8 січня.

⁵³ Держархів Дніпропетровської обл., ф. П-19, оп. 1, спр. 93, арк. 83.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Постышев П. Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У. Речь на объединённом пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У 19 ноября 1933 г. – Партиздат ЦК КП(б)У, 1933. – С. 11.

⁵⁶ Там само. – С. 12.

⁵⁷ Там само. – С. 13.

Підсумовуючи, зазначимо, що необхідність проведення партійної чистки в Васильківському, Великолепетиському та Солонянському районах, які мали найнижчі показники виконання хлібозаготівлі, республіканська та обласна влада обґрунтувала потребою ліквідувати саботаж з боку сільських та районних партосередків реалізації державної господарсько-політичної кампанії. За офіційної версією, головною причиною саботажу стало проникнення до районної парторганізації «куркулів» і «великих землевласників», які прагнули у такий спосіб знищити колгоспну систему. Саме ці антирадянські елементи нібито змогли заручитися підтримкою окремих несвідомих комуністів, так званих «переродженців», і спільно протидіяли виконанню хлібозаготівлі. Насправді, районне та сільське партійне керівництво не могло забезпечити виконання планів здачі збіжжя державі через їхню нереальність, а тому відмовлялося їх ухвалювати та вимагало їхнього зменшення.

Метою партійної чистки була заміна «саботажників» на більш слухняних виконавців, які мали у будь-який спосіб забезпечити планові надходження селянського хліба до державних заготівельних пунктів. Також показова розправа над сільськими комуністами трьох районів області повинна була примусити інших партійців активніше вилучати збіжжя у колгоспів та одноосібників. На практиці влада не обмежилася чисткою партосередків, перетворивши її на загальну чистку колективних об'єднань.

Чистка сільських партосередків Васильківського, Великолепетиського та Солонянського районів тривала упродовж грудня 1932 р. Після її завершення партквитків позбавили 28,8% членів партії. Проте масові виключення із партії, комсомолу, колективних об'єднань, накладення партійних стягнень, депортації виключених партійців не змогли кардинально змінити темпи хлібозаготівлі у цих районах, що було змушене визнати і республіканське керівництво. Небажаним для влади наслідком партійної чистки стала й кадрова проблема, яка надзвичайно загострилася на селі.

REFERENCES

1. Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin, S., Stasiuk, O., Shapoval, Yu. (Comps.). (2008). *Rozsekrecheni pam'iat': Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [In Ukrainian].
2. Danylenko, V. (2003). *Partijno-radians'kyj aktyv u roky Holodomoru: Orikhivs'ka sprava*. In Smolij, V. (Ed.). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka, 61–629. [In Ukrainian].
3. Doroshko, M. (2003). *Kompartijno-radians'ka nomenklatura v umovakh holodomoru*. In Smolij, V. (Ed.). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka, 606–618. [In Ukrainian].
4. Lysenko, O. (2012). *Sil's'ki aktyvisty: formuvannia sotsial'noi hrupy, typy povedinky ta metody roboty*. In Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyl'iev, V., Lysenko, O. (Comps.). *Nastroi ta povedinka naselennia Chernihivshchyny v umovakh stalins'koi revoliutsii «zghory»*. 1928–1938. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V.M., 40–62. [In Ukrainian].
5. Pyrig, R. (Comps.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [In Ukrainian].

Romanets Natalya. Party purge as a component of repressive measures during the grain procurement campaign of 1932–1933 (on the example of Dnipropetrovsk region)

The purpose of the article is to highlight the process of preparation and implementation of 'purge' of the rural party organizations in Vasylkivsky, Velykolepetytsky and Solonyansky districts of Dnipropetrovsk region as part of state repressive actions during the grain procurement campaign of 1932/33.

The methodology of research is based on the principles of historicism, scientificity, comprehensiveness. Comparative-historical, problem-chronological, historical-genetic methods were used to achieve the goal. The processing of archival documents is carried out due to the methods of source and hermeneutic analysis.

Conclusions. Representatives of the republican and regional party organizations tried to justify the party 'purge' in Vasylkiv, Velykolepety, and Solonyansky districts, which had the lowest rates of grain procurement, by the need to eliminate sabotage by the rural and district party organizations. According to the official opinion, the main reason for the sabotage was the penetration of 'kulaks' and 'large landowners', who wanted to destroy the collective farm system, into the rural and local party organizations.

In reality, however, the leadership of the district and rural party organizations could not enforce the grain procurement plans due to highly-inflated figures, so they refused to approve the plans and demanded to reduce the rates.

The purpose of the party purge was to replace the 'saboteurs' with the obedient employees, who undertook to ensure in any way the planned supply of grain to state procurement stations. Also, the demonstrative massacre of rural communists in three districts of the region was to force other party members to confiscate grain from the collective farms and the individual peasant households. The 'purge' of rural party organizations turned into a general 'purge' of collective farms.

'Purge' of the rural party committees of Solonyansky, Vasylkivsky, and Velykolepetytsky districts lasted throughout December 1932, as a result of which 28.8% of party members were deprived of their party tickets. However, mass expulsions from the party, the Komsomol, the collective farms as well as the imposition of party sanctions could not radically change the pace of grain procurement in these regions. An undesirable consequence of the party 'purge' was a lack of staff, which became extremely acute in the countryside.

Key words: repressions, grain procurement, party purge, Vasylkivsky, Velykolepetytsky, Solonyansky districts, Dnipropetrovsk region.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.042>

УДК: 341.485:343.375(477)

**Павло КРАВЧЕНКО,
Роман ПОДКУР***

Специфіка кримінального переслідування за крадіжки в умовах Голодомору 1932–1933 рр.

Метою статті стало дослідження обставин переслідування селян за крадіжки в умовах Голодомору 1932–1933 рр. та застосування

* *Кравченко Павло Миколайович* – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; rablokk@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>. *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>; 5roman@ukr.net.

постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності».

Методологія ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності. Для дослідження архівно-кримінальних справ був застосований антропологічний підхід. Для реалізації мети були використані проблемний, хронологічний, конкретно-пошуковий методи.

Висновки. Для вищого політичного керівництва приховування селянами збіжжя під час конфіскаційної хлібозаготівлі було «контрреволюційним злочином». Для створення правових підстав для засудження «розкрадачів соціалістичної власності» була ухвалена постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Пік застосування цієї постанови припав на листопад 1932 – початок 1933 рр. і супроводжувалося агітаційно-пропагандистською кампанією. Її метою було посіяти страх перед представниками партійно-радянського апарату і змусити селян здати все збіжжя у хлібозаготівлю. Кремлівські очільники не зважали на наростаючу смертність, оскільки вона була карою за спротив комуністичному режиму.

Для більшовицького керівництва у другій половині 1932 – початку 1933 рр. факт приховування зерна був «контрреволюційним злочином». Їм було байдуже щодо джерел походження збіжжя – крадіжка, власне виробництво чи отримане за трудовні.

Через конфіскаційні хлібозаготівлі селянство було поставлене в умови пошуку нових методів виживання. Масові крадіжки колгоспного збіжжя та власності інших селян стали реакцією на дії комуністичного режиму, що зруйнував традиційний, еволюційний розвиток сільськогосподарського виробництва. Обтяжуючою обставиною таких злочинів стала наявність вогнепальної зброї та крадіжки державного/колгоспного/кооперативного майна.

Специфіка покарання за крадіжки в умовах Голодомору 1932–1933 рр. була в тому, що переважна більшість селян була засуджена за статтями Кримінального кодексу УСРР за невиконання податків, відмову здавати зерно у хлібозаготівлю та крадіжки на термін від двох до п'яти років виправних робіт. Це викликало нарікання керівництва російського наркомату юстиції, яке звинувачувало суддів у невиконанні «партійних вказівок».

Ключові слова: Голодомор, ГПУ, кримінальне покарання, суд, наркомат юстиції.

Трагедія Голодомору 1932–1933 рр. активно досліджується науковцями, оскільки вона змінила не лише економічні засади господарювання українських селян. Упродовж суцільної колек-

тивізації російське комуністичне керівництво намагалося змінити світоглядні принципи селянства.

Дослідники накопичили значну кількість праць із історії Голодомору¹. С. Кульчицький обґрунтував голод 1932–1933 рр. як геноцид², назвав його каральною акцією, що мала характер «виховання вбивством»³. Він зазначив, що московське керівництво на чолі із Й. Сталіним

«долало відсталість від передових країн запровадженням примусової праці у колгоспах. Ця лінія розвитку була протилежною загальноцивілізаційній»⁴.

В. Марочко наполягав, що

«голодомор є організаційно-політичною формою масового народобивства, соціально-психологічним засобом упокорення бунтівних селян»⁵.

Тому популярності набувають дослідницькі напрями, що розкривають поведінку селян в екстремальній ситуації початку 1930-х рр.

У кризових умовах масового штучного голоду українські селяни намагалися вижити. Якщо одні ховали дрібку зерна для харчування, інші – здійснювали крадіжки особистого чи колгоспного майна, продовольства. У злочинстві брали участь різні люди – зголоднілі селяни, які намагалися вижити за будь-яку

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / редкол.: С. Кульчицький, О. Ботушанська, В. Мотика; упоряд.: Л. Бур'ян, І. Рікун; Одеська держ. наук. біб-ка імені М. Горького; Ін-т історії України НАН України; Фондація українозн. студій Австралії. – Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. – 664 с.

² *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – 239 с.; *Його ж.* Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 208 с.

³ Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) – К.: Академперіодика, 2021. – С. 375.

⁴ *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид... – С. 81.

⁵ *Марочко В.* Територія Голодомору: термінологічний та соціально-демографічний дискурс // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – 2013. – Вип. 22. – С. 166.

ціну і тому переступили межу традиційного світогляду, маргінали, які не мали іншого способу заробити на прожиття, кримінальні злочинці.

Проблему крадіжок у селянському середовищі наприкінці 1920-х – 1930-х рр. досліджували лише окремі вчені. Вони розпочали аналізувати документи у двох напрямках – дії владних структур та «селянське традиційне правосуддя». Так, Н. Романець вивчала особливості застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Проаналізувавши обставини ухвалення цього акту, поточну практику застосування, вона зробила висновок, що своєрідний пік застосування цього закону припадав на завершальний етап хлібозаготівельної кампанії (кінець листопада 1932 – січень 1933 рр.). Вичерпавши так звані «видимі припаси хліба», партійно-радянський апарат виконував заготівельний план виключно за рахунок вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого хліба». Певне послаблення відбулося лише з травня 1933 р., оскільки судові органи зменшили використання згаданої постанови. Водночас, за потреби, комуністичні очільники починали знову застосовувати цей «каральний акт», як це сталося, наприклад, у 1934 р.⁶

С. Дровозюк намагався проаналізувати селянські самосуди 1920–1930-х рр. На його думку, розглядаючи самосуд як подію у повсякденному житті селянства, необхідно збагнути мотиви дій його учасників, логіку їхньої поведінки, зрозуміти це явище «зсередини». Необхідність вивчення цього явища він обґрунтував так:

- самосуд у селянському варіанті не був спонтанною, неусвідомленою дією, а часто втілював традицію громадського суду з його неодмінними атрибутами;
- він є не тільки виявом правосвідомості селянства, його настроїв, а й розкриває таємниці підсвідомого;

⁶ *Романець Н.* «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні // Грані. – № 5. – 2011. – С. 21.

- серед історичних явищ самосуд виділяється максимальною концентрацією та розмаїттям емоційних станів, наочно демонструє психологію натовпу;
- самосуд не лише відображає ментально-свідомісний стан його безпосередніх учасників, а й віддзеркалює стан держави, суспільного організму загалом, оскільки часто є емоційною реакцією на неспроможність влади забезпечити законність і правопорядок.

На цій підставі С. Дровозюк зробив слушний висновок, що самосуд є унікальним «згустком» суспільних відносин і може розглядатися відразу у кількох площинах: суспільно-політичній, адміністративно-правовій, соціально-психологічній і духовно-культурній. Самосуд має важливе значення для історика з інформаційної точки зору, його учасники своєю поведінкою і висловлюваннями можуть чимало розповісти про людину своєї епохи⁷.

Акцент на спробах самих селян приборкати крадіжки у 1933–1936 рр. зробила також Н. Романець. Це був період піку Голодомору і подальших його наслідків у селянському середовищі. Дослідниця намагалася встановити причини і масштаби поширення селянських самосудів. Головною причиною крадіжок і, як наслідок, самосудів, на її думку, був масовий голод і масштабні репресії, що зумовили появу так званого «декласованого елемента» – селян, позбавлених засобів для існування. Поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби суцільної колективізації і Голодомору. Селяни знову почали жити в умовах насильства, а смерть перетворилася на буденне явище. Важливо, що дослідниця визначила типи самосудів:

- стихійні розправи селян із «злочинцями з безвиході», тобто селянами, які крали через голод, або селянами, яких партійно-радянський апарат згідно ухвал комуністичних очіль-

⁷ Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 10. – С. 284–285.

ників, позбавив майна та засобів виробництва, перетворивши на маргіналів;

- розправи, організовані представниками місцевого партійно-радянського і колгоспного апарату, що супроводжувалися тортурами і знущаннями з підозрюваних у скоєнні злочину. Н. Романець зазначила, що даний вид самосуду став продовженням практики насильства, поширеної під час суцільної колективізації, хлібозаготівельних кампаній 1931–1933 рр. Цей вид самосуду комуністичні очільники цинічно називали «порушеннями соціалістичної законності»⁸.

Якщо історики акцентували увагу на політико-економічних причинах масових крадіжок і динаміці реалізації ухвалених партійно-радянським керівництвом СРСР рішень про покарання за «розкрадання соціалістичної власності», то дослідники історії права вивчали принципи формування правової бази для застосування і виконання покарання. Так, правознавці зазначили, що основою правової політики стала концепція «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму», що була проголошена Й. Сталіним на липневому пленумі ЦК ВКП(б) 1928 р. Тому, згідно з його теорією, у 1930-х рр. була створена особлива політико-правова система, котра характеризувалася надмірною жорстокістю кримінальних санкцій та порушувала принцип правової захищеності громадян⁹.

Отже, для Й. Сталіна і його оточення однією із проблем стало розкрадання державної «соціалістичної», у тому числі колгоспної, власності. Кремлівська верхівка розглядала останню не як

⁸ Романець Н. Селянські самосуди 1933–1936 рр.: причини, масштаби, наслідки // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Історичні науки. – 2016. – Вип. 25. – С. 90.

⁹ Ситник О., Попова Г. Вплив радянської кримінально-правової доктрини на діяльність правоохоронних органів Донбасу в період другої половини 1920-х – 1930-і рр. // Вісник Донец. нац. ун-ту. Серія: Економіка і право. – Донецьк, 2011. – Вип. 2. – С. 298. Див. також: Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [Усенко І.Б., Мироненко О.М., Чехович В.А. та ін.]; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.

власність селян, які об'єднали майно і засоби виробництва у колектив для спільного виробництва і збуту товарної продукції. Для них колгосп був державною власністю, якою вище партійно-радянське керівництво могло розпоряджатися на власний розсуд. Тому факти «розкрадання» врожаю 1932 р. на тлі масової нестачі продовольства у селах республіки розцінювалися московськими очільниками як «крадіжка державного майна», а не майна кооперативного/колективного/пайового виробничого підприємства.

Саме такими поглядами керувався Л. Каганович, коли у листі Й. Сталіну від 16 червня 1932 р. звинуватив керівництво УСРР у відсутності підготовки до збиральної кампанії:

«ми стоїмо перед небезпекою передчасного, стихійного і не організованого збирання врожаю і розкрадання хліба із полів»¹⁰.

Його передбачення цілком справдилися. Доповідні записки ГПУ УСРР інформували у липні 1932 р. про дострокове збирання врожаю колишніми колгоспниками. Вийшовши із колгоспу, вони вважали, що, оскільки брали участь у посіві збіжжя, то вони мають право на децицю врожаю. Так сталося у с. Михайлівка Бершадського району Вінницької області в останні дні липня 1932 р. У с. Судилків Шепетівського району селяни теж почали несанкціоноване збирання врожаю¹¹.

Видачу збіжжя селянам на трудодні до виконання хлібозаготівлі московські очільники сприймали як «розбазарювання хліба» і «крадіжку». Тому ця проблема звучала у дискусіях вищого республіканського партійно-радянського апарату під час приїзду В. Молотова і Л. Кагановича на III Всеукраїнську конференцію КП(б)У, що мала відбутися 6–9 липня 1932 р. Перед конференцією розпочалося засідання політбюро, де обговорювався план хлібозаготівлі із врожаю 1932 р. Вище партійно-радянське керівництво СРСР визначило об'єм вилучення зерна у 356 млн пудів. У шифровці Й. Сталіну від 6 липня 1932 р. В. Мо-

¹⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 173.

¹¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 3, спр. 10, арк. 140–141.

лотов і Л. Каганович повідомляли, що члени політбюро ЦК КП(б)У вимагали зниження хлібозаготівельного плану, посилаючись на недосів 2,2 млн га і загибель озимих на 0,8 млн га:

«Ми категорично відмовили у перегляді плану і вимагали мобілізації партійних сил для боротьби із втратами, розбазарюванням хліба й укріплення колгоспів»¹².

Отже, сталінські посланці були поінформовані про обставини зниження врожаю 1932 р., однак наполягали на повному виконанні хлібозаготівельного плану. Варто згадати, що перед поїздом до УСРР відповідні наркомати надали докладні відомості про стан сільського господарства республіки, що свідчили про різке зменшення посівів, худоби, і, як наслідок, зниження спроможності селян виконати план хлібозаготівлі¹³. У цьому контексті найменші втрати зерна із будь-якої причини вони вже вважали злочином.

Дослідникам поки невідомі причини впевненості В. Молотова і Л. Кагановича у наявності запасів збіжжя в українських селян. На випадок неврожаю селяни завжди намагалися робити перехідні запаси, однак упродовж останніх років вони вичерпалися через конфіскаційну політику російських більшовиків та проведення суцільної колективізації. Під час останньої у значної кількості селян були усупільнені посівні і фуражні фонди. Очевидно, вище партійно-радянське керівництво вважало, що селяни розкрадали і створювали значні запаси зерна, що не обліковувалися податковими органами.

«Кримінальне мислення» очільників Кремля і республіки було цілком закономірним явищем. Їхні «життєві університети» проходили, у тому числі, серед зросійщених міських «низів», де крадіжка була способом виживання (Л. Каганович¹⁴), отри-

¹² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 219.

¹³ Васильев В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 242–243.

¹⁴ Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М.: Вагриус, 2003. – 691 с.

мання певних благ чи поповнення партійної каси через кримінальні діяння (Й. Сталін¹⁵). Для них були далекими принципи селянської традиції, де за крадіжку жорстоко карали ще до приїзду поліції (побиття, вигнання із громади, що призводило до подальшої маргіналізації особистості тощо). Але ці традиції сформувалися на принципах приватної власності, де оберігання приватного майна увійшло у світогляд особистості селянина на рівні «звичаєвого права».

Колективізація, що була спрямована на руйнування приватновласницького способу функціонування селянського господарства і традиційного повсякденного життя, зламала ці принципи. Відтепер державні органи змушені були різко посилити охорону вже колективного майна, оскільки минулі традиції вже не впливали на пересічну особистість.

Селянин опинився в амбівалентному стані. З одного боку, традиції приватної власності ліквідовані і з'явилася колгоспна власність, статус і рівень відповідальності за її користування/використання був не зовсім для нього зрозумілий. З іншого, оплата праці у колгоспі не забезпечувала мінімального рівня проживання колгоспника і його родини. Так, С. Косіор констатував, що у 1931 р. 48% господарств республіки нічого не видали на трудовні. Наступного року відсутність оплати за трудовні лише зростала, зокрема, на Дніпропетровщині 94,8% колгоспників не отримували платні. За твердженням Н. Романець, деякі місцеві чиновники ставилися до зрізання колосків селянами спокійно: «Збирають і нехай собі збирають», оскільки розуміли, що значна частина зернових культур не буде зібрана через відсутність реальної зацікавленості у колгоспників¹⁶.

Цілоком розуміли небезпечність крадіжок й республіканські очільники. Голова РНК УСРР В. Чубар 10 червня 1932 р. писав Й. Сталіну і В. Молотову, що селяни, намагаючись забезпечити себе продовольством на зиму, будуть масово красти збіжжя. Як приклад він описав факти викопування вже посаженої кар-

¹⁵ Рыбас С. Сталин. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 912 с.

¹⁶ Романець Н. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні. – С. 17.

топлі, бурякових висадок та цибулі¹⁷. Однак він не зазначив, що ці факти відбувалися на тлі голодування населення, у якого восени 1931 – взимку 1932 рр. вже конфіскували врожай 1931 р. Тобто це був прямий наслідок минулої хлібозаготівельної кампанії. Очевидно, В. Чубар усвідомлював, що хлібозаготівлі 1932 р. будуть ще жорстокішими і селяни почнуть їм протидіяти різними формами.

Голодування населення навесні 1932 р. кремлівські очільники списали на неспроможність республіканських керівників «маневрувати» внутрішніми запасами продовольства і недолуге керівництво сільськогосподарською галуззю. Але розкрадання колгоспних запасів і приховування зерна відклатося у свідомості вищих партійно-радянських чиновників. Доповідні записки ОГПУ СРСР – ГПУ УСРР, міліції, партійно-радянських органів теж створили картину масового розкрадання зерна із врожаю 1932 р., що наприкінці 1932 р. переросла у стійку впевненість кремлівських очільників у наявності в українських селян зерна. Відмовки від здачі зерна вони сприймали як «контрреволюційну змову приватновласницьких націоналістичних елементів».

Обласні комуністичні очільники підтримували також цю істеричну кампанію. Так, виступаючи на партконференції у Запоріжжі у лютому 1933 р., перший секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич наголошував:

«Чи всі колгоспники крали? Дуже невеликий процент не крав – процентів 10–15. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудовнів, тягли колгоспний хліб, але набагато менше, бо їм ніколи було красти, вони працювали»¹⁸.

Не зовсім зрозуміло – звідки такі дані у М. Хатаєвича і чому у нього сформувався таке відчуття.

Масові обшуки восени–взимку 1932 р. певним чином заперечили таке твердження. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У вночі 20 грудня 1932 р. В. Балицький констатував, що за дві

¹⁷ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 209.

¹⁸ Романець Н. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні. – С. 17.

останні декади у ямах і «чорних клунях» (7 тис. ям і 100 клунь), знайдено 700 тис. пудів хліба. Він зазначив, що одноосібники ховають хліб у колгоспників тих колгоспів, які вже виконали план хлібозаготівлі¹⁹. Але від республіки, незважаючи на зниження у жовтні 1932 р. хлібозаготівельного плану на 60–70 млн пудів, у категоричній формі вимагалось здати решту 165–170 млн пудів (2706–2870 тис. т)²⁰. Тому знайдені 700 тис. пудів фактично не рятували хлібоздачу, але прирекли селян до голодної смерті.

Загалом у середині 1932 р. Й. Сталін намагався вирішити питання не лише про крадіжки у колгоспах. У листі від 20 липня 1932 р. Й. Сталін писав В. Молотову і Л. Кагановичу про постійні крадіжки на залізниці та кооперативного майна, вартість яких вже вимірювалася десятками мільйонів рублів.

Кремлівський очільник окреслив групу ворогів – «куркулі», «індивідуально-рвацькі елементи», «інші антигромадські елементи». Перші – у перекладі із радянського «новоязу» – розорені колективізацією і позбавлені засобів виробництва селяни-власники, які стали фактично маргіналами у радянському суспільстві. «Індивідуальники» – головним чином також селяни, які намагалися провадити власне господарство, однак їх обклали податками, змушуючи вступати до колгоспу. Ремісники, як соціальна категорія, теж різко скоротилася через податковий тиск та відсутність змоги легально купити сировину для своїх виробів. Спроби побудувати добробут родини власною працею поза колективом засуджувалися Й. Сталіним й інтерпретувалися як «рвацькі». «Антигромадські елементи» – це теж наслідок більшовицької соціальної революції. Це – асоціальні особи, які змушені були виживати крадіжкою, оскільки через різні причини (соціальне походження, несприйняття влади, відсутність освіти, спеціальності, документів тощо) не могли вмонтуватися у радянську соціальну ієрархію.

¹⁹ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 316.

²⁰ Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр–субцентр влади (1917–1938). – С. 253.

Й. Сталін бачив проблему чинної правової політики щодо таких крадіжок у тому, що особи, які їх здійснили, кваліфікувалися як звичайні крадії. За свій злочин вони отримували, згідно з Кримінальним кодексом, два–три роки покарання. У радянських реаліях після 6–8 місяців їх амністували і вони знову опинялися на волі. У розумінні Й. Сталіна такого типу крадіжки повинні кваліфікуватися як «контрреволюційна діяльність/злочин». Він запропонував підготувати закон, який:

- прирівнював би залізничні вантажі, колгоспне і кооперативне майно до державного майна;
- покарання за розкрадання цього майна повинно було становити мінімально 10 років ув'язнення, але як правило – розстріл²¹.

Очевидно, жорстокість покарання дещо ошелешила сталінських соратників. У черговому листі²² до В. Молотова і Л. Кагановича Й. Сталін роз'яснив власну позицію щодо жорсткого покарання. Його погляди ґрунтувалися на критиці приватної власності,

«порушення інтересів якої жорстоко каралося і для захисту якої він [капіталізм. – Авт.] створив свою власну державу»²³.

На його думку, соціалізм не перемаже, якщо не поховає «капіталістичні елементи й індивідуально-рвацькі звички, навички, традиції (що служать основою для крадіжок)».

За прикладом капіталістів він вимагав

«оголосити громадську власність (кооперативну, колгоспну, державну) священною і недоторканою».

Такий закон він вважав базовим для «соціалістичного будівництва». Він мав

«відбити спроби у антигромадських, куркульсько-капіталістичних елементів розкрадати громадську власність»²⁴.

²¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 235. Див. також: Зеленин И.Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление // Вопросы истории. – 1998. – № 1. – С. 115.

²² Автори-упорядники науково-документального збірника зазначили таке датування цього листа – раніше 24 липня 1932 р. Див.: Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 240.

²³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 241.

²⁴ Там же.

Л. Каганович і В. Молотов швидко задовольнили побажання вождя. Вже 24 липня вони шифрованою повідомили Й. Сталіна про підготовлений проєкт постанови президії ЦВК СРСР, де були використані запропоновані очільником Кремля позиції: винуватці – «куркулі і антигромадські елементи», одержавлення кооперативного і колгоспного майна, покарання за розкрадання – розстріл, скусування для цих осіб амністії, суду короткі терміни повинен розглядати такі справи²⁵. Й. Сталін у листі Л. Кагановичу від 26 липня 1932 р. запропонував додати до закону про охорону колгоспної і кооперативної власності положення про боротьбу із

«тими елементами, які використовують насилля і погрози або проповідують насилля і погрози стосовно колгоспників, щоб змусити їх вийти із колгоспів»²⁶.

Пропозиція була реалізована у постанові ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.²⁷

Чому Й. Сталін звернув увагу на насильство стосовно колгоспників – стало зрозуміло після вивчення інформаційно-аналітичних записок ОГПУ СРСР – ГПУ УСРР, яких чимало опубліковано у науково-документальних збірниках. Ці матеріали стали основою досліджень поведінки представників партійно-радянського апарату та сільських активістів²⁸. Навіть побіжний

²⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 242.

²⁶ Там же. – С. 245–246.

²⁷ СЗ СССР. – 1932. – № 62. – Ст. 360.

²⁸ Васильев В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.; Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти: зб. док. та матер. / упоряд. В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 444 с.; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд. Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.; Лисенко О. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи // Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938: зб. док. та матер. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М.,

аналіз засвідчив масові знущання партійних апаратників і сільських активістів над селянами. Дослідницька практика засвідчила, що лише у кричущих випадках, які набули розголосу чи спровокували заворушення селян, цих осіб засуджували за «порушення соціалістичної законності»²⁹. В інших випадках їх переводили на посади в інший район/область.

Оперативність виконання розпорядження Й. Сталіна вражала. Вже 4 серпня 1932 р. він написав Л. Кагановичу, що «повертає проєкт декрету про охорону громадського майна із власними поправками і доповненнями».

Він вимагав його негайного оприлюднення. Це було законно, оскільки розпочалася хлібозаготівельна кампанія і він намагався максимально швидко посіяти страх серед селянства для вилучення якомога більшої кількості зерна.

Однак Й. Сталін розумів, що після публікації цієї репресивної постанови необхідний негайний публічний розголос щодо її втілення. Тому на тлі хлібозаготівлі він вимагав розгортання пропагандистської кампанії, що допомогла б виявити факти масової крадіжки збіжжя. У листі від 17 серпня 1932 р. він наказав негайно розпочати роз'яснювальну кампанію згаданої постанови через пресу. Зокрема, редакцію газети «Правда» він звинуватив у «глупстві і бюрократизмі», оскільки вона не розпочала публікацію матеріалів щодо реалізації цієї постанови. Й. Сталін запропонував певний алгоритм такої кампанії: роз'яснення смислу постанови по пунктах, критика і викриття працівників організацій всіх рівнів, які намагалися «покласти під сукно» цю постанову, «пригвоздити до ганебного стовпа» суддів і прокурорів, які проявляли лібералізм стосовно розкрадачів, публікація вироків по кримінальних справах і поширення інформації серед населення, мобілізація і відповідний інструктаж кореспондентів газет для висвітлення реалізації постанови,

2012. – С. 40–62; *Її ж.* Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920–1930-ті рр.): типологія поведінки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2013. – № 1–2 (40–41). – С. 255–284 та ін.

²⁹ Для прикладу див.: Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти. – С. 289–388.

заохочення тих керівників організацій, які застосовували положення постанови на практиці. На його думку:

«Кампанія ця повинна бути систематичною і довгостроковою. Треба довбати систематично в одну точку, щоб змусити наших працівників повернутися “обличчям до закону” про охорону громадської власності»³⁰.

Настанови Й. Сталіна були чітко виконані. І. Зеленін докладно описав численні статті газети «Правда», присвячені реалізації цієї постанови³¹.

Статистичні дані щодо кількості арештованих за розкрадання, приховування, розбазарювання збіжжя були окремим рядком у звітах органів ГПУ УСРР, міліції, наркомату юстиції. Зокрема, у довідці заступника голови ГПУ УСРР Ф. Леонюка від 8 грудня 1932 р., зазначалося, що упродовж серпня–листопада 1932 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто 21197 осіб, із них:

- за «розкрадання, розбазарювання і приховування хліба» – 6940 осіб (тобто третину від загальної кількості арештів),
- за агітацію проти хлібозаготівлі – 6449,
- за спекуляцію хлібом – 3715,
- за спротив вивезенню хліба – 2022,
- за терор і підпали – 441.

За цей же період співробітники міліції арештували 12 896 осіб, із них:

- за «розкрадання, розбазарювання і приховування хліба» – 10 863 осіб,
- за «спекуляцію хлібом» – 2833.

Найбільша кількість арештованих «по лінії ГПУ» припала на листопад 1932 р., тобто як реакція на звинувачення сталінського посланця В. Молотова у «контрреволюційному спротиві хлібозаготівлі». Саме тоді органи держбезпеки були залучені до масових обшуків і конфіскації збіжжя. Органи міліції найбільшу кількість арештів провели у вересні (5141 ос.) та жовтні

³⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 285–286.

³¹ Зеленін І.Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление. – С.118.

(3443 ос.) 1932 р.³² Це, очевидно, пов'язувалося із крадіжками врожаю під час збирання та обмолоту. На жаль, невідомо, скільки осіб із числа заарештованих були засудженні згідно із постановою від 7 серпня 1932 р.

Кількість арештованих намагалася проаналізувати Н. Романець. За її підрахунками на підставі документів наркомату юстиції УСРР, із початку хлібозаготівельної кампанії і до 25 листопада 1932 р. за «розбазарювання і розкрадання зерна» засудили майже 19 500 осіб. До цієї цифри додавалися ще 1000 осіб, засуджених за «розбазарювання гарнцевого збору» і «порушення планів з мірчуку»³³. Майже 500 осіб засудили до розстрілу, але лише 245 розстрільних вироків було затверджено. Ще 14 тис. осіб засудили до позбавлення волі, з них 10% – на 10 років і 10% – на термін від 5 до 10 років. Останні 5 тис. осіб повинні були відбувати покарання у вигляді примусових робіт. На думку дослідниці, постанову від 7 серпня 1932 р. у цьому часовому проміжку застосували лише у 10% випадків. Але завдяки агітаційно-пропагандистській машині про ці вирoki знали значна кількість населення. Це закономірно впливало на формування страху перед представниками державного апарату. За соціальним станом переважну більшість (58%) становили «середняки» і «незаможники»³⁴. Це було закономірно, оскільки саме вони найбільше страждали від втрати збіжжя. «Куркульсько-заможний елемент» становив 18% від загальної кількості засуджених.

Ситуація, на думку Н. Романець, змінилася у листопаді 1932 р. із початком діяльності «комісії В. Молотова». Із 25 листопада по 5 грудня 1932 р. у 295 районах республіки засудили 1625 осіб.

³² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 9, арк. 52–55.

³³ Завідувач організаційно інструкторським відділом наркомату юстиції УСРР Гарін у грудні 1932 р. подав інформацію до ГПУ УСРР про кількість засуджених «у зв'язку із хлібозаготівлями» упродовж серпня–листопада 1932 р. Всього було засуджено 16 781 особа, із них до розстрілу – 582 ос. (із них 546 ос. – за розкрадання, розбазарювання і приховування хліба), до ув'язнення у таборах – 11 770 ос. (із них до 10 років ув'язнення – 881 ос.). Див.: ГДА СБ України, ф. 42, спр. 9, арк. 67.

³⁴ Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). – Кривий Ріг, 2014. – С. 172.

Загалом, на основі зведень наркомату юстиції УСРР, загальна кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за «розкрадання, розбазарювання і приховування хліба» від початку хлібозаготівлі із врожаю 1932 р. до 10 лютого 1933 р. становила 33 806 осіб, ще 2408 засудили за розкрадання мірчука³⁵. Загалом у 1933 р. в УСРР за постановою від 7 серпня 1932 р. засудили 12 767 осіб³⁶. Станом на 15 січня 1933 р. по СРСР було засуджено понад 103 тис. осіб³⁷.

Деякі інші цифри подав у щоденнику Л. Каганович. У записі, датованому 20 грудня 1932 р., він занотував виступи на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, що тривало до 4 години ранку. На нараді заступник голови ОГПУ СРСР, особливоуповноважений ОГПУ СРСР по Україні В. Балицький доповів, що за чотири місяці від початку хлібозаготівлі до 15 листопада 1932 р. арештували 11 тис. осіб, за місяць (15 листопада – 15 грудня) ще 16 тис., у тому числі 435 партійців, 2260 осіб із колгоспного апарату. Трійкою було ухвалено 108 позасудових розстрільних вироків, на розгляді знаходилися справи ще 100 осіб³⁸.

Загалом, подані цифри свідчать про різні рівні статистичних даних, але вони ілюструють чітку спрямованість на арешти селян, які приховували збіжжя для виживання. Також арештовували представників колгоспної адміністрації, які реально розкрадали зерно, або видали селянам оплату за трудові. Водночас, наявні статистичні розбіжності, очевидно, через постійно змінювану інформацію, оскільки основний пік арештів припав на другу половину листопада–грудень 1932 р.

Впевненість кремлівських очільників, що селяни масово розікрали колгоспне збіжжя, підтвердила постанова політбюро

³⁵ Романиць Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). – С. 173–174.

³⁶ Романиць Н. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні. – С. 20.

³⁷ Зеленин І.Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление. – С. 121.

³⁸ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – С. 316.

ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р. «Про хлібозаготівлі на Україні». У ній зазначалося, що ті колгоспники й одноосібники, які добровільно здадуть розкрадений і прихований хліб для хлібозаготівлі, не будуть піддаватися репресіям. До всіх інших осіб при виявленні збіжжя будуть застосовані санкції, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»³⁹. Якщо слідувати зазначеним твердженням постанови, весь хліб, який буде знайдений у селян, не важливо, чи він був краденим, чи вирощений власними руками, чи отриманий як оплата за трудові, оголошувався краденим і підпадав під конфіскацію. Але Й. Сталіна не цікавили такі «дрібниці». Ця та інші постанови московського керівництва, весь процес організації і проведення конфіскаційної хлібозаготівлі свідчать на користь гіпотези щодо свідомого створення умов для масової загибелі українського селянства.

Дослідники акцентували увагу на неспівмірності застосування постанови від 7 серпня 1932 р. стосовно селянства. І. Зеленин акцентував увагу «на юридичну необґрунтованість закону» через відсутність диференціації видів покарання залежно від ступеня їхньої тяжкості: розстріл із конфіскацією всього майна або, як виняток, 10 років ув'язнення, застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності без урахування її розмірів. Дослідник прирівняв такі покарання із діяльністю військово-польових судів в умовах військового стану. Він також зазначив, що це відбувалося після 15 років функціонування «радянської влади»⁴⁰.

Часто арештовані реально помирили від голоду. Так, в Октябрському районі Одеської області

«візна сесія обласного суду виявила у камері народного суду звинуваченого за законом від 7 серпня, який помирав від виснаження».

³⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: док. і матер. / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 567.

⁴⁰ Зеленин І.Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление. – С.116.

В Арбузинському і Гросулівському районах місцеві селяни, які від голоду вкрали колоски, навіть не дожили до розгляду справ у суді⁴¹.

Виникали проблеми із ув'язненими на невеликі терміни селянами, які відбували покарання у місцевих промислово-трудовах колоніях. Вони прибували дуже виснажені. Про це писав начальник Вінницької промислової виправно-трудова колонії Журавльов прокурору Вінницької області Черніну. Як причину такого стану в'язнів він зазначив неотримання харчування у відділах міліції. Однак вони туди вже потрапили у стані крайнього виснаження. Харчування у камерах попереднього ув'язнення теж було украй обмежене. Тому після прибуття в'язнів відправляли до лікарні, яка вже була перевантажена на 200%. Смертність у лікарні сягнула 3–4 осіб щодоби⁴².

Також виснажені селяни не могли працювати і склали значний відсоток в'язнів у перевантажених місцях ув'язнення. 25 листопада 1932 р. начальник Вінницької промислової виправно-трудова колонії Журавльов писав прокурору Вінницької області Черніну, що під його керівництвом знаходиться понад 2800 в'язнів. Він зазначив, що колонія перевантажена, але була група правопорушників, яких не можливо використати на роботах через їхній стан здоров'я:

«це засуджені за хлібозаготівлю поточного року, яких і не слід звільняти з-під варти, але залишення їх під вартою ганебно відбивається на роботі П[оправно-]Т[рудова] У[станови] тому, що збільшуються випадки смертності»⁴³.

Звичайно, що смерті знесилених селян лише посилювали негативне ставлення в'язнів до комуністичного режиму, попри агітаційні заходи в'язничної адміністрації.

До листа додавався список на 131 особу, яких пропонувалося достроково звільнити. Навіть побіжний аналіз свідчить, що це голови селянських родин віком від 50 до 65 років, яких засу-

⁴¹ Романець Н. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні. – С. 20.

⁴² Держархів Вінницької обл., ф. Р-1883, оп. 1, спр. 14, арк. 343.

⁴³ Там само, спр. 10, арк. 186.

дили за невиконання податків чи хлібозаготівлі. Але у документі не зазначалася постанова від 7 серпня 1932 р. Це можливо пояснити двома факторами. По-перше, статей Кримінального кодексу вистачало для покарання селян, які відмовлялися із різних причин здавати хліб. Тому судді активно ними користувалися. Це викликало гнів наркома юстиції РСФРР М. Криленка, який на січневому пленумі 1933 р. заявив:

«Ми зіткнулися із забобонами і традиціями старих форм правової буржуазної думки, що так не можна, що обов'язково треба судити не виходячи із політичних вказівок партії, а із міркувань “вищої справедливості”. [...] Ми відповіли, що вимоги політичної необхідності повинні бути виконані»⁴⁴.

Відповідні вказівки надходили із республіканського наркомату юстиції. Нарком юстиції УСРР Поляков наприкінці грудня 1932 р. надіслав директивного листа прокурору Вінницької області Черніну, де вимагав пояснень про 50% зменшення кількості засуджених за нездачу хліба і незначну кількість засуджених за крадіжки зерна. Він наказав докладно вивчити причини цього явища. Оскільки таке зменшення можна пояснити як зменшенням кількості крадіжок у результаті діяльності судових органів, так і їхнім недостатнім реагуванням⁴⁵. По-друге, засуджених, згідно із постановою від 7 серпня 1932 р., на 10 років ув'язнення вивозили за межі республіки для розвантаження місцевих місць ув'язнення.

Здебільшого судові ухвали датувалися жовтнем–листопадом 1932 р., тобто у розпал конфіскаційного етапу хлібозаготівлі. Строки ув'язнення були невеликі від одного до п'яти років. Через вік, хвороби і голодування вони були неспроможні працювати. Тому їх пропонували звільнити і відправити на постійне місце проживання. Подібні документи стали додатковим свідченням про масове використання судових репресій стосовно голодних селян.

Екстремальні умови виживання зумовлювали зростання кримінальних злочинів. Деякі селяни почали займатися зброй-

⁴⁴ Зеленин І.Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление. – С. 120.

⁴⁵ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1883, оп. 1, спр. 13, арк. 700.

ними пограбуваннями. Так, 25 вересня уповноважений особливого відділу Жмеринського дорожньо-транспортного відділення ДТВ ОГПУ СРСР В. Мельников доповів про виявлення «озброєної банди» поблизу Браїлівського лісу. Оперативна група затримала озброєних громадян В. Юрчака, М. Муравського, Ф. Палюха.

Після перших допитів затриманих В. Мельникову наказали арештувати інших членів кримінального угруповання, через районний апарат ГПУ та відділи міліції виявити кількість, соціальне походження, минулу компрометуючу інформацію, час його виникнення, встановити місцини здійснених пограбувань, місця збереження і збуту пограбованого. Керівництво вимагало від уповноваженого швидкого розслідування і повного зізнання арештованих в інкримінованих їм злочинах. Для цього пропонували В. Мельнику стосовно арештованих, які відмовлялися від свідчень, застосувати перехресний допит та організувати за «відповідних обставин, бесіди наодинці шляхом впливу на психіку арештованого»⁴⁶. Загалом наприкінці вересня 1932 р. за участь у грабунках арештували восьмеро селян. У них було вилучено 2 втинки австрійської та російської гвинтівок, один «Наган» і один саморобний пістолет, спеціальні маски для маскуванню обличчя.

За соціальним походженням це були селяни (за більшовицькою класифікацією – троє середняків і п'ятеро бідняків) чотирьох сіл Жмеринського району – Жуківці, Дзялів (із 1946 р. Красногірка), Потоки і Сідава. «Середняк» В. Юрчак мав 4,5 га землі, яку місцевий апарат відібрав через невиконання податків і відмову проводити посівну кампанію. Керівником був Ф. Палюх, якому виповнилося 20 років, самому старшому із «організаторів банди» було 36 років, трьом учасникам виповнилося 22 роки, одному – 23, іншому – 26, самому молодшому було 18 років. За версією слідства, вони були неробами та бешкетниками.

Упродовж травня–вересня 1932 р. вони здійснили 15 озброєних пограбувань громадян на місцевих дорогах у районі Браїлова, Станіславчика, крадіжки продовольства із комор се-

Члени кримінального угруповання із зброєю і у масках. Вересень 1932 р.
ГДА МВС, м. Вінниця, спр. 5925.

⁴⁶ ГДА МВС, м. Вінниця, спр. 5925, арк. 16.

Загальне фото членів кримінального угруповання. Вересень 1932 р.
ГДА МВС, м. Вінниця, спр. 5925.

лян навколишніх сіл. Перелік викраденого засвідчує злиденність населення. Головним у переліку награбованого були продукти: декілька пудів картоплі та збіжжя, кілька кілограмів різної крупи та шматків сала, горщик топленого масла, хліб, молочні продукти.

Промислові товари було відібрано лише у двох випадках. Одного разу вони забрали костюм, 2 френчі, одяг, який, ймовірно, везли в обмін на продукти або вже після обміну. Іншого разу грабіжникам «підфартило» – вони зупинили у Браїловському лісі колгоспну підводу і забрали 76,6 метрів мануфактури, 2 літні піджаки, 4 хустки тощо. Це були ліквідні товари, які користувалися попитом і могли бути обмінені на продовольство. Також загалом відібрали у подорожніх понад одну тисячу рублів. Однак, тисячу рублів вони відібрали в одній особі, а в інших селян при собі були дрібні суми від десяти до двадцяти рублів.

Варто зазначити, що період їхньої активної діяльності (травень–вересень) припав на початок збирання врожаю. Також у повній мірі ще не почали діяти «буксирні бригади», тому у селян ще були якісь продукти і вони традиційно намагалися їх

продати або обміняти на необхідні промислові товари. Горядяни, навпаки, намагалися обміняти одяг на продукти.

Аналіз протоколів допиту засвідчив, що мотивом створення кримінального угруповання було елементарне бажання поліпшити матеріальне становище в умовах нестачі продовольства. Це було реакцією на результати більшовицької політики у сільському господарстві, у результаті якої селяни були позбавлені можливості заробляти гроші для утримання родини. Згідно з опублікованими у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору. Вінницька область» неповних даних, у с. Дзялів померло – 93 особи, с. Жуківці – 82 ос., с. Потоки – 42 ос., с. Сідава – 63 ос.⁴⁷

Ініціатором був Ф. Палюх, яких повернувся із Херсонщини, де працював у радгоспі. Він не пішов додому, оскільки був надто обірваний і хотів підзаробити. Спроби влаштуватися на роботу, де можна було б заробити грошей і прохарчуватися, виявилися невдалими. Навіть працівники Жмеринського залізничного вузла, що мали вищий рівень постачання, голодували. Про це, зокрема, свідчили доповідні записки начальника дорожньо-транспортного відділу Південно-Західної залізниці ОГПУ СРСР Бережков. У доповідній записці від 20 лютого 1932 р. він зазначив різке погіршення постачання продовольством залізничників: відсутність хліба на декілька днів, черги у хлібних ятках, різке зменшення контингенту, який забезпечувався пайком, підвищення цін на продовольство, несвоєчасна виплата заробітної плати⁴⁸. Оскільки легальний спосіб заробітку здався йому безперспективний, він запропонував декільком особам розпочати пограбування населення. Награбоване вони ділили між собою, на базарі продавали тільки окремі пограбовані речі⁴⁹.

Зовсім не зрозуміла позиція співробітників Жмеринського дорожньо-транспортного відділення ДТВ ОГПУ УСРР, які після

⁴⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область / авт.-упоряд.: Лациба В., Вишга В., Кравченко П., Мельничук І., Петренко І., Подкур Р. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – С. 209–212, 222–223, 226–228.

⁴⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп.3, спр. 12, арк. 58–65.

⁴⁹ ГДА МВС, м. Вінниця, спр. 5925, арк. 51–54 зв.

майже двотижневого розслідування спрямували кримінальну справу на позасудовий розгляд судової трійки при колегії ГПУ УСРР. Остання 8 жовтня 1932 р. ухвалила розстріляти чотирьох осіб, трьох – ув'язнити на десять, ще одного на вісім років концтабору. Колегія ОГПУ СРСР 21 жовтня 1932 р. затвердила ухвалу республіканської судової трійки. Розстрільний вирок був виконаний 16 листопада 1932 р.⁵⁰ Певним логічним поясненням такого кроку був пункт інструкції про використання постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». У розділі «Про порядок спрямування справ про крадіжки» зазначалося, що межі компетенції органів ОГПУ СРСР поширювалися на справи про крадіжки, які супроводжувалися масовими насильницькими діями, терористичними актами, підпалами, а також справи, по яким проходять організовані групи із великою кількістю арештованих⁵¹. Очевидно, наявність зброї та чисельність злочинської групи у вісім осіб, їхня діяльність поблизу залізниці стала причиною того, що кримінальну справу розслідували оперативники держбезпеки. Цілком можливо, що ця кримінальна справа була від початку зрозумілою і не передбачала складнощів у розслідуванні. Тому вона була дуже виграшною для чекістської звітності.

Водночас, співробітники держбезпеки не бажали розголосу щодо озброєної групи селян, які належали до соціальної «опори» більшовиків. На суді одразу стане зрозумілим, що основною причиною кримінальних проступків стала політика більшовицького режиму щодо знищення селянина-власника і перетворення його на сільськогосподарського робітника. Відсутність згадок про постанову від 7 серпня 1932 р. теж очевидна. Ця озброєна група переважно грабувала місцевих селян і лише у рідкісному випадку вони поживилися колгоспним майном. Але наявність зброї у даному випадку виявилася найбільш обтяжу-

ючою обставиною, оскільки комуністичний режим найбільше боявся озброєного селянина.

Таким чином, для вищого політичного керівництва приховування селянами збіжжя під час конфіскаційної хлібозаготівлі було «контрреволюційним злочином». Для створення правових підстав для засудження «розкрадачів соціалістичного власності» була ухвалена постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Її центральними положеннями були одержавлення колгоспної і кооперативної власності, оголошення крадіжок державної власності «контрреволюційним злочином», за яким слідувало жорстоке покарання у вигляді розстрілу. Пік застосування цієї постанови припав на листопад 1932 – початок 1933 рр. і супроводжувалося агітаційно-пропагандистською кампанією, метою якої було посіяти страх перед представниками партійно-радянського апарату і змусити селян здати все збіжжя у хлібозаготівлю. Кремлівські очільники не зважали на наростаючу смертність, оскільки вона була карою за спротив комуністичному режиму.

Для більшовицького керівництва у другій половині 1932 – початку 1933 рр. факт приховування зерна був «контрреволюційним злочином». Їм було байдуже джерела походження збіжжя – крадіжка, власне виробництво чи отримане за трудові.

Через конфіскаційні хлібозаготівлі селянство було поставлене в умови пошуку нових методів виживання. Масові крадіжки колгоспного збіжжя та власності інших селян стали реакцією на дії комуністичного режиму, що зруйнував традиційний, еволюційний розвиток сільськогосподарського виробництва. Обтяжуючою обставиною таких злочинів стала наявність вогнепальної зброї та крадіжки державного/колгоспного/кооперативного майна.

Специфіка покарання за крадіжки в умовах Голодомору 1932–1933 рр. була в тому, що переважна більшість селян була засуджена за статтями Кримінального кодексу УСРР за невиконання податків, відмову здавати зерно у хлібозаготівлю та крадіжки на термін від двох до п'яти років виправних робіт. Це

⁵⁰ ГДА МВС, м. Вінниця, спр. 5925, арк. 104, 106, 109.

⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. Р-1883, оп. 1, спр. 13, арк. 245 зв.

викликало нарікання керівництва російського наркомату юстиції, яке звинуватило суддів у невиконанні «партійних вказівок».

Оскільки судили голів родин, до місцевих виправно-трудо-вих колоній часто потрапляли особи віком від 50 до 65 років, які вже були нездатні працювати через хвороби і голодне виснаження. Їхні смерті негативно впливали на морально-психологічний стан в'язнів і додатково формували негативне ставлення до комуністичного режиму. В'язнична адміністрація через перевантаження колоній змушена була клопотатися про їхнє дострокове звільнення.

REFERENCES

- Bur'ian L., Rikun, I. (Comps.). (2001). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr.: bibliografichnyj pokazhchyk*. Odesa; L'viv: Vyd-vo M. P. Kots'. [In Ukrainian].
- Drovoziuk, S. (2003). Selians'kyj samosud 1917–1930-kh rr. XX st. iak sotsial'no-psykholohichnyj fenomen (istoriohrafichni notatky). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (10), 284–293. [In Ukrainian].
- Kaganovich, L. (2003). *Pamyatnye zapiski rabocheho, kommunistabol'shevika, profsoyuznogo, partijnogo i sovetsko-gosudarstvennogo rabotnika*. Moskva: Vagrius, 2003. [In Russian].
- Khlevnyuk, O., De'vis, R., Kosheleva, L., Ris, E', Rogovaya, L. (Comps.). (2001). *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg*. Moskva: ROSSPE'N. [In Russian].
- Kul'chyts'kyj, S. (2008). *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini iak henotsyd: movoiu dokumentiv, ochyma svidkiv*. Kyiv: Nash chas. [In Ukrainian].
- Kul'chyts'kyj, S. (2014). *Ukrains'kyj Holodomor v konteksti polityky Kremlia pochatku 1930-kh rr*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [In Ukrainian].
- Latsyba, V., Vyzhha, V., Kravchenko, P., Mel'nychuk, I., Petrenko, I., Podkur, R. (Comps.). (2008). *Natsional'na knyha pam'iaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. Vinnyts'ka oblast'. Vinnytsia: DP: «DKF»*. [In Ukrainian].
- Lysenko, O. (2013). Sil's'ki aktyvisty Chernihivschyny (kinets' 1920–1930-ti rr.): typolohiia povedinky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 (40/41), 255–284. [In Ukrainian].
- Marochko, V. (2013). Terytorii Holodomoru: terminolohichnyj ta sotsial'no-demohrafichnyj dyskursy. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*, (22), 166–178. [In Ukrainian].
- Myronenko, O., Usenko, I. (Ed.). (2001). *Pravova ideolohiia i pravo Ukrainy na etapi stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1929–1941)*. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Korets'koho NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Podkur, R., Vasyl'iev, V., Kravchenko, P., Petrenko, V. (Comps.). (2013). *Nastroi ta povedinka naselennia Podillia v umovakh stalins'koi revoliutsii «zghory»*. 1928–1940. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Pyrih, R. (Comps.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy*. Kyiv: Vyd-j dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [In Ukrainian].
- Romanets', N. (2011). «Zakon pro p'iat' koloskiv»: osoblyvosti zastosuvannia v Ukraini. *Hrani*, (5), 17–22. [In Ukrainian].
- Romanets', N. (2014). Represyivna polityka radians'koi vlady v ukrains'komu seli (1925–1939). *Kryvyj Rih*. [In Ukrainian].
- Romanets', N. (2016). Selians'ki samosudy 1933–1936 rr.: prychny, masshtaby, naslidky. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia». Serii : Istorychni nauky – Scientific Notes of Ostroh Academy National University, «Historical sciences» series*, 25, 82–91. [In Ukrainian].
- Rybas, S. (2010). *Stalin*. Moskva: Molodaya gvardiya. [In Russian].
- Sytnyk, O., Popova H. (2011). Vplyv radians'koi kryminal'no-pravovoi doktryny na diial'nist' pravookhoronnykh orhaniv Donbasu v period druhoi polovyny 1920-kh – 1930-i rr. *Visnyk Donets'koho natsional'noho universytetu. Serii: Ekonomika i pravo – Bulletin of Donets University. Series: Economics and Law*, 2, 296–300. [In Ukrainian].
- Vasyl'iev, V. (2014). *Politychne kerivnytstvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tsentr–subtsentr vlady (1917–1938)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Vasyl'iev, V., Shapoval, Yu. (Comps.). (2001). *Komandyry velykoho holodu: poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyj Kavkaz. 1932–1933 rr*. Kyiv. [In Ukrainian].
- Vasyl'iev, V., Vert, N., Kokin, S. (Comps.). (2013). *Partijno-radians'ke kerivnytstvo USRR pid chas holodomoru 1932–1933 rr.: Vozhdi*.

- Pratsivnyky. Aktyvisty. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. Kyiv: In-istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
21. Vasyly'iev, V., Viola, L. (Comps.). (1997). *Kolektyvizatsiia i selians'kyj opir na Ukraini (lystopad 1929 – berezen' 1930 rr.)*. Vinnytsia: Lohos. [In Ukrainian].
22. Yakubova, L. (Ed.). (2021). *Ukraina j ukrainci v postimpers'ku dobu (1917–1939)*. Kyiv: Akadempriodyka. [In Ukrainian].
23. Zelenin, I.E. (1998). «Zakon o pyati koloskax»: razrabotka i osushhestvlenie. *Voprosy istorii*, 1, 114–122. [In Russian].

Pavlo Kravchenko, Roman Podkur. The Features of Criminal Prosecution for Thefts During the Holodomor (1932–1933)

The purpose of the article was to study the circumstances of peasant's persecution for thefts during the Holodomor 1932–1933 and the invocation of the resolution of the General Executive Committee and Council of People's Commissars of the USSR «On property protection of state enterprises, collective farms and cooperation and strengthening public (socialist) property», issued 7 August 1932.

The methodology bases on the principles of historicism, scientific accuracy and comprehensiveness. The authors used the anthropological approach to study archival and criminal cases. The authors also used the problem and chronological methods as well as the method of specific search to achieve the goal.

Conclusions. For the top political leadership, the peasants' thefts of grain during the confiscation campaign were the «counterrevolutionary crime». To create legal grounds for condemnation of «robbers of socialist property», the General Executive Committee and Council of People's Commissars of the USSR adopted a resolution «On protection of property of state enterprises, collective farms and cooperatives and strengthening public (socialist) property» on August 7, 1932.

The peak of the enforcement of this resolution was in November 1932 – early 1933 and was accompanied by an agitation and propaganda campaign. The campaign's purpose was to sow fear in the party-Soviet apparatus representatives and force the peasants to hand over all their grain.

For the Bolshevik leadership in the second half of 1932 – early 1933, the fact of hiding grain was also a «counter-revolutionary crime». They did not care about the source of the grain – stolen, produced by peasants themselves or received for the workday unit.

Through confiscation of grain, the peasantry was forced to search for new methods of survival. Mass thefts of collective farm grain and property of other peasants were a reaction to the actions of the communist

regime, which destroyed the traditional evolutionary development of agricultural production. The aggravating circumstance of such crimes was the presence of firearms and the thefts of state/collective/cooperative property.

The specifics of the criminal penalty during the Holodomor 1932–1933 were that the vast majority of peasants were convicted under articles of the Criminal Code of the USSR for tax evasion, refusal to hand over grain and theft. The terms of punishment were two–five years in prison. This provoked criticism from the leadership of the People's Commissariat of Justice, which accused the courts of failing to comply with «party instructions» to grant these offences the status of «counterrevolutionary crimes».

Key words: Holodomor, GPU, criminal punishment, court, People's Commissariat of Justice.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Методологія та методи. Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, позитивізму, системності, історизму. Дослідження базується на історичних методах: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному, історико-правовому.

Висновки. Автор дослідив діяльність партійного апарату більшовиків, спрямовану на протидію витоку відомостей про їхню діяльність, і з'ясував, що таємність, конспіративність були одними із головних принципів і стовпів існування більшовицької влади. Радянська держава була вкрай заідеологізованою й потребувала захисту як від зовнішнього ворога, так і від внутрішнього. Небезпечними для себе більшовики вважали не тільки прямі політичні випадки, але і будь-яку критику в усіх сферах буття, що могла б послабити монопольну владу Компартії. Встановлено, що небажана для влади інформація оголошувалася таємною, конспіративною або такою, що не підлягала розповсюдженню. Основними структурними підрозділами, відповідальними за захист конспіративних (таємних) відомостей, були «таємні відділи», «таємно-директивні частини», «бюро секретаріату», діяльність яких базувалася на партійних інструкціях. Автор дійшов висновку, що основними партійними таємницями були: відомості про те, що реальна влада в державі була у партії, що звільнялася від відповідальності і перекладала її на радянські органи, а партійні постанови передували аналогічним постановам радянських органів; про методи та заходи боротьби з усіма іншими небільшовистськими партіями, спрямованими на їхню повну ліквідацію та створення однопартійної диктатури; про партійно-організаційну та кадрову діяльність; про нелегальну роботу Комінтерну і зарубіжних комуністичних партій; про внутрішні конфлікти партії та «тертя» з радянськими та профспілковими органами; про «некомуністичні» вчинки та зловживання членів партії та відповідальних радянських працівників; про слідство і притягнення до відповідальності членів вищих органів влади; про пільги і привілеї партійно-радянської номенклатури; про політичну цензуру, оборонні і мобілізаційні питання; про діяльність органів безпеки тощо. Основною метою захисту партійних таємниць було: забезпечення влади; доступ до ресурсів, пільг і привілеїв; приховання власних злочинів.

Ключові слова: бюро секретаріату, конспірація, КП(б)У, партійна таємниця, РКП(б), таємний відділ, таємні відомості, таємно-директивна частина

Нині Україна протистоїть потужним зусиллям своїх зовнішніх і внутрішніх ворогів, мета яких – ліквідація української державності та українців як нації. Сучасні суспільно-політичні виклики зумовлюють необхідність об'єктивного аналізу всіх складових функціонування «державного організму» України у складі радянської держави. Дієвим інструментом формування

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.072>

УДК 94(477)«1919/1923»:35,083,8(045)

Валерій ВОРОЖКО*

Конспіратори при владі: таємниці партії більшовиків у 1919–1923 рр.

Мета. На підставі опублікованих наукових праць та архівних документів дослідити історичні аспекти становлення та розвитку конспірації (режиму таємності) в партії більшовиків у перші роки радянської влади; проаналізувати та систематизувати нормативно-правові акти з питань конспірації; з'ясувати, які саме відомості більшовики вважали небажаними для розповсюдження, конспіративними; дослідити методи та організацію захисту конспіративних (таємних) відомостей; встановити, на які структурні підрозділи та посадових осіб партійного апарату покладалися обов'язки забезпечення охорони партійних таємниць.

* *Ворожко Валерій Павлович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету; wp06vv@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>.

наукового ставлення до тоталітарного минулого України мають стати історичні аргументи, що розкривають справжню сутність радянської державності, її природу та методи управління. Особливо актуальна ця теза при зверненні до періоду 1919–1923 рр. – періоду становлення політичної системи радянської України. Дослідження історичних аспектів функціонування захисту таємних відомостей має актуальність сьогодні, коли гостро постала проблема практичного забезпечення національної безпеки України.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених історії Компартії, у вітчизняній історіографії бракує праць з аналізу системи, механізму функціонування, організаційної побудови та особового складу партійного апарату радянської України. За темою даної роботи, тобто з історії захисту таємних відомостей у більшовицьких партійних структурах, праць українських дослідників не виявлено. Небагато таких праць і за кордоном та майже всі вони належать нечисленним російським дослідникам, серед яких зазначимо Г. Куренкова, в якого це основна тема його наукових інтересів¹. Сучасна російська історіографія мало відрізняється від радянської, так і публікаціям Г. Куренкова притаманна прорадянська більшовицька апологетика. Водночас його роботам властива інформативність, чому сприяє вільний доступ автора до партійних архівів як співробітника Російського державного архіву соціально-політичної історії (далі – рос. РГАСПИ). Певні можливості доступу до електронних копій документів фонду 17 (описи 3, 162, 163) цього архіву з'явилися завдяки нещодавньому викладенню їх на сайті «Документы советской эпохи» Федеральної архівної служби РФ. Деякі документи опубліковані у працях Г. Куренкова та В. Лебедева².

Окрім аспекти історії формування надзвичайної секретності в СРСР у партійних органах без ідеологічної зашореності

¹ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941 гг. – М.: АИРО–XXI, 2015. – 258 с.

² Лебедев В. Правящая партия оставалась подпольной // Источник. – 1993. – № 5–6. – С. 88–92.

дослідила російсько-американська дослідниця І. Павлова³. Білоруська історикня Т. Агеєнко досліджує зазначені питання на базі архівних документів Білорусі⁴.

Основним і єдиним джерелом з історії захисту таємних відомостей у Комуністичній партії України більшовиків (далі – КП(б)У) стали документи фонду № 1 (оп. 1, 6, 7, 16, 20) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). У досліджуваний період питання в протоколах ЦК формулювалися з «глухими» заголовками та лаконічними рішеннями. Навіть у наказах, облікових документах, як правило, окрім прізвища осіб, не зазначалися навіть ініціали. Замість імен або хоча б ініціалів вживалося компартійне звернення «тов.», «т.», а то і без прізвища на кшталт: «товариш Рафаїл», «товариш Людмила» тощо. Частина документів за 1919–1921 рр. нечитабельна. Значний масив документів не має номерів, дат, розшифрування реквізиту «підпис», тощо. Шляхом співставлення різних документів вдавалося встановити ім'я або ініціал, дату народження, хоча би для того, щоб розрізнити людей з однаковими прізвищами. Якщо в тексті немає імені або хоча б ініціалу, це означає, що цього автору встановити не вдалося. Більшість працівників партійних апаратів мали погану освіту, як правило, «нижчу» (навіть секретар ЦК С. Косіор), середню, домашню або були самоуки. Вважалося, що комуністичний світогляд замінює будь-яку буржуазну освіту. Це відображалося у тогочасних документах. Циркулярні листи та орієнтування, документи політбюро чи РНК часто були коструватими, у реченні, де можна обійтись, умовно кажучи, шістьма словами, використовується дванадцять. Зміст деяких можна тлумачити неоднозначно.

У статті також використані архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

³ Павлова И. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. – Новосибирск: СО РАН, 2001. – 460 с.

⁴ Агеенко Т. Обеспечение секретности в КП(б)У в 1920-е гг. // Х Машеровские чтения: мат. междунар. науч.-практ. конф., 14 октября 2016 г. – Витебск: ВГУ им. П. Машерова, 2016. – С. 105–106.

(далі – ЦДАВО України) та Галузевого державного архіву СБ України (далі – ГДА СБ України).

На основі архівних джерел та опублікованих праць автор зробив спробу дослідити історичні аспекти захисту таємних відомостей більшовицької партії в апараті Російської комуністичної партії більшовиків (далі – РКП(б) та її підрозділу – КП(б)У).

За довгі роки опозиційної підпільної діяльності більшовики здобули багатий досвід таємного (конспіративного⁵) вирішення своїх політичних завдань. Вони розробили та впровадили у політичну боротьбу різноманітні конспіративні організаційно-тактичні схеми, що дозволили захопити державну владу в колишній Російській імперії. У період перебування в опозиції більшовики були майже одноставні у визнанні необхідності конспірації у боротьбі для захоплення влади. Настільки ж одноставні вони були й в осуді практики таємної політичної діяльності російського царського уряду. Під впливом цього неприйняття формувалися перші уявлення про розбудову пролетарської держави. Основний наголос робився на максимальну відкритість влади нового типу.

З приходом до влади лідери більшовиків швидко переглянули погляди на методи захисту своїх завоювань. Будучи владною, партія більшовиків продовжувала залишатися законспірованою⁶. Більшовицька верхівка постійно дбала про конспірацію. Як зазначила І. Павлова з цього приводу:

«Комуністична влада аж до свого кінця діяла в обстановці суворої таємності, здійснюючи свою політику в таємниці не тільки від народу, але і від власної партії [...]. Від самого початку механізм зв'язку вищих партійних органів із партійними апаратами на місцях мав конспіративний характер і все листування було таємним»⁷.

⁵ Термін, який використовували більшовики як звичний і відповідний їхньому досвіду нелегальної (підпільної) роботи до листопада 1917 р.

⁶ Лебедев В. Правящая партия оставалась подпольной. – С. 89.

⁷ Павлова И. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. – С. 49–53.

На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 р. нарком зовнішньої торгівлі Л. Красін зауважив:

«“Верхи” партії продовжують діяти як підпільна організація»⁸.

На думку С. Кульчицького:

«[...] таке спостереження відповідало дійсності, але сила звички підпільників тут не відіграла жодної ролі. “Верхи” зробили з рад клон своєї власної партії, але не бажали демонструвати суспільству, як діє робітничо-селянська влада»⁹.

На думку автора, «сила звички підпільників», особливо вплив В. Леніна, все ж мали суттєвий вплив на політику конспіративності у діяльності партапарату більшовиків. В. Ленін переніс власний досвід підпільної конспіративної діяльності до владних структур. Пропаганда представляла В. Леніна великим знавцем конспірації. Так, наприклад, співробітник КДБ СРСР полковник Альохін зазначав:

«Перебуваючи у в'язниці, Ленін писав нелегальні брошури, листівки та листи. Для цього він використовував лимонний сік або молоко, які наливалися в маленькі “чорнильниці”, зроблені з м'якушки хліба. Такі “чорнильниці” легко було ховати – їх можна було просто з'їсти. “Сьогодні з'їв шість чорнильниць”, – жартиливо писав він в одному зі своїх листів»¹⁰.

Сам В. Ленін у листах постійно вимагав:

«Не пишіть прямо в листах нічого», «пишіть хімією», «ніхто не повинен знати, де і коли видано», «усі чернетки спалити»¹¹.

Дружина В. Леніна Н. Крупська неодноразово згадувала про нього, як про «чудового конспіратора»:

«Він знав прохідні двори, умів чудово надувати шпигунів, навчав нас, як писати хімією в книгах, як писати точками, ставити умовні знаки, придумувати усілякі клички»¹².

⁸ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апр. 1923 г. Стенограф. отчет. – М.: Политиздат, 1968. – С. 125.

⁹ Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): колект. моногр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – Т. 1. – С. 116.

¹⁰ Алехин В. Ленинское искусство конспирации. – М.: КГБ, 1969. – С. 51.

¹¹ Ленин В. Полн. собр. соч. 5-изд. – М.: Политиздат. – Т. 49. – С. VIII.

¹² Крупская Н. Воспоминания о Ленине. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 16.

Все це розповідали радянським школярам та студентам. Термін «конспіративність» використовувався в партійних і чекістських документах аж до часів К. Черненка¹³.

* * *

Вищим політичним органом РКП(б) з березня 1919 р. стало Політичне бюро (далі – Політбюро), вищими організаційними органами – Організаційне бюро (далі – Оргбюро) і Секретаріат ЦК. У той час у складі Секретаріату був створений спеціальний відділ, який займався таємним діловодством, шифрувальною справою, оформленням протоколів Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК РКП(б)¹⁴. Спеціальний відділ у складі Секретаріату функціонував під різними назвами: спочатку Таємний (конспіративний) відділ, а потім Таємно-директивна частина, до складу якої входив Таємно-оперативний підвідділ.

З перших днів існування радянської влади більшовицьке керівництво постійно звертало увагу на дотримання конспіративності (режиму секретності)¹⁵ у партійному апараті. Питання розголошення таємних відомостей були неодноразово предметом обговорень на засіданнях вищих органів більшовицької партії. Так, на засіданні Політбюро 8 листопада 1919 р. Й. Сталін заявив про необхідність обмеження доступу до протоколів ЦК і, особливо, до протоколів Політбюро, тому що деякі відомості про засідання ЦК,

«хоча і в дуже спотвореному вигляді, доходили якимось шляхом до ворогів»¹⁶.

Протидіючи витоку інформації, ЦК РКП(б) вживав, переважно, заходи організаційного характеру. На тому ж засіданні Політбюро секретарям ЦК М. Крестинському і О. Стасовій було ре-

¹³ ГДА СБ України, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 211–215.

¹⁴ Зеленов М., Крылова А., Ливоваров Н. Бюро секретариата ЦК РКП(б) 1921–1924 гг.: структура, кадры, функции // Вестник НГТУ им. Алексеева. – Нижний Новгород, 2017. – С. 58.

¹⁵ Терміни «конспіративність» і «режим секретності» в контексті даної праці дуже близькі за змістом, тому далі будемо вживати перший з них.

¹⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 37, л. 1. (Электронный ресурс). – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru/docs/>. – Дата звернення 10.03.2021.

комендовано обстежити порядок розмноження, зберігання і розсилки членам ЦК протоколів засідань ЦК і ввести такий порядок, щоб з протоколами була ознайомлена мінімальна кількість товаришів. Усім членам ЦК було рекомендовано виявляти обережність під час зберігання протоколів. М. Крестинському було рекомендовано рішення з найсерйозніших питань не заносити в офіційний протокол, а відзначати їх собі для пам'яті і особистого виконання. На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 8 листопада 1919 р. у протоколі була визначена форма занесення рішень до протоколу засідань:

«Викладати протоколи Політбюро за можливістю обережніше і коротше»¹⁷.

На засіданні Політбюро 31 липня 1920 р. розглядався протест Г. Зінов'єва, М. Бухаріна та Л. Троцького щодо змісту окремих шифровок Г. Чичеріна, у підсумку було прийнято рішення, що, «про обговорення на засіданнях Політбюро, Оргбюро, Пленуму, особливо про голосування і заяви окремих членів ЦК, ні в якому разі неможна нікому нічого повідомляти [...]»¹⁸.

У роки громадянської війни у Росії багато вказівок ЦК РКП(б) передавалися шифрованими повідомленнями. Для організації і керівництва цієї справою, на підставі наказу № 2 Управління справами Секретаріату ЦК РКП(б) від 2 серпня 1920 р., у складі Таємного відділу було створено Шифрувальне бюро (далі – Шифрбюро), на яке покладалися функції:

- а) листування з підлеглими організаціями та окремими співробітниками РКП(б), ЦК комуністичних організацій інших країн, з виконкомом Комінтерну, відомствами РСФРР та їхніми місцевими органами, які мають шифрзв'язок;
- б) виготовлення, зберігання, облік і розсилка шифрів та інструкцій щодо зберігання шифрів і ведення шифрованого листування для підлеглих організацій;
- в) інструктажу місцевих шифрувальників через надсилання циркулярів та інструкторів ЦК;
- г) шифрувальної роботи апарату ЦК РКП(б).

¹⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 37, л. 1.

¹⁸ Там же, д. 99, л. 1.

Штат Шифрбюро складався з 7 осіб¹⁹. Його передбачалося комплектувати серед «відданих і випробуваних» партпрацівників із партійним стажем не менше 3 років.

На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 1 вересня 1920 р. В. Ленін запропонував здійснити заходи щодо

«ускладнення шифрів і більш суворої охорони шифрованих повідомлень».

Підготовку таких пропозицій доручили спеціально створеній комісії з представників військового відомства, Наркомату закордонних справ (далі – НКЗС), ЦК РКП(б) і Наркомату пошт і телеграфів на чолі з Л. Троцьким²⁰.

20 жовтня 1920 р. у складі Управління справами ЦК РКП(б) на базі Таємно-оперативного підвідділу Таємно-директивної частини відділу був створений Таємно-директивний відділ. До його складу увійшли:

- а) «таємна частина», до якої входили секретарі Політбюро і Оргбюро, Шифрбюро, таємна реєстратура;
- б) загальна канцелярія;
- в) адміністративна частина, яка вела облік співробітників апарату ЦК і партійних функціонерів, наглядала за ВНК, розвідкою, політичними структурами в армії.

Очолив Таємно-директивний відділ чекіст Гліб Бокій²¹.

21 квітня 1921 р. проект постанови комісії Л. Троцького, створеної 1 вересня 1920 р., було схвалено на засіданні Ради народних комісарів (далі – РНК), а незабаром для управління шифрувальною справою в усіх відомствах країни постановою Малого РНК № 672 від 5 травня 1921 р. на базі 8-го спецвідділу ВНК був створений Спеціальний відділ при ВНК (далі – Спецвідділ). У постанові № 672 зазначалося:

«[...] 1. Створити при ВНК “Спеціальний відділ”. [...] 2. Спеціальний відділ при ВНК об’єднує всі шифрувальні органи, контролює і

¹⁹ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941 гг. – С. 123–124.

²⁰ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 106, л. 5.

²¹ Зеленев М., Крылова А., Пивоваров Н. Бюро секретариата ЦК РКП(б) 1921–1924 гг.: структура, кадры, функции. – С. 57.

направляє всю діяльність таких органів. 3. Усі розпорядження і циркуляри Спеціального відділу при ВНК з усіх питань шифрувальної та розширювальної справи є обов’язковими до виконання всіма відомствами [...]»²².

Спецвідділ очолив той же Г. Бокій, деякий час він одночасно перебував і на посаді начальника Таємно-директивного відділу ЦК РКП(б)²³. Спецвідділ під керівництвом Г. Бокія разом з партійними органами у 1921–1923 рр. почав закладати підвалини і мур радянського режиму секретності. Г. Бокій та В. Цибізов (начальник 5-го відділення Спецвідділу) брали участь у розробці більшості нормативних актів ЦК РКП(б) з питань конспірації відомостей, які вважалися більшовиками небажаними для розголошення.

Упродовж усього існування РКП(б) склалися переліки осіб на доступ до конспіративних документів ЦК. Вперше такі списки з’явилися у квітні 1921 р. Визначення осіб, яким надавався такий доступ, здійснював Секретаріат ЦК. У 1921 р. рішенням Оргбюро ЦК місцеві партійні організації позбавили права отримувати копії протоколів засідань ЦК. Тепер їм висилалися лише окремі витяги (виписки) з них з тих чи інших питань²⁴.

РКП(б) за допомогою ВНК керувала усім і тримала під контролем усі сфери життя радянської країни, зокрема й питання військової цензури. Так, 10 червня 1921 р. Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про передачу всієї військової цензури до ВНК, яке було у «радянському порядку» оформлено протоколом Малого РНК № 722 від 1 серпня 1921 р.²⁵ А 25 червня 1921 р. на засіданні Політбюро розглядалася:

«Пропозиція НКЗС про зберігання таємних паперів. Постановили: а) зобов’язати членів Політбюро бути обережнішими з таємни-

²² Ленин В.И. и ВЧК: сб. док. (1917–1922) / сост. Ю. Ахапкин и др. – М.: ИМЛ, КГБ, 1970. – С. 495–496.

²³ Див. докладніше: Ворожко В. Як спецвідділ Гліба Бокія охороняв радянську таємницю. 1921–1929 рр. // Воєнно-історичний вісник. – 2013. – Вип. 7. – С. 34–46.

²⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 157, л. 3.

²⁵ Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 175, 272.

ми паперами і надати в Оргбюро письмові відомості про партійних секретарів, відповідальних за дотримання найсуворішої конспірації. [...] б) зобов'язати членів Політбюро обов'язково знищити таємні шифрування»²⁶.

У серпні 1921 р. В. Ленін запропонував оформляти надсекретні постанови Оргбюро ЦК в особливий протокол. На одному з протоколів Оргбюро він написав:

«Таємно, в особливу обкладинку»,

а вже з середини 1922 р. деякі постанови Політбюро, Секретаріату і Оргбюро починають заноситися в надсекретний протокол, який отримав назву «особлива папка»²⁷.

Рішенням Оргбюро ЦК РКП(б) від 12 вересня 1921 р. (протокол № 8, далі – пр. 8) та наказом Управління справами ЦК РКП(б) № 85 від 19 вересня 1921 р. таємна частина таємно-директивного відділу була виокремлена в новий підрозділ – Бюро Секретаріату ЦК. До складу Бюро були переведені секретаріати Політбюро, Оргбюро, Секретаріату. Бюро включало в себе секретарів ЦК (В. Молотов і В. Михайлов), секретаря Політбюро (М. Глясер), секретаря Оргбюро (М. Шавер), їхніх заступників та помічників. У Бюро Секретаріату зосереджувалося таємне діловодство ЦК РКП(б) та все таємне листування з органами державної влади й місцевими партійними органами. Завідуючим Бюро Секретаріату призначили М. Смирнова, його заступниками – М. Іконнікова та Тихомірнова, завідувачем таємним діловодством – В. Даубер, завідувачем Шифрбюро – М. Чугунова²⁸. Незабаром 21 листопада того ж року на посаді завідуючого Бюро Секретаріату М. Смирнова змінив Л. Мехліс²⁹.

²⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 179, л. 3.

²⁷ Пивоваров Н. Секреты партии – секреты родины: из истории становления секретного делопроизводства в аппарате ЦК РКП(б) в 1919–1924 гг. // Материалы VI Междунар. науч.-практ. конф., Екатеринбург, 2–3 декабря 2016 г. – Изд-во Урал. ун-та, 2016. – С. 426–429.

²⁸ Зеленов М., Крылова А., Пивоваров Н. Бюро секретариата ЦК РКП(б) 1921–1924 гг.: структура, кадры, функции. – С. 57.

²⁹ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941 гг. – С. 31.

Система державного управління в СРСР включала два елементи: партійні комітети і виконавчі комітети рад, які у кожній ієрархічній ланці були цілісними, але з різними функціями: парткоми здійснювали «партійну диктатуру», а на виконкомі рад покладалася виконавча повсякденна управлінська робота. Те, що в країні Рад реальна влада була у партії, що звільнялася від відповідальності, і було найголовнішою радянською таємницею³⁰. Намагаючись приховати, що партійні постанови передували аналогічним постановам радянських органів, 16 вересня 1921 р. Політбюро ухвалило рішення:

«Доручити президії ВЦВК, РНК і всім наркоматам суворо стежити за тим, щоб у наших рішеннях не робилися посилання на рішення ЦК»³¹.

В. Ленін, який був противником фіксації усіх питань у протоколах Політбюро, у січні 1922 р. двічі писав Молотову:

«З огляду на те, що ми тут у Москві оточені шпигунами меншовиками та напівменшовиками, не вносити цих та подібних пропозицій у протоколи Політбюро, а записувати їх окремо [...]. Ніде, ні в паперах, ні в шифровках, не згадувати директив Політбюро»³².

У другому листі він писав:

«Тільки що отримав і прочитав ультратаємний лист Чичеріна. [...] З питання про особливі заходи конспірації для ультратаємних повідомлень пропоную призначити одного з партійних секретарів при Молотові (або самого Молотова) для контролю над тим, щоб ультратаємні папери поверталися до нього особисто і спалювалися ним особисто»³³.

1 лютого 1922 р., під час вирішення питання про покращення роботи Секретаріату і Політбюро, було зазначено, що:

³⁰ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: у 3-х кн. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – С. 162.

³¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 204, л. 2.

³² Ленин В. Молотову для всех членов Политбюро ЦК РКП(б) // Полн. собр. соч. – М.: Политиздат. – Т. 54. – С. 134.

³³ Ленин В. Письмо В. Молотову для всех членов политбюро // В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. – М.: РОССПЭН, 2017. – С. 500.

«для особливо таємних пропозицій і рішень Політбюро ведеться спеціальний протокол Політбюро (окремо від звичайних протоколів ПБ), які не надсилаються членам ЦК»³⁴.

У лютому 1922 р. у складі Спецвідділу при ДПУ було виокремлено відділення, на яке поклалися обов'язки спостереження за всіма державними і партійними організаціями з питань збереження державної таємниці, також Спецвідділ розробляв нормативні документи з цього питання.

На Пленумі ЦК РКП(б) 3 квітня 1922 р. генеральним секретарем ЦК був обраний Й. Сталін, який узяв роботу Політбюро та його апарату, тобто Бюро Секретаріату, під свій повний контроль. З цього часу почалося, серед іншого, і створення системи таємного діловодства, яка з'явилася як один із напрямків партійно-державної реформи 1922–1923 рр. (переходу до партійної диктатури)³⁵.

18 квітня 1922 р. Секретаріат ЦК РКП(б) вирішив покласти контроль за виконанням постанов Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК на завідувача Бюро Секретаріату та зобов'язав його про результати контролю доповідати на кожному засіданні Секретаріату. На наступному засіданні від 21 квітня Секретаріат ЦК РКП(б) затвердив Положення «Про Бюро Секретаріату і про роботу помічників секретарів ЦК», розроблене А. Назаретяном, помічником Й. Сталіна³⁶, який наприкінці 1923 р. був призначений керівником Бюро замість Л. Мехліса³⁷.

Рішенням Секретаріату ЦК РКП(б) від 23 травня 1922 р. секретарю ЦК В. Куйбишеву доручалося перевірити порядок зберігання старих протоколів Політбюро. Однак В. Куйбишев не обмежився формальною перевіркою. 8 вересня 1922 р. за його підписом усім членам і кандидатам у члени ЦК був розісланий

³⁴ Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня засідань. 1919–1952. Т. 1. 1919–1929. – С. 26.

³⁵ Павлова И. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. – С. 49.

³⁶ Зеленов М., Крылова А., Пивоваров Н. Бюро секретариата ЦК РКП(б) 1921–1924 гг.: структура, кадры, функции. – С. 58.

³⁷ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941 гг. – С. 31.

шифрованим зв'язком циркуляр № 343/ш. У ньому зазначалося, що деякі рішення ЦК і навіть порядок обговорення конспіративних питань став «надбанням ворожих верств і білогвардійського друку». У зв'язку з цим всім членам і кандидатам у члени ЦК пропонувалося:

«взяти за правило, що присутні на засіданнях ЦК абсолютно ні з ким, ні за яких обставин, у всякому разі, ні прямо, ні побічно не повинні говорити про те, що відбувається в надрах ЦК. Тільки офіційні органи ЦК (Політбюро, Оргбюро, Секретаріат) вирішують, яка з постанов ЦК і як, і в якій формі підлягає оприлюдненню»³⁸.

24 серпня 1922 р. на засіданні Політбюро розглянули заяву Л. Троцького про факти розголошу деяких конспіративних рішень ЦК, у зв'язку з чим ухвалили:

«Доручити Секретаріату ЦК розіслати усім членам ЦК листа щодо необхідності дотримання найсуворішої конспірації і всі випадки розголошу конспіративних даних піддавати найсуворішому розслідуванню»³⁹.

30 серпня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) затвердило «Інструкцію про порядок збереження і руху таємних документів». У цьому документі вперше зазначалася необхідність створення «спеціально секретних частин у складі однієї або декількох осіб – винятково членів РКП(б)»,

що мали займатися організацією та веденням таємного діловодства. Організація роботи секретних частин та вимоги до їхніх працівників прирівнювалися до вимог до шифрувальників, визначених у «Положенні про шифрбюро», затвердженому ЦК РКП(б) у 1921 р. Доставка таємної кореспонденції покладалася:

- а) за кордон – на дипломатичних кур'єрів НКЗС;
- б) міжміської – на фельд'єгерський корпус ДПУ.

Контроль і спостереження за порядком та умовами виконання і збереження таємного листування поклалися на ДПУ⁴⁰.

³⁸ Пивоваров Н. Секреты партии – секреты родины: из истории становления секретного делопроизводства в аппарате ЦК РКП(б) в 1919–1924 гг. – С. 427–428.

³⁹ РГАСПИ, ф.17, оп. 3, д. 309, л. 5.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 8 зв.

До зазначеної стислої інструкції додавався докладний «Порядок заготовлення [підготовки. – *Авт.*], реєстрації, пересилання та зберігання таємного листування»⁴¹. Порядок визначав хто і як складає таємний документ, порядок його обліку, відправлення, зберігання, поводження з ним та інші правила таємного діловодства. Для підготовки таємного документа було потрібно окреме розпорядження керівника підлеглому у письмовій або усній формі із зазначенням кількості примірників і переліку адресатів. Співробітникам заборонялося брати таємні документи додому, що раніше було поширеним явищем. Відповідальність за збереження таємних відомостей покладалася як на виконавців, так і на керівників установ. Кожна державна або партійна установи були зобов'язані встановлювати для підлеглих структур порядок повернення секретних документів або їхнього знищення. До «Порядку заготовлення...» додавалося «доповнення для Бюро Секретаріату і відділів ЦК» у якому зазначалося:

«[...] 1. а) особливо таємне листування в ЦК провадиться через завідувача Бюро Секретаріату або помів [помічників секретарів ЦК. – *Авт.*]. Технічне виконання через Шифрбюро або Секретаріат; б) для особливо таємного листування створюється особлива реєстратура і вводиться особлива літерація “СС” [так в оригіналі, малося на увазі “совершенно секретно”, термін “гриф таємності” ще не увійшов у користування. – *Авт.*]; в) таємний архів зберігати у залізній шафі, а особливо таємне листування у неспалимій касі, ключі від якої зберігаються у завідувача Бюро. 2. Розповсюдити [“Інструкцію про порядок збереження...” та “Порядок заготовлення...” – *Авт.*] на усі відділи ЦК, зобов'язавши останні створити таємні частини та виділити для ведення таємного листування одного-двох членів партії. Умови організації [таємних частин та таємного листування. – *Авт.*], а також порядок обліку і найму співробітників такі ж, що і для Шифрбюро. 3. Відповідальність за правильне застосування особам, яким доручена ця справа, покласти на зав. відділами, контроль – на Бюро Секретаріату»⁴².

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 7 зв.–8.

⁴² Там само, арк. 8.

Дія «Інструкції про порядок збереження і руху таємних документів» та «Порядку заготовлення...» від 30 серпня 1922 р. поширювалася на всі партійні і державні установи. Одночасно із зазначеними документами був ухвалений і «Порядок пересилання таємних документів за кордон»⁴³.

22 листопада 1922 р. Секретаріатом ЦК РКП(б) були затверджені нові штати Бюро Секретаріату у кількості 35 осіб, з них у підрозділі «таємне діловодство» – 18 осіб; у Шифрбюро – 6 осіб⁴⁴. «Відповідальними працівниками» у Бюро були помічники секретарів ЦК, а решта вважалися технічним апаратом Бюро. Втім, як написав у спогадах Б. Бажанов, один із колишніх секретарів Сталіна:

«Рядовий співробітник апарату ЦК вважати себе простим канцеляристом не може. Він знає, що увесь день через його руки проходять усі державні таємниці, він цим пишається [...] та вважає себе персоналом особливо довіреним, оскільки вся робота Оргбюро вважається таємною, а Політбюро – надзвичайно таємною»⁴⁵.

У квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраний XI з'їздом, заснував посаду генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання Секретаріату, їхньою головною функцією визначалася підготовка матеріалів на розгляд Політбюро та Оргбюро. Пленум вирішив також, що рішення Секретаріату, які не опротестував ніхто з членів Політбюро або Оргбюро, набуватимуть сили як рішення ЦК. Інакше кажучи, Секретаріат перетворився на політичний орган⁴⁶.

30 листопада 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) затвердило «Інструкцію про порядок зберігання таємних постанов ЦК РКП(б)», яка виокремила партійне діловодство від загальнодержавно-

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 8 зв.–9.

⁴⁴ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941 гг. – С. 222.

⁴⁵ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. – СПб: Всемирное слово, 1992. – С. 199.

⁴⁶ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн. 1 – С. 108–109.

го. Коло осіб, яким розсилалися витяги із протоколів вищих партійних органів, окремі розпорядження секретарів ЦК і партійних комітетів, визначалися одним із секретарів ЦК або секретарями парткомів. Ці витяги адресувалися їм персонально. У діловодстві заборонялося посилатися на постанови партійних органів, які передували ідентичним постановам радянських органів. Текст постанови Оргбюро ЦК від 30 листопада 1922 р. з того часу друкувався на звороті кожного документа, який надходив із вищих органів партії, для нагадування обов'язковості виконання.

Винні у порушенні цього рішення притягувалися до партійної відповідальності. Великі неприємності у 1923 р. були у заступника Наркомзовнішторгу М. Фрумкіна, який передав копію (зі всіма партійними реквізитами) постанови пленуму ЦК РКП(б) «Про монополію зовнішньої торгівлі» Наркомзовнішторгу України. Бюро Секретаріату ЦК РКП(б) суворо попередило Фрумкіна, зауваживши йому, що:

«Постанови ЦК оформлюються в радянському порядку у вигляді законодавчих актів або розпоряджень. Отже, самі питання часто за суттю не є таємними, але, навпаки, доводяться до відома широких верств населення в радянському порядку. Таємним є порядок проходження питань через партійну організацію, постанови якої є безпосередньою директивою партії. Тому кожен член партії, який отримав директиву партійного органу, проводить її у життя від свого імені відповідно до займаної посади»⁴⁷.

Постановою Секретаріату ЦК РКП(б) від 7 грудня 1922 р. був ухвалений «Порядок затвердження й опублікування циркулярних документів ЦК»⁴⁸, відповідно до якого циркулярні документи спочатку повинні були пройти обговорення на спеціально створеній циркулярній комісії, а потім подаватися до Оргбюро. Метою Порядку було розвантаження Оргбюро від попереднього розгляду цих документів. За Оргбюро залишили

⁴⁷ Павлова И. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. – С. 61.

⁴⁸ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941 гг. – С. 87–88.

функцію остаточного ухвалення циркулярів і визначення способів їхнього оприлюднення та кола осіб або органів, яким їх направляти.

Упродовж 1922 р. відбулося відразу кілька крадіжок документів і шифрів ЦК РКП(б). Тільки у липні 1922 р. було чотири подібні випадки, зокрема, пропажа документів, включно з протоколами Політбюро ЦК РКП(б) у фельд'єгера ДПУ, який відвозив документи Г. Орджонікідзе, крадіжка шифрів у Є. Ярославського, пропажа протоколів і шифрів у К. Ворошилова у потязі. У доповідній записці від 25 липня 1922 р. підготовленій співробітниками ДПУ для секретарів ЦК Сталіна, Молотова і Куйбишева, повідомлялося, що,

«всі зазначені випадки мають певний зв'язок і, очевидно, виходять з ворожих нам партій і груп, які проводять останнім часом певну систему полювання за документами політичного характеру великої важливості»⁴⁹.

Політбюро ЦК РКП(б) на засіданні від 11 січня 1923 р. за поданням заступника голови ДПУ І. Уншлихта ухвалило рішення № 43/82 про створення спеціального міжвідомчого бюро з дезінформації (Дезінформбюро) у складі представників ДПУ, ЦК РКП(б), НКЗС та Розвідувального управління штабу військового відомства. Основними завданнями бюро були: облік відомостей, що надходять до ДПУ, Розвідупру та інших установ про ступінь поінформованості іноземних розвідок про СРСР; облік і характеристика відомостей, що цікавлять противника; визначення ступеня поінформованості противника про них; складання і технічне виготовлення неправдивих відомостей і документів, які давали б противнику невірне уявлення; постачання противнику вищезазначених документів через відповідні органи ДПУ і Розвідупру⁵⁰. Від ЦК РКП(б) функція здійснення дезінформаційних заходів покладалася на Бюро Секретаріату, сектор преси та інформаційний відділ.

⁴⁹ Пивоваров Н. Секреты партии – секреты родины: из истории становления секретного делопроизводства в аппарате ЦК РКП(б) в 1919–1924 гг. – С. 428.

⁵⁰ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. 1922–1936. – С. 73.

У такий спосіб була закладена багаторічна практика численних операцій з дезінформації супротивника. На думку історика Тімоті Снайдера, конспіративність, секретність, дезінформація, містифікація, лицемірство та прямий обман були невід'ємною і важливою складовою політики більшовиків, які цим захищали свою владу та покривали власні злочини⁵¹. Досвід, засоби і методи діяльності Дезінформбюро продовжують і сьогодні активно використовувати в Російській Федерації у війні проти України та всього цивілізованого світу.

На засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 12 квітня 1923 р. було розглянуто питання «Про порядок внесення до Політбюро таємних питань» та прийнято рішення:

«Зобов'язати наркомати під час внесення особливо таємних питань до Політбюро, не мотивувати їх у письмовому вигляді, а вносити шляхом попередньої змови [в оригіналі – “путём предварительного сговора” (рос.). – Авт.] із Секретаріатом»⁵².

Управління справами ЦК РКП(б) у 1923 р. провело роботу з уніфікації та впорядкування діловодства та архівів апарату ЦК. На початку 1923 р. Оргбюро ЦК РКП(б) затвердило «Інструкцію про порядок користування витягами з протоколів і окремими розпорядженнями парткомів»⁵³. У травні 1923 р. було затверджено «Положення про єдину систему діловодства, реєстратури і архіву Секретаріату ЦК РКП(б)». У ЦК РКП(б) була створена єдина «центральна реєстратура» для вхідної кореспонденції. Таємна кореспонденція передавалася до Бюро Секретаріату, в «таємну реєстратуру», яка вже знайомила безпосереднє керівництво та рядових виконавців з таємною кореспонденцією⁵⁴.

Спецвідділ при ОДПУ СРСР, який регламентував все «таємне» радянське життя, 11 червня 1923 р. розіслав обіжник з вимогами щодо

⁵¹ Снайдер Тімоті. Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним. – К.: Лаурис, 2018. – С. 194.

⁵² Лебедев В. Правящая партия оставалась подпольной. – С. 91.

⁵³ Куренков Г. От конспирации к секретности. – С. 139.

⁵⁴ Там же. – С. 49.

«співробітників центральних відомств і їхніх місцевих органів, які мають справу з таємним листуванням»⁵⁵.

Секретаріат ЦК РКП(б) на основі зазначеного циркуляра розробив і 15 вересня 1923 р. затвердив «Інструкцію таємним співробітникам Секретаріату ЦК РКП(б)», у якій зазначалося:

«[...] Призначення і переміщення таємних співробітників, а так само як звільнення їх від роботи затверджується секретаріатом ЦК РКП(б) за поданням завідувача Бюро Секретаріату ЦК. 2. Ніхто з таємних співробітників не може вести переговори і розмови, що не мають стосунку до виконання своїх прямих обов'язків щодо постанов парторганізацій або питань, які обговорювалися. 3. Таємний співробітник не може повідомляти своїм знайомим і рідним про характер своєї роботи, а також будь-що про інших таємних співробітників. 4. Таємне листування після завершення роботи обов'язково зачинається у сейфі або столі і не може бути взятим співробітником із собою до квартири. ПРИМІТКА: помічники секретарів ЦК можуть брати з собою листування за згодою відповідного секретаря ЦК. 5. Таємні співробітники не можуть відвідувати іноземні місця, а так само будь-кого з їхнього складу в особистих справах. 6. Про всіх своїх знайомих в іноземних місцях таємні співробітники сповіщають завідувача Бюро Секретаріату. 7. Про всіх своїх чи своєї родини родичів або знайомих, які перебувають за кордоном, з якими підтримується зв'язок, таємні співробітники повідомляють завідувача Бюро Секретаріату. 8. Ніхто з таємних співробітників не може працювати за сумісництвом в іншій установі без згоди Секретаріату ЦК»⁵⁶.

У тому ж 1923 р. Спецвідділ при ДПУ за участю Бюро Секретаріату ЦК РКП(б) розробив для всіх радянських установ «Перелік питань, листування за якими є таємним». 22 грудня 1923 р. цей перелік було направлено і центральним установам радянської України разом із супровідним листом № 23981/с. У переліку була низка «таємних питань», що безпосередньо стосувалися функцій партійного апарату, а саме:

⁵⁵ Ворожко В. Як спецвідділ Гліба Бокого охороняв радянську таємницю. 1921–1929 рр. – С. 36.

⁵⁶ Куренков Г. От конспирации к секретности. – С. 237.

- а) інформація про діяльність некомуністичних партій і організацій та боротьбу з ними;
- б) листування з партійними органами з питань директивного характеру;
- в) про нелегальну роботу Комінтерну, Профінтерну і зарубіжних комуністичних партій;
- г) витяги із постанов ЦК РКП(б);
- д) листування, що містить вказівки на постанови ЦК РКП(б);
- е) про «тертя» з партійними, професійними та радянськими органами;
- є) звіти і доповіді, що визначають політичний стан комуністичних організацій, конфлікти всередині організацій РКП(б);
- ж) про некомуністичні вчинки членів комуністичних організацій, про зловживання відповідальних радянських працівників; результати цього (дезертирство, дискредитування радвлади, компартії тощо);
- з) про розпочате слідство і притягнення до відповідальності членів вищих органів влади⁵⁷.

Партійний шифрувальний зв'язок більш-менш був налагоджений у 1923 р, коли у всіх партійних і державних апаратах на місцях були створені таємно-директивні частини з шифрувальниками у їхньому складі. 7 грудня 1923 р. на адресу всіх відправників і одержувачів шифролистування був розісланий циркуляр за підписом Й. Сталіна, який вимагав:

«З метою забезпечення таємниці шифрів і шифролистування встановити визначене коло осіб, через руки яких можуть проходити шифротелеграми, що одержуються та відправляються через Шифрбюро ЦК, а також порядок відправлення, друкування та зберігання шифротелеграм»⁵⁸.

Політбюро ЦК РКП(б) 8 грудня 1923 р. вкотре ухвалило не заносити до протоколів Політбюро нічого, окрім рішень Політбюро⁵⁹.

* * *

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 2034, арк. 39–41.

⁵⁸ Куренков Г. От конспирации к секретности. – С. 127.

⁵⁹ Лебедев В. Правящая партия оставалась подпольной. – С. 91.

КП(б)У, що виникла як українська філія РКП(б), через статутний та організаційний механізми була підпорядкована московському партійному центру і значною мірою копіювала організаційну структуру РКП(б). Центральний комітет, як вищий керівний партійний орган, був створений на I-му з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві. До структури ЦК входили органи колективного керівництва: пленум, Політбюро, Оргбюро, Секретаріат (рішення, що ухвалювалися на їхніх засіданнях, були обов'язковими як для партійних організацій, так і для державних установ), апарат, що будувався за принципом паралелі державним та господарським структурам, а також за партійно-функціональним принципом.

Спочатку до складу ЦК КП(б)У входили секретарі ЦК і технічні працівники, але з появою функціональних і галузевих відділів у ЦК, які відали окремими ділянками партійної роботи, його апарат і функції поступово розширювалися. У квітні 1919 р. у складі Секретаріату ЦК КП(б)У почав працювати загальний відділ, який серед іншого займався і таємним діловодством, яке не було відокремлене від загального діловодства. До штату загального відділу входили керуючий справами Р. Гальперін, завідувач канцелярією Є. Троїцька (у червні 1919 р. її замінив І. Фішкін)⁶⁰, які відповідали за загальне і таємне діловодство. У червні 1919 р. у складі Секретаріату був створений Відділ документів, уже в липні перейменований у Конспіративний відділ, до складу якого входили начальник відділу Б. Шпенцер та співробітник Л. Комаров⁶¹. Функція доставки конспіративних партійних документів у ЦК КП(б)У в 1919 р. покладалася на відділ зв'язку та інформації ЦК (начальник М. Бош, заступник Л. Айзенберг)⁶².

Станом на червень–липень 1919 р. також існували такі підрозділи: Зафронтбюро, завідувач – Т. Харечко; довідково-архівний відділ – М. Троїцька; фінансовий – В. Дегтярьов; обліко-розподільчий – Шаперович; шкільний – С. Шрейбер⁶³.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 79, арк. 1–2, 21.

⁶¹ Там само, арк. 2.

⁶² Там само, арк. 1–2, 21.

⁶³ Там само, арк. 21–22.

У 1919 р. ар'єргард апарату ЦК КПУ(б) працював у Києві до 30 серпня – до остаточної втечі в Росію через Гомель на пароплаві «Бородіно» через денікінський наступ⁶⁴.

Взимку 1919–1920 рр. армії Л. Троцького знову заволоділи Україною. Перед більшовиками постало питання про відновлення УСРР та її органів влади. 11 грудня 1919 р. у Москві було створено радянський орган влади – Всеукраїнський революційний комітет. 12 грудня 1919 р. у Серпухові (РСФРР) утворився оновлений Секретаріат ЦК КПУ(б), який ухвалив

«наполягати перед ЦК РКП(б), щоб ревком міг негайно перенести своє місцеперебування до Харкова»⁶⁵.

Політбюро ЦК РКП(б) таке рішення затвердило 18 січня 1920 р.⁶⁶ Більшовики не довіряли настроям у Києві, тому столиця УСРР розташувалася подалі від польського кордону і ближче до Росії з урахуванням того, що Харків був містом з великою кількістю російськомовного пролетаріату. Це рішення зробило Харків політико-адміністративним центром УСРР і місцем розташування апарату ЦК КП(б)У, який почав швидко формуватися навесні 1920 р.

6 квітня 1920 р. були затверджені штат і тарифні ставки співробітникам Секретаріату ЦК КП(б)У, до якого входили такі підрозділи: організаційно-розпорядчий – Ф. Затон, інформаційний – Р. Гальперін (з 17 липня 1920 р. він же – заступник секретаря ЦК⁶⁷), відділ з роботи в «деревне» – О. Шліхтер, загальний – К. Каплан, він же – керуючий справами Секретаріату, «завканц» – М. Левін, кооперативний – Коган, видавничий – Є. Троїцька, жіночий – В. Мойрова⁶⁸. На посаду реєстраторки до загального відділу була влаштована Соф'я Косіор⁶⁹, сестра

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 99.

⁶⁵ Кульчицький С. Пошуки столиці для радянській України // Український тиждень. – 2019. – № 49. – С. 56–59.

⁶⁶ Єфіменко Г. Перша столиця радянської України // Регіональна історія України: зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 6. – С. 146.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 182, арк. 22.

⁶⁸ Там само, спр. 894, арк. 10.

⁶⁹ Там само, спр. 79, арк. 2.

Секретаря ЦК КП(б)У і одночасно завідувача Секретаріатом ЦК С. Косіора.

У травні 1920 р. у складі Секретаріату ЦК був створений Таємний відділ. Штат Таємного відділу станом на 28 травня 1920 р. складався із завідувача відділом, секретаря, завідувача Шифрбюро, шифрувальника, діловода з Оргбюро, діловода з Політбюро, завідувача картковим обліком, двох реєстраторів, друкарок і кур'єрів⁷⁰. Таємне діловодство велося децентралізовано, вхідні і вихідні таємні документи реєструвалися у загальному та таємному відділах. Частина таємних справ, загальних для всього апарату, зберігалася у канцелярії, за ці справи відповідав завідувач канцелярію, якого в усіх партійних документах називали винятково «завканц» (ми також будемо вживати цей термін). Інша частина таємних справ зберігалася у відділах, за які відповідали «завканці» відділів або окремі призначені співробітники.

Упродовж травня–липня 1920 р. в усіх засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У брав участь Ф. Дзержинський. За його пропозицією були ухвалені рішення про проведення масових обшуків помешкань «буржуазії» з метою вилучення «коштовностей». Тоді ж керівники апарату ЦК КПУ(б) отримали конфісковане «службове обмундирування», яке Політбюро визначало як «излишки, отнятые у буржуазии» для роздачі робітникам⁷¹. Із конспіративного документа ЦК ми можемо дізнатися, що замість робітників, «излишки» та «коштовності» отримали працівники апарату ЦК. Зокрема, К. Каплан отримав калоші та мило, Р. Гальперін – пальто, шапку і калоші, Ф. Затон – штани та мило, Є. Троїцька – рейтузи та валізу. Найбільше «розжився» одягом та взуттям агент для доручень ЦК Ягельський⁷². Також Політбюро у 1920 р. ухвалило конспіративне рішення про розподіл «буржуазних» шкіряних костюмів, які отримали цього разу комісари⁷³.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 183, арк. 36.

⁷¹ Там само, оп. 6, спр. 7, арк. 43 зв.

⁷² Там само, спр. 894, арк. 11.

⁷³ Там само, оп. 6, спр. 7, арк. 94.

Станом на 28 травня 1920 р. штат Секретаріату ЦК КП(б)У складав 123 особи⁷⁴. 6 червня 1920 р. наказом № 4 Секретаріату «завканцем» Секретаріату був призначений К. Каплан⁷⁵. 7 липня 1920 р. Оргбюро затвердило новий штат Секретаріату у кількості 124 осіб. У протоколі № 31 Оргбюро з цієї кількості були зазначені окремо тільки кур'єри: 30 – роз'їзних, 13 – внутрішніх (біля дверей)⁷⁶. «Завканцем» із 7 липня 1920 р. призначили Чайкіна⁷⁷.

Від 19 липня 1920 р. все діловодство, пов'язане з протоколами засідань Політбюро і Оргбюро, було передано з Інформаційного відділу до Загального відділу⁷⁸, який з 30 липня 1920 р. став Управлінням справами⁷⁹. Керуючим справами призначили О. Борисова (1890 р. н., маляра за фахом)⁸⁰. Наприкінці 1920 р. штат Управління справами ЦК КП(б)У складав 205 осіб⁸¹.

З 1920 р. для безпосередньої доставки пошти в апараті ЦК КП(б)У був створений штат роз'їзних кур'єрів, які, окрім зброї, отримували на кожне міжміське відрядження мандат, от як цей виданий роз'їзному кур'єру тов. Віну:

«Цей мандат наданий політкур'єру ЦК КП(б)У тов. Віну в тому, що він дійсно відряджений ЦК з терміновими і таємними пакетами, а також літературою до м. Київ і після здачі таких слідує назад до Харкова. Тов. Віну надається право безперешкодного в'їзду і виїзду в усі й з усіх міст УРСР і РСФРР з пакетами і літературою, що знаходяться при ньому, які огляду і відбиранню не підлягають. Тов. Він користується правом проїзду у всіх поїздах: пасажирських, поштових, товарних, делегатських, штабних, військових ешелонах, паровозах, водним транспортом, обивательськими підводами, безкоштовною подачею телеграм “військова, позачергово, терміново”. Арешту й затриманню без повідом-

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 183, арк. 1.

⁷⁵ Там само, спр. 182, арк. 4.

⁷⁶ Там само, оп. 7, спр. 9, арк. 34.

⁷⁷ Там само, спр. 16, арк. 215.

⁷⁸ Там само, оп. 20, спр. 182, арк. 2.

⁷⁹ Там само, спр. 183, арк. 56.

⁸⁰ Там само, спр. 182, арк. 4.

⁸¹ Там само, спр. 183, арк. 36.

лення ЦК не підлягає. Зважаючи на важливість покладених на тов. Віна доручень, всім радянським, партійним, військовим, цивільним водним і залізничним установам пропонується надавати тов. Віну всіляке сприяння при виконанні покладених на нього завдань. Крім того, залізничним організаціям, на підставі телеграми № 6398 від 3 липня 1920 р., пропонується надавати місце тов. Віну поза всякою чергою в штабному вагоні [...]»⁸².

Керівником Управління справами Секретаріату рішенням Оргбюро із 17 січня 1921 р. був призначений Барабанов⁸³. З посади кур'єра загального відділу, а потім помічника бухгалтера в ЦК КП(б)У починав свою кар'єру в 1920 р. майбутній автор пропагандистських праць з історії НК–ДПУ Давид Лейбович Голінков (1901 р. н.)⁸⁴.

Із 6 квітня 1921 р. на базі Таємного відділу у складі Управління справами ЦК КП(б)У була створена Таємно-директивна частина (далі – ТДЧ), на яку були покладені функції таємного діловодства, шифрувальної справи, перевірки особового складу партійного і державного апарату у взаємодії з ВУНК⁸⁵. Керівником ТДЧ ЦК КП(б)У був призначений К. Каплан⁸⁶, який також виконував обов'язки шифрувальника⁸⁷. Саме він відповідав за всі питання, пов'язані зі захистом партійних таємниць у КП(б)У в 1920–1923 рр. Про нього відомо небагато, а саме: Костянтин Якович Каплан, 1894 р. н., родом із Конотопа, до 1917 р. займався приватним викладанням та редагуванням у конотопській газеті, деякий час був керуючим справами у Харківському губвиконкомі, звідти перейшов до ЦК КП(б)У⁸⁸.

У травні 1921 р. були затверджені типові штати губкомів, відповідно до яких на заступників зав. загальними відділами або управлінь справами, там де вони були, покладалися обов'язки

⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 601, арк. 31, 34, 37.

⁸³ Там само, оп. 7, спр. 17, арк. 12.

⁸⁴ Там само, оп. 20, спр. 184, арк. 146.

⁸⁵ Там само, оп. 7, спр. 16, арк. 57.

⁸⁶ Там само, арк. 69.

⁸⁷ Там само, арк. 161.

⁸⁸ Там само, оп. 20, спр. 184, арк. 173.

виконувачів таємно-директивної роботи⁸⁹. На засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 27 червня 1921 р. (пр. 53) затвердили порядок поведження з порядками денними і протоколами засідань ЦК:

«а) протоколи [засідань. – *Авт.*] друкувати у визначеній кількості, нумеруючи кожний примірник; б) зобов'язати членів ЦК зберігати протоколи ЦК як цілком таємні документи, якими вважати також порядки денні ЦК, які після засідань підлягають спаленню»⁹⁰.

У середині 1921 р. співробітники ТДЧ для звіту підготували «Перелік циркулярів, виданих ТДЧ з 1-го квітня 1920 р. по 15 червня 1921 р.». Цій перелік складався з 11 конспіративних циркулярів, які були підготовлені ТДЧ разом з профільними підрозділами ЦК КП(б)У. Співробітники ТДЧ також їх технічно опрацювали (друкування, розмноження, реєстрація і доставка до губкомів (окружкомів) КП(б)У). Перелік дає певне уявлення про зміст партійних таємниць, тому ми його нижче наведемо:

«[...] 1. Про повідомлення в ЦК про всі стягнення. 2. Про кампанію по виборах на з'їзд поліграфічних виробництв. 3. Про недопущення меншовиків до відповідальної роботи у профспілках. 4. Про вихід із партії. 5. Про роботу меншовиків у продорганах. 6. Про посилення роботи із заготівлі продовольства. 7. Про реєстрацію членів і кандидатів у члени партії. 8. Про заяви осіб, які виходять із партії. 9. Про посилення партроботи у військових частинах. 10. Про посилення партроботи серед робітників. 11. Про виділення товаришів для зайняття відповідальних посад консультантів у волосних парторганах»⁹¹.

Рішенням Оргбюро від 4 липня 1921 р. з посади начальника відділу зв'язку начальником Управління справами ЦК призначили А. Суханова⁹². Того ж дня Чайкіна на посаді «завканца» змінив Тихонов, якій перебував на цій посаді до 24 грудня 1923 р.⁹³

Таємно-директивна частина станом на 14 серпня 1921 р. відповідно до штатного розкладу, складалася з 13 осіб. Керів-

⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 434, арк. 19–22.

⁹⁰ Там само, оп. 7, спр. 10, арк. 106.

⁹¹ Там само, оп. 20, спр. 434, арк. 96.

⁹² Там само, оп. 7, спр. 10, арк. 109.

⁹³ Там само, спр. 31, арк. 129 зв.

ник ТДЧ – К. Каплан, секретар відділу – Ольга Люш (1900 р.н.), «завканц» – В. Коршаков, шифрувальниця – Д. Петровська, реєстратор – Яків Шульман (1903 р. н.), кур'єри – Соломон Фішер (1903 р. н.) та Фішель Шапіро (1903 р. н.), зав. таємним архівом ЦК – Зельда-Євгенія Свердлова (1903 р. н.). Такого ж віку були і три друкарки ТДЧ. Частина функцій таємного діловодства (реєстрація документів, зберігання частини таємних справ залишилася у загальному відділі.

30 серпня 1921 р. була видана спільна постанова ВУЦВК та РНК УСРР, згідно з якою всім «особливо відповідальним працівникам» УСРР надавалося право на безкоштовний проїзд, зберігання та носіння холодної і вогнепальної зброї, позачерговий прийом у різних інстанціях тощо. У постанові зазначалося, що власник такого посвідчення

«не може бути заарештований, його квартира і він особисто не підлягають обшуку, а речі, що йому належать, – реквізиції і конфіскації без особливого на те письмового дозволу»⁹⁴.

Зброю для «особливо відповідальних» апаратників та кур'єрів ТДЧ, які також мали право мати при собі вогнепальну зброю, видавали чекісти за «суворо таємними» запитами ЦК. Так, наприклад, 8 грудня 1921 р. Управління справами ЦК звернулося до Цупчрезкому з проханням

«видати співробітнику ТДЧ тов. Фішману вогнепальну зброю або карабін із набоями [так у тексті. – *Авт.*], які йому потрібні під час виконання службових обов'язків»⁹⁵.

Функції ТДЧ та організація діловодства в цілому в апараті ЦК КП(б)У на початок 1920-х рр. були не окреслені та плутані. Наприклад, 25 жовтня 1921 р. 2-й секретар ЦК Д. Лебідь підписує листа на бланку ТДЧ про видачу тов. Аверіну [Василію. – *Авт.*] 300 тис. карбованців та білизни, взуття й одягу для нього та його родини⁹⁶.

⁹⁴ *Дорошко М.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.) – К.: Ніка-центр, 2012. – С. 116.

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 884, арк. 197.

⁹⁶ Там само, оп. 7, спр. 10, арк. 178.

Протоколом Оргбюро ЦК КП(б)У від 4 грудня 1921 р. був зафіксований факт публікації керівниками ДПУ УСРР таємної постанови Політбюро ЦК КП(б)У. У протоколі зазначили:

«На перший раз звернути увагу товаришів Манцева і Балицького на неприпустимість такого несерйозного ставлення до таємних постанов Політбюро. Роз'яснити керівникам установ, що жодна постанова Політбюро не може бути опублікована без дозволу Секретаріату ЦК»⁹⁷.

У грудні 1921 р. в апараті ЦК КП(б)У за московським прикладом теж створили Бюро Секретаріату на базі ТДЧ. Рішенням Оргбюро від 27 грудня 1921 р. був затверджений штат Бюро Секретаріату у такому складі: завідувач Бюро Секретаріату, технічний секретар, завідувач таємним відділом, секретар, діловод, завідувач таємним архівом, друкарки (3 од.), реєстратор, кур'єри (3 од.), шифрувальник. Всього 14 посад⁹⁸. Керівником Бюро Секретаріату призначили (за сумісництвом) того ж К. Каплана⁹⁹. Певний час одночасно з Бюро Секретаріату або існувала ТДЧ (завідувачем залишився К. Каплан), або Бюро Секретаріату ще рік вело листування на бланках ТДЧ, поки вони не закінчилися (малоймовірно, що так робили для конспірації)¹⁰⁰. Таємний відділ став віртуальним, складався з однієї особи (вона ж завідувач Бюро Секретаріату, усі технічні функції виконували ті ж самі співробітники Бюро Секретаріату). Таємний відділ мав власний бланк, усе його листування складалося з кадрових питань, а саме: з'ясування «політичного обличчя» призначенців на номенклатурні посади. «Обличчя» за запитами ЦК вивчали чекісти, про результати перевірок повідомляли Таємний відділ, а погодження на призначення зазвичай підписував К. Каплан.

20 січня 1922 р. Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив штати Управління справами, у складі якого збереглися окремі функції таємного діловодства (облік і зберігання таємних документів),

⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 17, арк. 132 зв.

⁹⁸ Там само, спр. 10, арк. 209 зв.

⁹⁹ Там само, спр. 17, арк. 153.

¹⁰⁰ Там само, оп. 20, спр. 1407, арк. 225, 271.

які не були віднесені до «суворо таємних»¹⁰¹. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1922 р. розглянули питання:

«Про посилення конспірації щодо таємних постанов. Вирішили: Визнаючи необхідність посилення конспірації щодо рішень ЦК, доручити Секретаріату надіслати членам ЦК листа з конкретними вказівками»¹⁰².

Такий циркулярний лист заздалегідь був підготовлений і 2 листопада того ж року направлений членам ЦК КП(б)У¹⁰³. Восени 1922 р. Політбюро і Оргбюро ЦК КПУ(б) ухвалили постанову:

«1. "Інструкцію про порядок збереження і руху таємних документів", встановлену ЦК РКП(б) 30.08.1922 р., розповсюдити на всі відділи ЦК КП(б)У, зобов'язавши останні створити для ведення таємного листування таємні частини. 2. Відповідальність за правильне застосування інструкції особами, яким доручена ця справа, покласти на зав. відділами, контроль – на Бюро Секретаріату. 3. З метою встановлення єдиної системи таємної реєстрації у відділах ввести літерацію таємного листування шляхом додавання після вхідного або вихідного номеру першу літеру відділу. 4. Таємні матеріали і справи архівного характеру передаються за описами для зберігання в таємному архіві Бюро Секретаріату відповідно до постанови Оргбюро ЦК РКП(б) від 13 вересня 1922 р.»¹⁰⁴.

У розвиток цієї постанови у листопаді–грудні 1922 р. був розроблений і затверджений «Внутрішній порядок руху паперів у Бюро Секретаріату ЦК КП(б)У», в якому зазначалося:

«1. Кореспонденція, що надходить в Бюро Секретаріату, розкривається і розмічається завканцем Бюро, за винятком таємних пакетів, адресованих особисто Секретарю ЦК, які передаються через помів. 2. Уся кореспонденція, за винятком тієї, що зберігається особисто у секретаря ЦК, перш ніж розглядатиметься, повинна бути зареєстрована в журналі вхідних документів. Особливо таємні матеріали реєструються в особливій реєстратурі під літерами "СС" 3. Вся кореспонденція, яка стосується того чи іншого відділу, хоча вона адресована особисто секретарю

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 21, арк. 8 зв.

¹⁰² Там само, оп. 6, спр. 30, арк. 90 зв.

¹⁰³ Там само, оп. 7, спр. 26, арк. 50.

¹⁰⁴ Там само, оп. 1, спр. 105, арк. 7.

ЦК, завідувач Бюро направляє відповідному завідувачу відділом для доповіді Секретарю ЦК, за винятком паперів секретарів губкомів, що подаються попередньо секретарю. [...] 5. Матеріали інформаційного характеру, а також матеріали з питань, що розробляють для інформування Секретаря, передаються Секретарю ЦК. 6. Інша кореспонденція доповідається Секретарю ЦК завідувачем Бюро. 7. Матеріали із резолюціями секретарів для виконання передаються завідувачу Бюро, який передає технічне виконання завданню, а останній, заносячи резолюції в журнал розпорядження секретарів, приводить їх у виконання. 8. Якщо згідно з резолюцією секретарів, той чи інший матеріал вимагає подальшої розробки, останній передається помам. Папери на підпис Секретарям ЦК подаються зав. відділами під час доповіді»¹⁰⁵.

4 грудня 1922 р. ЦК КП(б)У, реагуючи на циркуляр В. Куйбишева № 343/ш від 8 вересня 1922 р., направило усім своїм губкомам суворо таємні листи, кожному окремо, за №№ 12239-12250 такого змісту:

«ЦК стало відомо, що таємні директиви ЦК, що направляються губкомам, а також таємні постанови губкомів отримують широкий розголос і, хоча у спотвореному вигляді, стають надбанням ворожих нам прошарків населення і білогвардійської преси. Ці випадки вказують, очевидно, на недостатньо дбайливе і обережне ставлення окремих членів губкому до абсолютно необхідного нам збереження у цілковитій таємниці директив ЦК і таємних рішень губкомів, які є предметом пильного і зацікавленого спостереження з боку буржуазних країн. У боротьбі радянських республік з капіталістичним світом найменші відомості про таємниці партійних рішень дають противнику могутню зброю в боротьбі проти нас, нескінченно ускладнюючи нашу боротьбу. З метою попередження подальшого розголошення таємних партійних рішень, ЦК КП(б)У пропонує: 1. Прийняти до неухильного виконання і керівництва таємний циркуляр ЦК РКП(б) № 343/ш. 2. Проводити засідання бюро закритими, не допускати на ці засідання осіб, які не є членами губкому, дозволяти бути присутнім лише тим товаришам, думку яких з того чи іншого питання губком вважає за потрібне заслухати, водночас товариші, присутні на засіданні губкому, зокрема й члени ос-

¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 8 зв.–9.

тання, абсолютно ні з ким і у жодному разі не повинні говорити про те, що відбувається в губкомі. Тільки бюро губкому або секретар губкому вирішує, які постанови та в якій формі підлягають оприлюдненню у пресі або на партійних зборах. Цей захід рекомендується з метою усунення однієї з причин виникнення сварок, оскільки до цього часу було нерідко, що товариші, випадково присутні на засіданні губкому, передавали здебільшого в спотвореному вигляді почутий ними на засіданні губкому виступ того чи іншого товариша. 3. Таємна кореспонденція повинна прийматися особисто секретарем губкому, або постійно на те уповноваженим відповідальним, прізвище якого належить довести до відома Бюро Секретаріату. 4. Звернути особливу увагу на зберігання таємних партійних документів. Цей лист прочитати на закритому засіданні бюро губкому»¹⁰⁶.

Що стосується «сварок», то, мабуть, марно партійний діяч і письменник Ізраїль Кулик просив керівництво ЦК КП(б)У направити його в довгострокове відрядження до «угорської України» для проведення підпільної партійної роботи. Це він пояснював бажанням відпочити від апаратних «українських дразг и склок» та своїм знанням Чехословаччини, у складі якої на той час перебувало українське Закарпаття¹⁰⁷.

Доступ до протоколів засідань органів партії більшовиків був найбільш контрольований. Апаратники намагалися залишити якомога менше письмової інформації в протоколах засідань. Порушники конспірації отримували стягнення. Так, наприклад, рішенням Секретаріату ЦК КП(б)У від 6 грудня 1922 р. «за розголошення постанови Оргбюро ЦК КП(б)У» було «поставлено на вид» редактору «Селянської правди» тов. Сливенку¹⁰⁸.

Рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 16 грудня 1922 р. відповідальним співробітником Бюро Секретаріату була затверджена Циля Вольфсон, 1903 р. н., яка стала правою рукою К. Каплана і виконувала обов'язки завідувача Бюро Секретаріату за його відсутності¹⁰⁹. До цього вона (з 4 червня 1920 р.) працювала

¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 26, арк. 47–48.

¹⁰⁷ Там само, спр. 9, арк. 16–17.

¹⁰⁸ Там само, спр. 21, арк. 41.

¹⁰⁹ Там само, спр. 17, арк. 158 зв.

послідовно реєстратором у загальному відділі, ТДЧ, Бюро Секретаріату¹¹⁰.

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 5 січня 1923 р. розглядалося питання

«про недбале ставлення секретаря Київського губкому Л. Карвелішвілі до шифрлистування»,

через що довелося передчасно скасувати шифр «Туча». За цей йому рішенням Політбюро оголосили догану¹¹¹.

На початку 1923 р. апарат ЦК КП(б)У доповнив постанову ЦК РКП(б) від 30 листопада 1922 р. та видав її під назвою «Порядок зберігання постанов ЦК КП(б)У і парткомів»¹¹². 1 лютого 1923 р. на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У були ухвалені до виконання два циркуляри ЦК ВКП(б) «Про закриті листи» та «Про шифри», а також був збільшений штат Бюро Секретаріату на одну одиницю¹¹³.

Після VII з'їзду КП(б)У керівництво партії (наприкінці травня 1923 р.) визначило розподіл повноважень між Політбюро, Оргбюро та Секретаріатом ЦК КП(б)У. Було визнано вищий ранг Політбюро, член якого міг опротестувати рішення Оргбюро. В апараті ЦК КП(б)У, як і в ЦК РКП(б), протоколи Пленуму, Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК та витяги з них вважалися таємними (конспіративними), навіть якщо на них не було представлено ніяких обмежувальних позначок. На засіданнях цих колегіальних органів вирішувалося широке коло питань: міжнародних і політичних кадрових призначень, графіку відпусток, розподілу мануфактури, харчів, канцелярських товарів і навіть револьверів. Регулярно розглядалися питання роботи ремонтної (лікувальної) комісії, відпочинку за кордоном або в санаторії «Харакс» (для партійної верхівки), а також про формування списку допущених до їдальні (в протоколах зустрічається як «столовка»¹¹⁴) при РНК УСРР.

¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 182, арк. 9.

¹¹¹ Там само, оп. 6, спр. 40, арк. 2.

¹¹² Там само, оп. 1, спр. 105, арк. 6.

¹¹³ Там само, оп. 7, спр. 31, арк. 8–9.

¹¹⁴ Там само, арк. 8 зв.

На засіданні Секретаріату ЦК 16 червня 1923 р. (пр. 11) розглядалося прохання керівництва ДПУ УСРР про зарахування членів колегії ДПУ у складі 7 осіб до переліку користувачів їдальні Раднаркому, на що була ухвалена незрозуміла ухильна відповідь¹¹⁵. Схвалення списків «їдців» їдальні РНК було настільки конспіративною справою, що цю функцію не довіряли навіть керівництву Раднаркому, на балансі якого була ця їдальня. Станом на 1 червня 1923 р. їдальню відвідувало 528 осіб, 355 з них були членами родин номенклатурників¹¹⁶. Для співробітників Бюро у цій «столовці» окремим рішенням Секретаріату було виділено 2 місця¹¹⁷. Усе це було партійною таємницею. Так, 30 червня 1923 р. на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У (пр. 39) розглядалося питання про порушення конспірації головою Малого Раднаркому А. Я. Капланом [вірогідно, брат К. Я. Каплана. – *Авт.*], який поскаржився своїй секретарці про виключення його партійним рішенням з числа «їдців» їдальні. У підсумку було ухвалене рішення:

«Поставити тов. Каплану, як українцю [так у тексті. – *Авт.*], на вид за повідомлення безпартійним постанов ЦК, що є неприпустимим»¹¹⁸.

Окрім спеціальні, важливою підставою для конспірації діяльності партійного апарату були інші пільги й привілеї партійної номенклатури. Привілеї розподілялися згідно з місцем кожного в номенклатурі посад. Характер привілеїв, серед яких домінували матеріальні блага, був зумовлений особливостями досліджуваного періоду, тому регулярно у конспіративному листуванні, протоколах Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК КПУ(б) фігурували спецпайки, спецлікарні та санаторії, закордонні відрядження тощо¹¹⁹. Привілеєм була можливість прилаштувати на апаратну роботу родичів, як це було, зокрема, і в

¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 31, арк. 43.

¹¹⁶ Там само, оп. 20, спр. 368, арк. 7, 39.

¹¹⁷ Там само, оп. 7, спр. 31, арк. 33 зв.

¹¹⁸ Там само, арк. 49.

¹¹⁹ *Дорошко М.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). – С. 352.

Бюро Секретаріату ЦК КП(б), певна частина їхніх співробітників була прилаштована або самі когось прилаштували в апарат ЦК¹²⁰. Звісно, все це треба було всіляко конспірувати. З часом відомості про грошове утримання партійної верхівки, кількість прислуги й виділених для їхнього обслуговування автомашин були кваліфіковані як державна таємниця з найвищим грифом «особлива папка»¹²¹.

14 червня 1923 р. на засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У були затверджені нові штати Бюро Секретаріату:

- завідувач Бюро, він же секретар [технічний. – *Авт.*] Політбюро – К. Каплан,
- помічники секретарів ЦК – 2,
- відповідальний працівник для складання звітів та закритих листів – Вольфсон,
- помічник секретаря Політбюро – 1,
- секретар [технічний. – *Авт.*] Оргбюро і Секретаріату – 1,
- «завканц» – Тихонов,
- стенограф-кореспондент – 1,
- шифрувальниця – Олена Меднікова, яка перейшла до апарату ЦК з НКЗС УСРР,
- діловод – Шпигельман,
- друкарів – 4.

Всього – 14 осіб.

Для друкарів та діловода грошове забезпечення через його мізерність збільшувалося у півтори рази¹²². У разі потреби апарат ЦК використовував шифрувальників НКЗС Щеглова і Резнікова¹²³.

На спільному засіданні Політбюро і Оргбюро 3 серпня 1923 р. головою ДПУ УСРР був затверджений В. Балицький¹²⁴. 22 вересня 1923 р. на засіданні Оргбюро (пр. 24) начальником Управління

¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 917, арк. 7, 8, 15.

¹²¹ *Дорошко М.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.). – С. 116.

¹²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 31, арк. 40, 40 зв.

¹²³ Там само, спр. 17, арк. 9.

¹²⁴ Там само, оп. 6, спр. 40, арк. 97 зв.

ня справами ЦК КП(б)У затвердили Штокберга¹²⁵. На тому ж засіданні було розглянуто питання

«про втрату Ніколаєнком [з серпня до грудня 1923 р. нарком внутрішніх справ УСРР. – *Авт.*] витягу з протоколу Політбюро. Вирішили: довести до відома членів ЦК щодо втрати ним документа»¹²⁶.

Цим промахом Ніколаєнка скористався В. Балицький для поповнення компромату на Ніколаєнка, щоб реалізувати свій давній намір: об'єднати й особисто очолити дві посади – наркома внутрішніх справ і очільника ДПУ УСРР. Йому вдалося домогтися свого тільки після зняття І. Ніколаєнка з посади наркома НКВС УСРР та його політичної й особистої компрометації¹²⁷.

Станом на листопад 1923 р. штат Секретаріату ЦК КП(б)У складався з 144 осіб, а штат Бюро – з 16¹²⁸. 8 листопада 1923 р. Секретаріат ЦК КП(б)У (пр. 22) затвердив «Інструкцію про конспіративність роботи в Бюро Секретаріату і конспірацію документів»¹²⁹. 24 грудня 1923 р. «завканц» Тихонов був відраджений Оргбюро ЦК КП(б)У до партійної комісії частин особливого призначення, а на його місце призначили В.Г. Канова-Каневського¹³⁰.

* * *

Забезпеченню захисту відомостей про діяльність більшовицької партії її керівниками надавалася значна увага. Більшовики щодо захисту таємних відомостей використовували, передусім, критерій політичної доцільності. На думку французького історика Франсіса Конта, таємність була у самій серцевині радянської системи, оскільки у більшовиків, як у колишніх професійних революціонерів-підпільників, сформувалася психологія «обложеної фортеці», коли життя на воєнному положенні вимагає максимальної таємності, загостреної пильності, пос-

¹²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 28, арк. 139 зв.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само, оп. 6, спр. 40, арк. 162.

¹²⁸ Там само, оп. 7, спр. 31, арк. 59, 67.

¹²⁹ Там само, арк. 72 зв.

¹³⁰ Там само, арк. 129 зв.

тійного налаштування на боротьбу, пошук ворогів. Головною метою надзвичайної таємності в СРСР, на його думку, було збереження і посилення влади більшовиків¹³¹. Еліас Канетті, автор праці «Маса й влада» розглядав таємницю як атрибут влади. Він писав, що таємниця лежить у самій серцевині влади:

«Повага до диктаторів значною мірою викликана тим, що в них бачать здатність до концентрації таємниці».

Саме секретність і культ таємниці, на його думку, підтримують тоталітарну владу¹³².

У досліджуваний період терміни «гриф обмеження доступу», «гриф секретності» ще не існували, замість них вживалися терміни «позначка», «літерація». Конспіративні (таємні) партійні документи в УСРР мали грифи обмеження доступу «особлива папка/окрема папка», «цілком таємно», «таємно», «не підлягає оголошенню», «на правах шифру», «тільки для членів партії». Зустрічалися й такі: «пильно таємно», «зовсім таємно», «дуже таємно», «суворо таємно». Зустрівся гриф терміновості «дуже негайно».

Як такого «переліку відомостей, що містять партійну таємницю» у досліджуваний період створено не було. Для порівняння можна зазначити, що за цей час у радянському військовому відомстві було ухвалено сім «Переліків відомостей, що містять військову таємницю».

На підставі аналізу виявлених архівних документів можна визначити перелік «таємниць партії», а саме відомості:

- а) про те, що реальна влада у державі була у партії, яка звільнялася від відповідальності та перекидала її на радянські органи;
- б) про те, що партійні постанови передували аналогічним постановам радянських органів;
- в) про методи та заходи боротьби з усіма іншими небільшовицькими партіями, спрямованими на їхню повну ліквідацію та створення однопартійної диктатури;

¹³¹ Конт Франсис. К политической антропологии советской системы. – М.: Яз. славян. культуры, 2003. – С. 219.

¹³² Канетті Еліас. Маса і влада. – К.: Альтернатива, 2001. – С. 242–246.

- г) про внутрішню партійно-організаційну та кадрову діяльність;
- д) про нелегальну роботу Комінтерну і зарубіжних компартій;
- е) про внутрішні конфлікти у партії та «тертя» з радянськими та профспілковими органами;
- є) про «некомуністичні» вчинки та зловживання членів партії та відповідальних радянських працівників;
- ж) про слідство і притягнення до відповідальності членів вищих органів влади;
- з) про пільги та привілеї партійно-радянської номенклатури;
- и) про політичну цензуру;
- і) про оборонні і мобілізаційні питання;
- к) про діяльність органів безпеки.

Основною метою захисту партійних таємниць було: забезпечення влади; доступу до ресурсів, пільг і привілеїв; приховання власних злочинів.

REFERENCES

1. Adibekov, G. and Anderson, K. (Ed.) (2000). *Politbjuro TCK RKP(b)-VKP(b). Povestki dnja zasedanij. 1919–1952*. Moskva: ROSSP'N. [In Russian].
2. Ageenko, T. (2016). Obespechenie sekretnosti v KP(b)B v 1920-e gg. Abstracts of Papers '16, (pp. 105–106). Vitebsk. [In Russian].
3. Ahapkin, Yu. (Comps.) (1970). *Lenin i VChK. (1917–1922)*. Moskva: IML, KGB. [In Russian].
4. Alehin, V. (1969) *Leninskoe iskusstvo konspiracii*. Moskva: KGB. [In Russian].
5. Amiantov, Yu., Ahapkin, Yu. and Loginov, V. (Comps.). (2017). *V. I. Lenin. Neizvestnye dokumenty. 1891–1922*. Moskva: ROSSSP'N. [In Russian].
6. Bazhanov, B. (1992). *Vospominanija byvshego sekretarja Stalina*. Sankt Peterburg: Vsemirnoe slovo. [In Russian].
7. Doroshko, M. (2012). *Nomenklatura: kerivna verkhivka Radians'koi Ukrainy (1917–1938)*. Kyiv: Nika-tsentr. [In Ukrainian].
8. Goryaeva, T. (2009). *Politicheskaya tsenzura v SSSR. (1917–1991)*. Moskva: ROSSP'N. [In Russian].

9. Haustov, V., Naumov, N. and Plotnikova, N. (Comps.). (2013). *Lubjanka. Stalin i VChK–GPU–OGPU–NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. Janvar' 1922–dekabr' 1936.* Moskva: MFD. [In Russian].
10. Kanetti, E. (2001). *Masa i vlada.* Kyiv: Al'ternatyva. [In Ukrainian].
11. Kont, F. (2003). *K politicheskoy antropologii sovetskoj sistemy. Vneshne-politicheskie aspekty.* Moskva: Jaz. slavjan. kul'tury. [In Russian].
12. Kul'chyts'kyj S. (Ed.) (2015). *Suspil'stvo i vlada v radians'kyj Ukraini rokiv nepu (1921–1928). Kolektyvna monohrafiia.* (Vol. 1). Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
13. Kul'chyts'kyj, S. (2013). *Chervonyj vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli: U tr'okh tomakh.* (Vol. 1). Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
14. Kul'chyts'kyj, S. (2019) *Poshuky stolytsi dlia radians'kij Ukrainy. Ukrains'kyj tyzhden'* 49, 56–59. [In Ukrainian].
15. Kurenkov, G. (2015). *Ot konspiratsii k sekretnosti. Zashchita partiynogo gosudarstvennoy tayny v RKP(b)–VKP(b). 1918–1941.* Moskva: AIRO–XXI. [In Russian].
16. Lebedev, V. (1993) *Pravjashhaja nartija ostavalas' podpol'noj. Istochnik,* 5-6, 89–92. [in Russian].
17. Pavlova, I. (2001) *Mehanizm stalinskoj vlasti: stanovlenie i funkcionirovanie. 1917–1941.* Novosibirsk: SO RAN. [In Russian].
18. Pivovarov, N. (2016). *Sekrety partii – sekrety rodiny: iz istorii stanovlenija sekretного deloproizvodstva v apparate CK RKP(b) v 1919–1924 gg.* Abstracts of Papers '16, (pp. 426–429). Ekaterinburg. [In Russian].
19. Snajder, T. (2018). *Kryvavi zemli. Yevropa mizh Hitlerom i Stalinym* (M. Klymchuk, P. Hrytsak, Trans.). Kyiv: Laurus. [In Ukrainian].
20. Vorozhko, V. (2013) *Yak spetsviddil Gliba Bokogo ohoronyav radyansku taemnitsyu. (1921–1929) Voенno-istorychnyy visnyk.* 7, 34–46 [In Ukrainian].
21. Yefimenko, H. (2012). *Persha stolytsia radians'koi Ukrainy. Rehional'na istoriia Ukrainy.* (6), 127–156. [In Ukrainian].
22. Zelenov, M., Krylova, A. and Pivovarov, N. (2017). *Bjuro sekretariata TCK RKP(b) 1921–1924 gg.: struktura, kadry, funkcii.* *Vestnik NGTU.* 2, 57–60. [In Russian].

Vorozhko Valery. Conspirators in power: secrets of the Bolshevik party in 1919–1923

Goal. Based on the published scientific works and archival documents, the publication investigates the historical aspects of the formation and development of the conspiracy (secrecy regime) in the Bolshevik Party in the first years of Soviet power. It analyzes and systematizes conspiracy issues regulations to determine what information the Bolsheviks considered undesirable for dissemination and secret. The research studies the methods and organization of protection of secret information to establish which structural subdivisions and officials of the party apparatus were responsible for ensuring the protection of party secrets.

Methodology and methods. The research methodology is based on the principles of objectivity, positivism, systematics, historicism. The study is based on historical methods: problem-chronological, historical-comparative, historical-legal.

Conclusions. The author researched the activities of the Bolshevik party apparatus aimed at counteracting the leakage of information about their activities and found that secrecy was among the main principles and pillars of the Bolshevik government. The Soviet state was highly ideological and needed protection from both external and internal enemies. The Bolsheviks considered dangerous not only direct political attacks but also any criticism in all spheres of life, which could weaken the monopoly power of the Communist Party. The research established that the information undesirable for the authorities was declared secret, classified, or not subject to dissemination. The central structural units responsible for the protection of secret (classified) information were «secret departments», «secret directive units» and «secretariat bureau», which based their activity following the party instructions. The author concluded that the main party secrets were: information that the party held the real power in the state released from the responsibility transferred to the Soviet authorities, and party resolutions preceded similar resolutions of the Soviet authorities; about the methods and measures of fighting against all other non-Bolshevik parties aimed at their complete liquidation and the creation of a one-party dictatorship; about party-organizational and personnel activity; about the illegal work of the Comintern and foreign communist parties; about the party's internal conflicts and «friction» with the Soviet and trade union bodies; about «non-communist» actions and abuses of party members and high-level Soviet employees; on the investigation and prosecution of members of higher authorities; about the privileges of the party nomenklatura; on political censorship, defense, and mobilization issues; on the activities of security agencies, etc. The primary purpose of protecting party secrets was to secure their power, protect access to resources, privileges, and conceal their crimes.

Key words: conspiracy, CP(b)U, party secret, RCP(b), secret department, secret-directive part, secret information, secretariat of the bureau.

Микита СОРОКІН*

Радянсько-ватиканські відносини та зовнішня політика Святого Престолу у документах комуністичних спецслужб (1944–1967)

Мета дослідження – на основі документів Галузевого державного архіву СБ України дослідити особливості сприйняття, трактування та реагування радянськими спецслужбами на зміни політики Ватикану у контексті радянсько-ватиканських відносин.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових (системний аналіз, синтез, індукція і дедукція) та спеціально історичних методах, зокрема проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, порівняльно-історичного та ін. Опрацювання архівних матеріалів здійснено завдяки методам джерелознавчого аналізу. Провідними для дослідження стали принципи історизму та об'єктивності.

Висновки. У роки Другої світової війни та післявоєнний період керівництво СРСР вважало, що політика Ватикану спрямована на підризу радянського устрою. Органи НКДБ СРСР планували проведення заходів щодо протидії Римо-католицькій Церкві на території СРСР.

У період так званої хрущовської «відлиги» та з обранням у 1958 р. Папою Івана ХХІІІ зовнішня політика Ватикану дещо змінилася. Після часткового відходу від політики Пія ХІІ, впровадження Іваном ХХІІІ реформ Римської курії та анонсування ним скликання Другого Ватиканського Собору, вище політичне керівництво СРСР вирішило налагодити відносини з Ватиканом. Контакти Римської курії з Російською православною Церквою створили можливість брати участь представникам Московського патріархату у засіданнях Другого Ватиканського Собору. Керівництво Ватикану розраховувало, що діалог з Москвою покращить становище Римо-католицької Церкви на території СРСР. Водночас Радянський Союз використовував контакти з Святим Престолом з метою гібридного впливу на західних лідерів, тим самим зміцнюючи «соціалістичний табір». Оскільки Москва побоювалася, що учасники Собору під впливом Заходу можуть засудити комунізм, вище партійно-радянське керівництво вирішило продовжити налагодження відносин з Ватиканом.

* *Сорокін Микита Олександрович* – магістр правознавства, закінчив Національну академію Служби безпеки України, дослідник радянсько-ватиканських відносин; mykyta.sorokin91@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0137-8318>.

Попри те, що офіційні відносини Ватикану та Радянського Союзу активно розвивалися, у документах КДБ СРСР Святий Престол і надалі сприймався як ідеологічний ворог. Органи КДБ СРСР планували здійснити заходи з агентурного проникнення в структури Римської курії для отримання інформації щодо «ворожої діяльності Ватикану» стосовно СРСР та країн соціалістичного табору.

Ключові слова: радянсько-ватиканські відносини, Ватикан, Пій ХІІ, Іван ХХІІІ, Павло VI, М. Хрущов, радянські спецслужби, КДБ.

Актуальність зазначеної теми зумовлена появою нових джерел, що стали доступними дослідникам згідно Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 р. Джерельною базою пропонованого дослідження стали нововідкриті фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Варто зазначити, що документи радянських спецслужб, зважаючи на їхню специфічність, є цінними для повнішого відображення ватикано-радянських відносин. У них висвітлюється сприйняття радянськими спецслужбами політики керівництва Ватикану, їхня оцінка та реагування на події у середовищі Римської курії, а також плани боротьби з Ватиканом. Окремі документи комуністичних спецслужб стосовно політики Ватикану, дотичні до процесу ліквідації радянською владою Греко-католицької Церкви на Західній Україні, були раніше опубліковані у науково-документальних збірках за редакцією В. Сергійчука¹.

Під час Другої світової війни та у післявоєнний період Апостольський престол обіймав Папа Римський Пій ХІІ, у роки понтифікату якого (1939–1958) між Ватиканом та СРСР не було дипломатичних відносин і не відбувалося офіційних контактів.

Політика радянської влади щодо Римо-католицької та Греко-католицької Церков з різним ступенем динаміки у 1939–

¹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: у 2-х т. / за заг. ред. В. Сергійчука; упоряд.: С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк; Київ. нац. ун-т імені Т. Г. Шевченка, Центр українозн.; Ін-т історії України НАН України, відділ по розробці архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ; Держархів СБ України. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. I. – 920 с., Т. II. – 804 с.; Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб 1944–1949 / упоряд.: В. Сергійчук, Н. Сердюк, С. Сердюк, О. Рішко. – Вишгород.: ПП Сергійчук М.І., 2019. – 752 с.

1948 рр. була спрямована на ліквідацію цих інституцій². Це супроводжувалося репресіями духовенства та заборонаю діяльності цих Церков. Їхнє підпорядкування Ватикану розглядалося як пряма загроза диктатурі комуністичної ідеології³. Чергова хвиля репресій розпочалася у 1948 р. і тривала аж до смерті Й. Сталіна у 1953 р.⁴

31 жовтня 1944 р. нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов надіслав до наркоматів держбезпеки союзних республік та обласних управлінь НКДБ директиву № 140, до якої було додано документ під назвою «Огляд антирадянської діяльності Ватикану і римо-католицького духовенства». У директиві поміж іншого зазначалося, що

«з початком військових дій між Німеччиною та Радянським Союзом Ватикан почав закидати на окуповану німцями територію свою агентуру для введення шпигунсько-підривної діяльності проти СРСР»⁵.

В. Меркулов запропонував проведення низки заходів щодо розшуку агентури Ватикану, встановлення кола осіб, причетних до діяльності «ватиканських розвідувальних органів», створення власної агентурної мережі, здатної виявляти «агентів Ватикану».

Оглядовий документ НКДБ СРСР, що було додано до директиви, містив інформацію загального характеру про державу Ватикан, Папу Пія XII та структуру Римської курії. Особлива увага приділялася Конгрегації східних церков, очолюваній на той час кардиналом Є. Тіссераном, керівництву Ордена єзуїтів, зокрема генералу В. Ледуховському, а також окремим католицьким

² Бистрицька Е.В. Еволюція політики радянської влади щодо римо-католицької і греко-католицьких церков у 1939–1948 рр. // Наукові записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. – 2011. – Вип. 4. – С. 40.

³ Там само. – С. 40.

⁴ Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний курс: [монографія] / В. А. Войналович; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: Світогляд, 2005. – С. 629.

⁵ ГДА СБ України, ф. 9 оп. 1, спр. 19, арк. 196.

священнослужителям, які потрапляли у поле зору НКДБ СРСР й стосовно яких вживалися «заходи реагування»⁶.

За понтифікату Пія XII його політика мала виразний антикомуністичний характер. Священна канцелярія Римської курії у липні 1949 р. опублікувала декрет про відлучення від Церкви тих католиків, які вступали до Комуністичної партії або надавали їй підтримку⁷. Це спричинило втрату Компартією впливу на населення Італії та всієї Римо-католицької Церкви⁸.

Пом'якшення радянського режиму відбулося лише у період так званої «хрущовської відлиги». У Римі 1958 р. було обрано нового Папу Івана XXIII – італійця А. Дж. Ронкаллі. Однак керівництво Радянського Союзу не розраховувало на зміни у відносинах між Ватиканом та СРСР. Радянська преса писала, що Римо-католицька Церква лише модифікувала методи антикомуністичної пропаганди, змінивши «грубий антикомунізм» Пія XI та Пія XII на дипломатичний «позитивний антикомунізм» новообраного папи⁹.

Після кадрових змін у Римській курії та оголошення у січні 1959 р. про скликання II Ватиканського собору, Іван XXIII як ініціатор ватиканських реформ потрапив у поле зору радянських спецслужб. Зокрема, 21 квітня 1959 р. начальникам обласних управлінь КДБ при Раді Міністрів УРСР було розіслано циркуляр «Довідка щодо політики, проведеної Ватиканом при Папі Івані XXIII», за підписом голови КДБ УРСР В. Нікітченка. У ньому зазначалося, що

«зі смертю Папи Пія XII на початку жовтня 1958 р. католицька верхівка розділилася на дві групи: “політиків” і “релігійників”. Перед обранням нового Папи боротьба між цими групами набула гострого характеру. “Політики” вимагали продовження по-

⁶ ГДА СБ України, ф. 9 оп. 1, спр. 19, арк. 197–202.

⁷ Будз К. Митрополит Сліпий і «унійний» чинник у ватикансько-московських взаєминах // Ковчег: наук. зб. із церковної історії, число 8 / відп. ред. О. Турій. – Львів: Вид-во Укр. католицьк. ун-ту, 2018. – С. 247.

⁸ Гагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв. Ч. IV. – Івано-Франківськ; Львів: Вид-во «Місіонер», 1999. – С. 50.

⁹ Будз К. Митрополит Сліпий і «унійний» чинник у ватикансько-московських взаєминах. – С. 248.

літичного курсу Папи Пія XII, а «релігійники» наполягали на різкій зміні політики Ватикану. Зокрема, вимагали, щоб католицька церква брала участь у боротьбі за мир, лояльно ставилася до країн соціалістичного табору, маючи на меті збереження в цих країнах католицької віри»¹⁰.

Процес проведення конклаву радянські спецслужби характеризували так:

«У процесі обрання нового Папи між двома групами кардиналів загострилася жорстка боротьба. Упродовж трьох днів було проведено 12 турів голосування і тільки після цього перемогли релігійники, просунувши у Папи кардинала Анджело Джузепе Ронкалі, 1881 р. народження»¹¹.

У зазначеному документі було підкреслено зусилля новообраного Папи Івана XXIII (на відміну від Пія XII) по зближенню християнських церков всього світу. Цей понтифік не використовував щодо становища Римо-католицької Церкви у соціалістичних країнах окреслення «мовчазна» або «гнана», а лише висловлював співчуття особам, які «нібито були переслідувані за віру»¹².

Згідно з інформацією КДБ УРСР, Іван XXIII призначив 23 нових кардиналів та ініціював зміни у структурі Римської курії. Зокрема, державним секретарем став Д. Тардіні. У Конгрегації східних церков та Конгрегації пропаганди віри (теперішня назва – Конгрегація євангелізації народів) було збільшено кількість єпископів російської національності¹³.

Також у директиві йшлося про кадрові зміни у РКЦ на території УРСР, зокрема про призначення митрополита М. Германюка до Львівської дієцезії (очевидно, мовилося про Львівську архієпархію), католицького священнослужителя В. Ольшовського єпископом РКЦ в Україні, а також закріплення за уродженцями Закарпаття М. Ельком та С. Коцішком, які на той час мешкали в м. Пітсбург (США), осередків Греко-католицької Церкви на Закарпатті¹⁴.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 927, арк. 61.

¹¹ Там само, арк. 62.

¹² Там само, арк. 63.

¹³ Там само, арк. 64.

¹⁴ Там само, арк. 66.

У січні 1959 р. Іван XXIII оприлюднив намір скликати II Ватиканський Собор, головною темою якого мала стати єдність християн. Ця подія знайшла відображення у документах КДБ:

«Із радіопередач Ватикану відомо, що Іван XXIII вживає низку ефективних заходів, спрямованих на зближення католицької церкви з православною та іншими християнськими церквами, з метою об'єднання їх в одну т. зв. вселенську церкву. Одним із таких заходів є намір Ватикану скликати в найближчі роки Вселенський собор з метою перегляду і відміни католицьких канонів, що є причинами розколу існуючої до XI ст. єдиної християнської церкви»¹⁵.

У повоєнний час на європейському континенті актуалізувалося питання недавньої співпраці з фашизмом та нацизмом. Радянські спецслужби зазначали, що Іван XXIII у своїй політиці намагався відмежуватися від фактів такої співпраці Ватикану¹⁶. У циркулярі повідомлялося, що 12 лютого 1959 р. в офіційному ватиканському часописі «L'Osservatore Romano» («Римський оглядач») Іван XXIII опублікував незакінчене послання Пія XI, яке було заборонено оприлюднювати при понтифікаті Пія XII через наявність у ньому критичних висловлювань щодо «фашистських країн Італії та Німеччини»¹⁷. За даними КДБ УРСР,

«до цього документу Іван XIII додав особистого листа, в якому він ідентифікував свій погляд на фашизм з поглядом Пія XI та стверджував, що Пій XI цим документом хотів нібито розірвати всі зв'язки з італійським фашизмом через те, що той не виконував своїх обіцянок, даних у латеранській угоді (змова Ватикану і Муссоліні у 1929 р.)»¹⁸.

У документі констатувалося, що Ватикан здійснював пропагандистські заходи на користь «церкви мовчання» шляхом

«створення такого образу католицької церкви, яка в соціалістичних країнах зазнає утисків та репресій»¹⁹.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 927, арк. 66.

¹⁶ Там само, арк. 67.

¹⁷ Там само, арк. 68.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само, арк. 69.

У циркулярі також приділялася увага діяльності Греко-католицької Церкви:

«У політиці Ватикану, що стосується країн Східної Європи, важливе місце займає проблема т. зв. греко-католицької церкви. Перебуваючий у Ватикані папський візитатор архієпископ І. Бучко, разом з керівником т. зв. Східної конгрегації кардиналом Є. Тиссераном вживають заходи по встановленню зв'язків з уніатським та чернечим елементом, що проживає в Україні, Польщі та інших країнах народної демократії, з метою відродження колишньої уніатської церкви в західних регіонах УРСР»²⁰.

Радянські спецслужби дійшли висновку, що у реалізації зазначених «злочинних намірів» активну участь брав архімандрит ордену Василіян П. Миськів (ректор богословської семінарії «Русікум», де навчали місіонерів і «агентуру Ватикану») та інші особи, а Конгрегація східних церков Ватикану вживала різноманітних заходів для зміцнення становища Греко-католицької Церкви та її чернечих орденів²¹.

За даними КДБ УРСР, католики Польщі на чолі з кардиналом Вишинським надавали допомогу католицькому духовенству в Україні:

«Значний вплив на них здійснюється також з боку католицьких кіл Польщі на чолі з кардиналом Вишинським. Останній, за наявними даними, отримав від Ватикану спеціальні повноваження у справі надання допомоги католицькому та колишньому уніатському духовенству в Україні. Сказане підтверджується заявами Вишинського, зробленими на зібранні вищого духовенства Польщі у січні цього року, на якому він зазначив, що повернені в порядку репатріації з СРСР поляки “забули про віру в Бога” і у зв'язку з цим закликав духовенство задіяти всі зусилля для відродження релігійної діяльності католицької церкви в Україні»²².

Радянські спецслужби вважали, що Ватикан підтримував зовнішню політику держав імперіалістичного табору, а на території УРСР за допомогою римо-католицького та греко-като-

²⁰ ГДА СБ України, ф. 16 оп. 1, спр. 927, арк. 70.

²¹ Там само, арк. 70.

²² Там само, арк. 71.

лицького духовенства організовував підривну діяльність. Тому спецслужби вважали за доцільне

«уважно відслідковувати підступи Ватикану і його агентури»²³.

Попри те, що КДБ продовжувало сприймати Ватикан як антикомуністичний центр, який заслуговував на превентивні заходи, керівництво СРСР розглядало питання щодо стратегічних кроків, які у перспективі були розраховані на зближення з Святим Престолом. Зокрема, енцикліка Папи Івана XXIII «*Mater et magistra*» («Матір і наставниця») від 15 травня 1961 р., а також послання понтифіка від 10 вересня 1961 р., в якому він закликав до миру, відповідальності перед історією та, передусім, перед «Божим судом», викликали чималий інтерес радянського керівництва. Останнє послання Папи коментував навіть перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов в інтерв'ю газеті «Правда»:

«Справа не в тому, що ми боїмося Божого суду, в який я як атеїст не вірю, але ми вітаємо заклик до переговорів в інтересах миру. Чи палкі католики, такі як Джон Кеннеді, Конрад Аденауер та інші, чули попередження Папи?»²⁴.

В інтерв'ю газеті «Известия» від 20 вересня 1961 р. М. Хрущов зазначив, що

«глава Католицької церкви, мабуть, зважає на настрої багатьох мільйонів католиків у всіх частинах земної кулі, стурбованих воєнними приготуваннями імперіалістів. Іван XXIII віддає данину здоровому глузду, коли він застерігає уряд від загальної катастрофи і закликає їх усвідомити велику відповідальність, яку вони несуть перед історією»²⁵.

Такі висловлювання радянського лідера були інструментом пропагандистської діяльності СРСР проти Заходу. Використовуючи авторитет понтифіка, М. Хрущов намагався гібридно

²³ ГДА СБ України, ф. 16 оп. 1, спр. 927, арк. 71

²⁴ *Hansjakob S.* Eastern Politics of the Vatican. 1917–1979. – Ohio, 1982. – P. 302.

²⁵ *Роод В.* Рим и Москва: отношения между Святым Престолом и Россией/ Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. / пер. з нім.: Ю. Авакумов. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу: Свічадо, 1995. – С. 147.

впливати на лідерів західних держав, тим самим зміцнюючи позиції країн соціалістичного табору. II Ватиканський собор, відкритий Іваном XXIII 11 жовтня 1962 р., був важливою історичною подією, що надавала керівництву СРСР можливості для такого впливу. Оскільки Москва побоювалася, що учасники Собору під впливом Заходу можуть засудити комунізм, радянське керівництво вважало за необхідне налагодити «мости» з Ватиканом. Так, 1961 р. із нагоди 80-ліття Івану XXIII було надіслано вітальну телеграму від М. Хрущова. Папа промовисто висловився про цей жест:

«Щось змінилося у світі... Сьогодні ми отримали знак Божественного промислу»²⁶.

Іван XXIII тепло подякував радянському лідеру, з яким надалі підтримував листування. У ватиканських колах вважали, що такий обмін кореспонденцією може свідчити про покращення відносин з комуністичними країнами, а в перспективі – про встановлення дипломатичних відносин між Ватиканом та СРСР²⁷.

13 грудня 1962 р. у Кремлі під час переговорів М. Хрущова з протестантським журналістом Н. Казенсом, який діяв за дорученням Івана XXIII, було досягнуто домовленостей про встановлення неофіційних міждержавних стосунків²⁸. На цій зустрічі також обговорювалося звільнення з ув'язнення глави Греко-католицької Церкви митрополита Й. Сліпого. Невдовзі М. Хрущов спробував налагодити дипломатичні відносини з Ватиканом через радянського посла в Італії С. Козирева²⁹. У березні 1963 р. на аудієнцію до понтифіка приїхав редактор газети «Комсомольская правда» та «Известия», зять М. Хрущова О. Аджубей³⁰.

²⁶ Род В. Рим и Москва: отношения между Святым Престолом и Россией/ Советским Союзом... – С. 156.

²⁷ Там само. – С. 157.

²⁸ Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні... – С. 638.

²⁹ Будз К. Митрополит Сліпий і «унійний» чинник у ватикансько-московських взаєминах. – С. 249.

³⁰ Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні... – С. 638.

Радянсько-ватиканські відносини розвивалися досить стрімко. У їх руслі розпочалися контакти Московської патріархії з Римською курією. За два місяці до початку Другого Ватиканського Собору єпископ Я. Віллебрандс із Секретаріату єдності християн мав зустріч у Парижі з представником патріарха Російської православної Церкви митрополитом Никодимом (Ротовим). На зустрічі обговорювалася можливість участі спостерігачів від Московського патріархату на Соборі у Римі. Умовою участі останніх було виключення декрету, яким би Собор засуджував комунізм³¹. Переговори пройшли успішно, а Священний Синод РПЦ ухвалив рішення про направлення на Собор своїх спостерігачів³².

Ватикан також був зацікавлений у налагодженні відносин з Радянським Союзом та РПЦ. Іван XXIII сподівався, що діалог з Москвою полегшить долю католиків у тих країнах, де панував комуністичний режим. Результатом цієї політики понтифіка стало звільнення греко-католицького митрополита Й. Сліпого із ув'язнення.

Під час Карибської кризи Папа Іван XXIII закликав сторони уникнути ядерного протистояння. Його остання енцикліка «*Pace in Terris*» («Мир на землі»), опублікована 11 квітня 1963 р., була присвячена проблемі миру і покликана покласти край міждержавним переконам озброєнь³³. Енцикліка викликала чималий міжнародний резонанс – її друкували найбільші газети світу, цитували як на Заході, так і на Сході.

Продовжив справу Івана XXIII Папа Павло VI, обраний у червні 1963 р. Радянське керівництво висловило готовність підтримати мирні кроки нового понтифіка. Під час перемовин із митрополитом РПЦ Никодимом у Римі 15 вересня 1963 р. Папа запевнив ієрарха у продовженні курсу Івана XXIII та подякував за звільнення митрополита Й. Сліпого. Однак, вплив ан-

³¹ Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архієреїв. – С. 50.

³² Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні... – С. 638.

³³ Компендіум соціальної доктрини Церкви. Папська Рада «Справедливість і мир». – К.: Кайрос, 2008. – С. 73.

тирадянських настроїв української і литовської еміграції, приязну зустріч Павла VI з українськими греко-католицьким вірянами, Москва інтерпретувала як посилення антикомуністичних тенденцій у ватиканській політиці³⁴. І все ж керівництво СРСР, попри негативну реакцію представників РПЦ, прагнуло підтримувати контакти зі Святим Престолом, який був вагомим суб'єктом міжнародної політики. А вже 4 жовтня 1965 р. понтифік виступив на Генеральній асамблеї ООН, де засудив використання ядерної зброї. У грудні 1965 р. він разом із Вселенським патріархом Афінагором I в Єрусалимі підписав Спільну декларацію про взаємне зняття анафем 1054 р.

Відтак у лютому 1966 р. до Ватикану неофіційно прибув міністр закордонних справ СРСР А. Громико, а вже в січні наступного року Апостольську столицю вперше з офіційним візитом відвідав голова Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорний, що стало кульмінацією розрядки ватикансько-радянських відносин³⁵.

У березні 1967 р. Павло VI видав енцикліку «*Populorum Progressio*» («Прогрес народів»), що окреслювала цілісний розвиток людини і солідарний розвиток усього людства³⁶. На думку італійського дослідника С. Боттоні, у цій енцикліці Ватикан намагався дати відповідь на виклики сучасності щодо Римо-католицької Церкви, а КДБ і Москва бачили в ній, як і в кроках Ватикану на Схід, дуже добру основу для ідеологічної війни. Цією війною Москва прагнула схилити Ватикан до визнання країн Східного блоку та підтримки радянської зовнішньої політики як начебто антиколоніальної і соціальної – на противагу «західному колоніалізму та імперіалізму»³⁷.

³⁴ *Войналович В.А.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні... – С. 639.

³⁵ *Будз К.* Митрополит Сліпий і «унійний» чинник у ватикансько-московських взаєминах. – С. 249.

³⁶ Компендіум соціальної доктрини Церкви. Папська Рада «Справедливість і мир». – С. 75.

³⁷ Секретні служби комуністичного блоку глибоко проникали у Ватикан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/972969.html>.

На тлі офіційних контактів радянського керівництва з Ватиканом КДБ СРСР планував протидію Ватикану та проникнення у структуру Римської курії. 14 листопада 1967 р. республіканським та обласним підрозділам КДБ СРСР було розіслано циркуляр № 74 «Орієнтування щодо ворожої діяльності Ватикану проти СРСР та завдання органів КДБ по протидії вказаній діяльності», де акцентувалася увага на реформах, проведених двома останніми понтифіками³⁸. КДБ інформував про зміни, що відбулися в країнах соціалістичного табору:

«Стратегія воєнничого антикомунізму прикривається тактичними кроками, розрахованими на привернення на свій бік громадської думки у цих країнах. Її арсенал становлять виступи на захист миру, прагнення до розширення контактів із соціалістичними країнами, показова відмова від відкритої підтримки Заходу з деяких міжнародних проблем, визнання на словах необхідності боротьби за усунення соціальної нерівності. Така тактика, на думку керівництва Ватикану, сприяє зміцненню впливу католицької церкви серед населення соціалістичних країн і водночас дозволяє ефективніше вести боротьбу з комунізмом»³⁹.

За інформацією КДБ, Павло VI спрямовував зусилля на об'єднання всіх віруючих і мав намір створити «інтернаціонал всіх релігій» під керівництвом Римо-католицької Церкви, покликаний протидіяти «інтернаціоналу атеїзму» на міжнародній арені⁴⁰. У циркулярі констатувалося:

«Особливий інтерес Павло VI проявляє до Радянського Союзу, вважаючи, що зміцнення позицій католицької церкви в СРСР є справою першорядної ваги. Ватикан прагне вести щодо нашої держави політику загравання з метою домагання нормалізації міждержавних зв'язків. За його розрахунками, лише за цієї умови можна домогтися активізації діяльності католицької церкви на радянській території, налагодити співробітництво з Російською православною церквою і добитися від неї сприятливої для Ватикану позиції у питанні об'єднання християн»⁴¹.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 965, арк. 91.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

Радянські спецслужби зазначали, що понтифік задля підняття авторитету Римо-католицької Церкви на міжнародній арені розглядав можливість контактів з керівництвом СРСР. На думку КДБ, Ватикан намагався надавати різноманітну допомогу віруючим на території СРСР. Римська курія обмірковувала призначення до Москви ватиканського представника, а в Литву, Латвію, Білорусію – єпископів або апостольських адміністраторів⁴².

КДБ СРСР зафіксувало приїзд голови Папської ради зі сприяння християнській єдності єпископа Й. Віллебрандса, його заступника П. Дюпре та інших католицьких священнослужителів, які нібито мали спеціальне завдання відвідати СРСР для вивчення питання діяльності церков на території Радянського Союзу та встановлення тісних контактів з РПЦ. За даними циркуляру, П. Дюпре було заборонено в'їзд на територію Радянського Союзу: його підозрювали у «ворожій обробці радянських громадян», збиранні відомостей про внутрішні справи СРСР⁴³.

За інформацією радянських спецслужб, Ватикан активізував діяльність після проведення II Ватиканського собору. Агентура повідомляла, що у діях Ватикану та особисто Павла VI має місце новий підхід, спрямований на модернізацію церковного життя та пристосування до політичного устрою у соціалістичних країнах. При цьому зазначалося, що Павло VI відмовлявся від відкритої боротьби Католицької церкви в СРСР проти діючої влади, вважаючи, що така боротьба лише погіршить позиції церкви на території Радянського Союзу⁴⁴. Ватикан вважав Московський патріархат державною церквою у СРСР і намагався встановити контакти з його представниками⁴⁵. Було звернено увагу на рішення II Ватиканського собору щодо об'єднання християнських церков та інших релігій довкола Римо-католицької церкви. Як приклад, КДБ цитував заяву віденського кардинала Ф. Кенінга про єднання ісламу і Римо-католицької Церкви у напрямку захисту свободи релігії в атеїстичних країнах⁴⁶.

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 965, арк. 92.

⁴³ Там само, арк. 93.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

У згаданому циркулярі зазначалося, що 24–27 липня 1967 р. у Будапешті відбулася нарада представників спецслужб соціалістичних країн. Метою наради був обмін досвідом роботи проти Ватикану. На цьому зібранні представники спецслужб констатували, що після II Ватиканського собору помітно активізувалася ворожа діяльність Ватикану, його центрів та місій. КДБ вважав, що діяльності Святого Престолу останніх років притаманна активізація ідеологічної боротьби проти соціалістичних країн⁴⁷. На нараді було розглянуто питання щодо отримання інформації про ворожу діяльність РКЦ проти країн соціалістичного табору і «комуністичного прогресивного руху»⁴⁸.

Керівництво КДБ СРСР за результатами проведеної наради визначило низку завдань, що підлягали негайному вирішенню. Одним з них було агентурне проникнення і виявлення фактів співпраці Ватикану із «імперіалістичними розвідками». Акцентувалася увага на цілеспрямоване використання наявних матеріалів щодо намірів Ватикану встановити контакти з католиками на території СРСР та використання радянськими спецслужбами таких фактів для підведення агентів КДБ⁴⁹. Також наголошувалося на використанні агентурних позицій у різних Церквах для протидії намірам Ватикану створити «антикомуністичну християнську єдність». Агентура, яка виїжджала за кордон, була націлена на створення суперечностей між Ватиканом та іншими релігійними організаціями, зокрема Всесвітньою радою церков та Всесвітнім союзом лютеран⁵⁰. Спільні зусилля спецслужб країн Східного блоку, представники яких брали участь у будапештській нараді, були спрямовані, передусім, на проникнення до головних структур і центрів Ватикану⁵¹.

Важливу роль у радянсько-ватиканських відносинах також відігравала Московська патріархія, яка намагалася впливати на Святий Престол і Павла VI через міжцерковні стосунки. Так,

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 965, арк. 95.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само, арк. 96.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само, арк. 97.

4 жовтня 1969 р. КДБ УРСР доповідав ЦК КПУ щодо проведення у Римі 8–9 жовтня «наради» греко-католицьких єпископів (імовірно, мався на увазі IV Архиєрейський синод, що відбувався з 29 вересня по 4 жовтня 1969 р.). Її темою було створення патріархату Української католицької церкви (Києво-Галицької митрополії)⁵². Спецслужби повідомляли про неофіційну делегацію РПЦ, яка під керівництвом митрополита Никодима (Ротова) довела до відома Павла VI, що

«створення Патріархату української католицької церкви, який закордонні українські націоналісти мають намір використати у своїх цілях, буде перешкодою можливому покращенню відносин Російської православної церкви з Ватиканом»⁵³.

Це був не перший випадок, коли голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату митрополит Никодим намагався вплинути на рішення Папи щодо УКЦ. На церемонії закриття II Ватиканського собору 8 грудня 1965 р. митрополит Никодим у розмові з Павлом VI звернув його увагу на

«нереальність сподівань Ватикану щодо створення уніатської церкви в СРСР, бо вже 20 років уніатів як таких на Україні немає»⁵⁴.

Митрополит Никодим, який, починаючи з 1961 р., негативно ставився до Римо-католицької Церкви, а також керівництва Ватикану, під впливом зміни курсу Комуністичної партії активно вів переговори з посадовцями Римської курії, результатами яких стала участь спостерігачів Московського патріархату на Другому Ватиканському соборі⁵⁵. Враховуючи маріонетковий статус РПЦ у Радянському Союзі, підбір спостерігачів не був суто церковною справою: цим займалися Рада у справах РПЦ у співпраці з Радою у справах релігійних культів. Зазначені державні органи СРСР підбирали кандидатів та виробляли

⁵² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 989, арк. 105.

⁵³ Там само, арк. 106.

⁵⁴ Будз К. Митрополит Сліпий і «унійний» чинник у ватикансько-московських взаєминах. – С. 251.

⁵⁵ Род В. Рим и Москва: отношения между Святым Престолом и Россией/ Советским Союзом... – С. 147.

«єдину лінію поведінки на соборі для представників католиків з Прибалтики і спостерігачів від Російської православної церкви»⁵⁶.

Стосовно митрополита Никодима треба відзначити, що в історичній літературі, науково-популярних статтях поширена теза про його співпрацю з КДБ. У відомій книзі професора К. Ендрю «Щит і меч: Архів Мітрохіна і таємна історія КДБ» митрополита Никодима охарактеризовано одним з провідних агентів радянських спецслужб, який використовувався КДБ під псевдонімом «Адамант» під час проведення активних заходів проти Ватикану⁵⁷.

Наступником Павла VI став Іван Павло I, понтифікат якого тривав всього 33 дні. «Нова сторінка» відносин між Ватиканом і Москвою розвиватиметься з обранням першого папи-слов'янина Івана Павла II, який вважатиметься однією з важливіших історичних постатей останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст.

Таким чином, у роки Другої світової війни та післявоєнний період керівництво СРСР вважало, що політика Ватикану спрямована на підрив радянської устрою. Органи НКДБ СРСР планували проведення заходів щодо протидії Римо-католицькій Церкві на території СРСР.

У період так званої хрущовської «відлиги» та з обранням у 1958 р. папою Івана XXIII зовнішня політика Ватикану дещо змінилася. Після часткового відходу від політики Пія XII, впровадження Іваном XXIII реформ Римської курії та анонсування ним скликання Другого Ватиканського Собору, вище політичне керівництво СРСР вирішило налагодити відносини з Ватиканом. Контакти Римської курії з Російською православною Церквою створили можливість брати участь представникам Московського патріархату у засіданні Другого Ватиканського Собору. Керівництво Ватикану розраховувало, що діалог з Москвою покращить становище Римо-католицької Церкви на території СРСР. Водночас Радянський Союз використовував контакти з Святим Престолом з метою гібридного впливу на західних

⁵⁶ Будз К. Митрополит Сліпий і «унійний» чинник у ватикансько-московських взаєминах. – С. 252.

⁵⁷ Andrew Ch., Mitrokhin V. The Sword and Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of KGB. – New York, 2001. – P. 487.

лідерів, тим самим зміцнюючи «соціалістичний табір». Оскільки Москва побоювалася, що учасники Собору під впливом Заходу можуть засудити комунізм, вище партійно-радянське керівництво вирішило продовжити налагодження відносин з Ватиканом.

Попри те, що офіційні відносини Ватикану та Радянського Союзу активно розвивалися, у документах КДБ СРСР Святий Престол і надалі сприймався як ідеологічний ворог. Органи КДБ СРСР планували здійснити заходи з агентурного проникнення в структури Римської курії для отримання інформації щодо «ворожої діяльності Ватикану» стосовно СРСР та країн соціалістичного табору.

REFERENCES

1. Andrew, C. and Mitrokhin V. (2001). *The Sword and Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of KGB*. New York. [In English].
2. Budz, K. (2018). *Mytropolyt Slipyj i «unijnyj» chynnyk u vatykans'komoskovs'kykh vzaiemynakh. Kovcheh. Naukovyj zbirnyk iz tserkovnoi istorii: Vyd-vo Ukr. katolyts'k. un-tu, (8). L'viv.* [In Ukrainian].
3. Bystryts'ka, V. (2011). *Evolutsiia polityky radians'koi vlady schodo rymokatolyts'koi i hreko-katolyts'kykh tserkov u 1939–1948 rr. Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia». Istorychne relihiieznavstvo. – Scientific Notes of Ostroh Academy National University. Historical Religious Studies, 4.* [In Ukrainian].
4. Hansjakob, S. (1982). *Eastern Politics of the Vatican. 1917–1979*. Ohio. [In English].
5. Nahaievs'kyj, I. (1999). *Istoriia Ryms'kykh Vselens'kykh Arkhyiereiv. Part IV. Ivano-Frankivs'k and L'viv: Vyd-vo «Misioner».* [In Ukrainian].
6. Rood, V. (1995). *Rim i Moskva: otnosheniya mezhdru Svyatim Prestolom i Rossiej. Sovetskim Soyuzom v period ot Oktyabr'skoj revolyucii 1917 g. do 1 dekabrya 1989 g. (Yu. Avakumov, Trans.). L'vov: Monastyr Monakhiv Studijs'koho Ustavu, Vydavnychyj viddil "Svichado".* [In Russian].
7. Serhiichuk, V., Kokin, S. et al. (Ed.), Serdiuk, N. Serdiuk, S. (Comps.). (2006). *Likvidatsiia UHKTs (1939–1946). Dokumenty radians'kykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (2 vols.). Kyiv: PP Serhijchuk M.I.* [In Ukrainian].
8. Serhijchuk, V., Serdiuk, N., Serdiuk S., Rishko, O. (Comps.). (2019). *Likvidatsiia UHKTs na Zakarpatti u dokumentakh komunistychnykh spetssluzhb 1944–1949. Vyshhorod: PP Serhijchuk M.I.* [In Ukrainian].

9. Vojnalovych, V.A. (2005). *Partijno-derzhavna polityka schodo relihii ta relihiynykh instytutsij v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyj dyskurs*. Kyiv: Svitohliad. [In Ukrainian].

Sorokin Mykyta. Soviet-Vatican relations and the foreign policy of the Holy See in the documents of the communist secret services (1944–1967)

Purpose – based on documents HDA SBU explore the features of perception, interpretation and response of the soviet special services to changes in the Vatican policy in the context of Soviet-Vatican relations.

The research methodology is based on the use of general scientific (system analysis, synthesis, induction and deduction) and specific historical research methods, in particular problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical etc. The processing of archival materials is carried out due to the methods of source analysis. The principles of historicism and objectivity were guiding principles for this research.

Conclusions. In the years of the Second World War and the postwar period, the Soviet leadership believed that the Vatican policy was aimed at undermining the Soviet system. NKDB agencies planned to take measures that were aimed at «counteracting» the Catholic Church in USSR.

During the softening of the regime – the so-called Khrushchev «thaw» – and with the election in 1958 of Pope Jonh XXXIII, the situation changed. The Soviet special services stated that the Vatican foreign policy did not differ from the course of countries of the «imperialist camp». However, after a partial departure from the policy of Pius XII, the implementation by Jonh XXIII of the reforms of the Roman Curia and his announcement of the convening of the Second Vatican Council, Moscow decided to establish relations with the Vatican. The development of contacts of the Roman Curia with the Russian Orthodox Church began, which made it possible for representatives of the Moscow Patriarchate to take part in the meeting of the Second Vatican Council. The Vatican leadership hoped that dialogue with Moscow would improve the situation of the Catholic Church in the USSR. At the same time, the Soviet Union used contacts with the Holy See for the purpose of hybrid influence on western leaders, thereby strengthening the «socialist camp». As Moscow feared that western-influenced members of the Council might condemn communism, the Soviet leadership decided to continue building relations with the Vatican.

The development of contacts between the Holy See and the USSR continued with the election of Paul VI, who assured the Soviet side of the invariability of the course of his predecessor. For the first time in Soviet history, the head of the Presidium of the Verkhovna Rada of the USSR Nikolai Podgorny came to the Vatican on an official visit. Despite the fact that the official relations between the Vatican and the Soviet Union were actively developing, in the documents of the KGB of the USSR, the Holy See was still perceived as an ideological enemy. The KGB of the USSR planned to take measures to infiltrate the structures of the

Roman Curia in order to obtain information about the «hostile activities of the Vatican» in the relation to the USSR and the countries of the socialist camp.

Key words: Soviet-Vatican relations, Vatican, Pius XII, Jonh XXIII, Paul VI, M. Khrushchev, Soviet special services, KGB.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.130>

УДК 94(47+477):323.2:355.40«1989/1990»

Віта ЛІСОВА*

Зовнішні відкриті комунікації Комітету держбезпеки УРСР у 1989–1990 рр.: тенденції та напрямки

Мета статті – проаналізувати загальні тенденції та особливості розвитку сфери зовнішніх відкритих комунікацій КДБ УРСР у 1989 – на початку 1990 рр.; дослідити основні напрямки й форми реалізації радянськими спецслужбами інформаційно-пропагандистської діяльності у зазначений період.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, об'єктивності, усебічності. Для досягнення поставленої мети у розвідці використаний комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Для виділення тенденцій та специфічних рис розвитку публічності Комітету держбезпеки УРСР застосовано методи узагальнення та порівняння. При роботі з архівними даними використано герменевтичний метод та критичний аналіз історичних джерел.

* Лісова Віта Олександрівна – співробітниця Управління взаємодії із закладами масової інформації та громадськістю Апарату Голови Служби безпеки України; м. Київ, Україна; v.lisova@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4219-853X>.

Висновки. Зміцнення зв'язків з громадськістю та поліпшення інформаційно-пропагандистської роботи було одним із провідних завдань оперативно-службової діяльності радянських спецслужб у роки горбачовської гласності. Водночас відкритість і так звана загальна демократизація пролили світло на багато «незручних» для Комітету держбезпеки тем. Тому риторика секретного відомства у цей період часто мала виправдувальний та оборонний характер. Чекісти заперечували свою причетність до карально-репресивного минулого, намагалися довести законність та ефективність сучасної діяльності, декларували «близькість до народу». Публічність КДБ УРСР зводилася переважно до участі в реабілітаційних процесах, популяризації органів держбезпеки в суспільстві, інформаційних кампаній проти національно-демократичних сил, роботи з листами та зверненнями громадян.

Після виборів 1989 р. цей перелік розширився. Тепер чекістнардепи почали більш активно використовувати статус народних обранців для просування професійної репутації. Відтак депутатська діяльність стала важливим інструментом впливу на громадську думку.

У 1989 – на початку 1990 рр. спостерігалось помітне розширення співпраці органів держбезпеки зі ЗМІ. Комітет активно використовував медіа для пропаганди та іміджевих проєктів – з'являлися компліментарні статті та інтерв'ю зі співробітниками секретного відомства, радіо- й телепередачі, художні та історичні твори, кінофільми, за сприяння КДБ відбувалися «журналістські розслідування».

Та попри значні зусилля, публічність Комітету держбезпеки все ще мала чимало недоліків зумовлених консервативністю та внутрівідомчою закритістю, а також неготовністю окремих співробітників до відкритого діалогу з громадськістю.

Ключові слова: перебудова, гласність, публічність, комунікації, пропаганда, прес-група, вибори, агітація, депутати, реабілітація, профілактика, КДБ, УРСР.

Діяльність органів державної безпеки в УРСР викликає значний науковий інтерес у вітчизняних і закордонних дослідників. При цьому в основному увага вчених концентрується навколо періоду 1930-х – 1950-х рр. та участі радянських спецслужб у карально-репресивній політиці сталінізму. Популярним також є період горбачовської перебудови. Тут функціонування спецслужб розглядають переважно крізь призму соціально-політичних трансформацій, зокрема протиборства з національно-визвольним рухом. Серед українських науковців, які займаються дослідженням цих процесів – Олександр Бойко, Віктор і Василь Даниленки, Георгій Касьянов, Анатолій Русначенко, Володимир

В'ятрович, Руслан Забілий, Олександр Лошицький, Олег Бажан, Юрій Данилюк та ін.¹

Окремий пласт наукових праць становлять розробки відомих дослідників. З-поміж доступних широкому загалу – дослідження Володимира Цибулькіна, Леоніда Рожена, Дмитра Веденєєва та Геннадія Биструхіна, де, зокрема, йдеться про інформаційні операції КДБ УРСР².

Теми інформаційно-пропагандистської роботи Комітету держбезпеки у часи гласності також торкаються російські публіцисти Олег Хлобустов і Леонід Млечін, колишній співробітник радянської розвідки Олег Гордієвський, британські історики Кристофер Ендрю та Джулія Федор³.

¹ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. – 305 с.; *Даниленко В.* Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 278 с.; Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): док. і мат. / упоряд. В. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.; *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; *В'ятрович В.* Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – Львів: Часопис, 2012. – 240 с.; *Забілий Р.* Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю» [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу: https://web.archive.org/web/20140923113210/https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/view_print/; *Бажан О., Данилюк Ю.* Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 232 с.; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). – К.: Рідний край, 2000. – 389 с.; *Бажан О., Лошицький О.* Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 196–205; *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови» // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 104: Історичні науки. – С. 68–77 та ін.

² *Цибулькін В., Рожен Л., Веденєєв Д.* Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. – К.: Преса України, 2011. – 435 с.; *Веденєєв Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К.: К.І.С., 2007. – С. 410–413.

Тож діяльність КДБ та його попередників стала об'єктом багатьох наукових зацікавлень як в Україні, так і за кордоном. Водночас огляд історіографічних джерел свідчить, що історія радянських спецслужб другої половини ХХ ст. досі комплексно не розглядалася, а, отже, містить перспективні з дослідницької точки зору питання. Серед малодосліджених знаходиться й проблема зовнішніх відкритих комунікації КДБ УРСР у період перебудови.

З огляду на міждисциплінарний характер даної теми для визначення предмету дослідження і застосування адекватного понятійно-категоріального апарату були застосовані наукові розробки з теорії та практики комунікацій і Public Relations. Можна стверджувати, що в роки горбачовської гласності КДБ УРСР здійснював як внутрішні (всередині системи радянських органів державної безпеки), так і зовнішні комунікації. Останні поділялися на закриті або непублічні – з органами державної влади, судовими органами, організаціями та громадянами і відкриті (публічні та приватні) – з різними групами громадськості. Зовнішні відкриті комунікації радянські спецслужби реалізовували через публічні (робота зі ЗМІ, творчими союзами, громадськими організаціями, зустрічі з працівниками підприємств, установ, організацій тощо) та особисті канали (розгляд звернень і прийом громадян). При цьому слід враховувати, що на публічність КДБ накладали відбиток як специфіка роботи спецслужби, так і пропагандистська модель комунікації тоталітарної держави. Про зв'язки із громадськістю у сучасному розумінні не йшлося, а комунікація органів державної безпеки з

³ *Хлобустов О.* КГБ без прикрас 1954–1991 годы [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>; *Его же.* КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. – М.: Изд. центр «Аква-Терм», 2012. – 656 с.; *Млечин Л.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – М.: Центрполиграф, 2002. – 861 с.; *Гордиевский О., Эндрю К.* КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – М.: Центрполиграф, 2000. – 666 с.; *Федор Дж.* Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. – СПб.: Питер, 2012. – 303 с.

населенням зводилася переважно до інформаційно-пропагандистської роботи⁴.

Також слід враховувати, що з розгортанням у СРСР «політики максимальної відкритості» та переоцінки суспільно-політичних процесів новітньої історії радянські спецслужби зазнали безпрецедентної критики й осуду громадськості. Образ «всесильного КДБ», який ще донедавна наводив жах та паніку, у роки перебудови обернувся проти самих органів держбезпеки. На секретне відомство поклали відповідальність за масові репресії 1930-х – 1950-х рр., звинувачували у переслідуванні учасників національно-визвольного руху, порушенні прав і свобод громадян, у терористичній та підривної діяльності Советів за кордоном.

Із часом у суспільстві почали лунаєти голоси щодо необхідності ліквідації силової структури, що надто дискредитувала себе. Аби уникнути цієї участі, чекісти квапилися «перефарбуватися» на гуманістів і демократів. У Комітеті державної безпеки щосили намагалися відмежуватися від «карально-репресивного минулого» та переконати громадськість у начебто законності й ефективності своєї роботи, створити ілюзію відкритості та єдності з народом. Тому в оперативно-службовій діяльності радянських спецслужб динамічного розвитку набув напрям зовнішніх відкритих комунікацій.

Досліджуючи тенденції та тонкощі розбудови чекістами зв'язків із громадськістю, примітно, що в останні роки існування Радянського Союзу КДБ наполегливо прагнув створити імідж

⁴ Катлип С., Сентер А., Брум Г. Паблик рилейшенз. Теория и практика. – М.: Изд. дом «Вильямс», 2008. – С. 20–25, 45; Королько В. Основы паблик рилейшнз. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 2001. – С. 138; Почепцов Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 2003. – С. 78; *Его же*. Теория коммуникации. – М.: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 2001. – С. 12; Дрепшак В. Комунікації в публічному управлінні. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2015. – С. 18–20; Козаков В., Рашковська О., Ребалко В. Державно-громадянська комунікація: шлях від кризи до взаємодії. – К.: ДП «Видав. дім “Персонал”», 2017. – С. 27, 84–85; Соснін О., Михненко А., Литвинова Л. Комунікативна парадигма суспільного розвитку. – К.: НАДУ, 2011. – С. 54–55.

спецслужби «з людським обличчям»⁵. Питання пошуку і впровадження широкого спектру форм та методів роботи постійно перебувало у фокусі уваги керівництва Комітету. Так, 4 квітня 1989 р. пройшла Колегія КДБ СРСР «Про розвиток гласності в діяльності органів і військ КДБ СРСР». На виконання її рішень особовому складу належало активізувати спільні заходи з представниками ЗМІ та трудовими колективами, частіше давати інтерв'ю, відвідувати прямі ефіри на радіо й телебаченні⁶.

Тема пошквалювання комунікації з населенням та покращення репутації органів держбезпеки акцентувалася й 7 квітня 1989 р. на Колегії КДБ УРСР. Начальники обласних управлінь, керівники підрозділів і міськрайорганів отримали завдання інтенсифікувати пошук нових точок взаємодії з громадянами, регулярно проводити зустрічі керівників різних рівнів із журналістами, залучати медійників до поширення інформації, покликаної зміцнювати авторитет спецслужби та підвищувати так звану політичну пильність населення. Цьому ж слугувала вказівка з поліпшення професійної підготовки кадрів, формування у них активної позиції щодо перебудови, вдосконалення навичок ведення дискусій із широкою аудиторією⁷.

Про виняткове значення інформаційно-пропагандистського забезпечення йшлося на семінарі-наряді партактиву центрального апарату КДБ СРСР 14–15 квітня 1989 р.

Керівництво спецслужби підкреслювало, що послідовне розширення гласності та зміцнення зв'язків із населенням було однією з найважливіших умов успішного вирішення службових завдань⁸. Тож співробітників направляли на заводи, у колгос-

⁵ Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – С. 627–628.

⁶ Хлобустов О. КГБ без прикрас 1954–1991 годы [Электронный ресурс]; ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 110, 113. О. Хлобустов вказує, що Колегія КДБ СРСР «Про розвиток гласності...» відбулася 21 квітня, але в архівних документах зазначається дата її проведення 4 квітня 1989 р. – В. Л.

⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 50.

⁸ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 834, арк. 3–4.

пи, вищі та науково-дослідні інститути для спілкування із населенням, роз'яснення суті забезпечення державної безпеки, інформування громадян про конкретні результати роботи.

Голова КДБ СРСР Володимир Крючков окремо виділяв зростаючу роль співпраці із засобами масової інформації. Він наказував підлеглим проявляти більше ініціативи у цьому питанні – підтримувати контакти з редакторами, журналістами, творчими колективами, проводити індивідуальні бесіди, надавати необхідні матеріали, пояснювати позицію Комітету щодо актуальних питань.

«Нам треба активно використовувати можливості засобів масової інформації для публікації матеріалів про наші конкретні практичні справи. Нам є що сказати радянським людям», –

акцентував керівник секретного відомства⁹.

Серед тем, що підлягали висвітленню, – викриття ворожої агентури, через дії якої держава зазнавала мільярдних збитків, підривні заходи іноземних спецслужб та розвідників, діяльність великих злочинних угруповань. З огляду на значний суспільний інтерес також планували розкрити бюджет відомства і загалом показувати більше «яскравих прикладів» успішних реалізацій¹⁰. Підкреслювалася також важливість роз'яснювальної роботи й участі співробітників КДБ в усіх політичних заходах, пов'язаних з увічненням пам'яті про жертв сталінських репресій¹¹.

Слід зазначити, що з приходом на посаду голови Комітету держбезпеки В. О. Крючков розпочав безпрецедентну кампанію зі зв'язків з громадськістю. Уже на початку 1989 р. він став першим очільником відомства, який приймав у своєму кабінеті американського посла. Упродовж кількох наступних місяців шеф КДБ та інші керівники спецслужби охоче йшли на контакти зі ЗМІ, давали інтерв'ю й прес-конференції західним кореспондентам, знімалися в іміджевому фільмі «КДБ сьогодні».

⁹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 834, арк. 12, 27.

¹⁰ Там само, арк. 12, 18–20; *Голушко Н.* В спецслужбах трёх государств. – М.: Кучково поле, 2012. – С. 360–361.

¹¹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 834, арк. 10.

Автором сценарію, консультантом та ведучим цієї пропагандистської картини виступив співробітник Прес-бюро КДБ СРСР розвідник Ігор Прелін, якого на Заході іноді помилково сприймали за начальника прес-служби відомства. Зйомки проводило «Агенство печати «Новости» (АПН)¹².

«КДБ сьогодні» – 55-хвилинна стрічка, покликана представити світу новий «доброзичливий» образ радянських спецслужб та розвіяти стереотипи щодо КДБ як інструмента політичних репресій. Глядачам показали чекістське бачення історії та сучасної діяльності органів держбезпеки. Основний акцент був зроблений на контррозвідувальній складовій роботи секретного відомства – протидії контрабанді наркотиків, боротьбі з тероризмом і організованою злочинністю, викритті іноземних шпигунів. Окремо у фільмі йшлося про успішні закордонні спецоперації Комітету. Особливу увагу було приділено питанню політичних репресій 1930-х – 1950-х рр. та інтерпретації цих подій керівництвом спецслужби.

У стрічці можна побачити кадри з будівлі КДБ СРСР на Луб'янці, в'язниці Лефортово, Вищої школи КДБ, художнє відтворення оперативних зйомок. При цьому знімальну групу АПН усюди супроводжував І. Прелін, який намагався жартувати на камеру та створити невимушену атмосферу.

13 вересня 1989 р. відбувся спеціальний показ фільму для іноземних журналістів. Цей захід отримав широке висвітлення за кордоном. Про вихід картини писали, зокрема, «The New York Times», «United Press International», «The Washington Post». Щоправда, заголовки на шпальтах були досить в'їдливі:

«Радянський документальний фільм намагається змінити імідж поганого хлопця КДБ», «Ради з гордістю представляють свого доброзичливого агента КДБ», «А зараз, продаж КДБ»¹³.

¹² *Гордиевский О., Эндрю К.* КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – С. 627–628; Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – М.: «Информэйшн Групп», «Гелеос», «АСТ», 2000. – 368 с. – С. 29, 34–35.

¹³ *Keller B.* The Soviets Proudly Present Their Friendly K.G.B. Agent // The New York Times. – 1989. – Sept. 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

Так, «The Washington Post» писали, що радянські «усміхнені співробітники КДБ» офіційно представили «доброзичливий, ніжний імідж» відомства, яке йшло в авангарді горбачовської гласності.

«Фільм “КДБ сьогодні” мав переконати радянську та закордонну аудиторію, що агентство, яке тривалий час боялися як рушійну силу репресій, перетворилося на досить симпатичний правоохоронний орган», –

іронічно зазначав автор публікації в «The New York Times» Білл Келлер. Не оминув увагою журналіст і спробу чекістів з позитивного боку показати застінки Лефортово – сумнозвісної відомчої тюрми, де, починаючи з 1930-х рр., до затриманих масово застосовували тортури. Тепер же, якщо вірити кадрам фільму, це був практично будинок відпочинку, де

«для щасливих ув’язнених на вибір готували вегетаріанські та невегетаріанські страви»¹⁴.

У самому ж КДБ високо оцінювали пропагандистський потенціал картини. В. О. Крючков вважав, що її демонстрація допоможе сформуванню «об’єктивний образ» роботи КДБ як вдома, так і за кордоном. Тож «КДБ сьогодні» активно демонстрували закордонним кореспондентам, народним депутатам, в трудових колективах і навчальних закладах та навіть пропонували іноземним телекомпаніям придбати за 100 тис. доларів. Як підкреслив І. Прелін, вихід фільму став першим по-справжньому значним проривом гласності у діяльності радянських органів

<https://web.archive.org/web/20101115191935/https://www.nytimes.com/1989/09/14/world/the-soviets-proudly-present-their-friendly-kgb-agent.html>; Nadler G. Soviet documentary film attempts to change KGB bad guy image // United Press International. – 1989. – Sept. 13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20211001082510/https://www.upi.com/Archives/1989/09/13/Soviet-documentary-film-attempts-to-change-KGB-bad-guy-image/8114621662400/>; Dobbs M. And now, the selling of the KGB // The Washington Post. – 1989. – Sept. 14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1989/09/14/and-now-the-selling-of-the-kgb/06f38040-356c-40eb-a7f8-c7e7a2a737dc/>.

¹⁴ Keller B. The Soviets Proudly Present Their Friendly K.G.B. Agent.

держбезпеки. Цю думку поділяв і тодішній керівник Прес-бюро КДБ СРСР В. С. Струнін¹⁵.

Подібні «доброзичливі» програми почали частіше з’являтися й на центральному телебаченні. Наприклад, 23 грудня 1989 р. у програмі «До та після півночі» вийшов репортаж, присвячений секретному відомству. Як підкреслила ведуча, це було вперше, коли їх знімальної групі дозволили зйомки на Луб’янці. Глядачів «провели» коридорами та внутрішнім двориком будівлі КДБ, показали кабінет Ю. Андропова, клуб. Про діяльність секретного відомства у сюжеті не йшлося, натомість аудиторії продемонстрували «чекістські таланти» – художників, поетів, музикантів. Програма також містила кадри зустрічі В. О. Крючкова з жінками-журналістками, що відбулася невдовзі після зйомок.

«Шляхом зустрічей з трудовими колективами, публікацій [...] ми поступово, крок за кроком завоюємо ту довіру, якої ми дуже потребуємо» –

запевняв присутніх керівник спецслужби. Водночас шеф КДБ нарікав на необ’єктивність та нерозуміння, які проявляються в деяких публікаціях, та висловив сподівання, що по мірі «підйому завіси» над діяльністю органів держбезпеки ситуація в суспільстві змінюватиметься на їхню користь¹⁶.

Разом із розширенням медіаприсутності всередині країни радянські спецслужби продовжували нарощувати масштаби пропаганди, трансльованої за кордон. Зокрема, 28 червня 1989 р. голова КДБ СРСР вперше дав інтерв’ю для іноземних радіослухачів. В етері В. О. Крючков розповів про сучасну діяльність органів держбезпеки, особливості протидії організованій злочинності та перспективи співпраці з ЦРУ у сфері боротьби з

¹⁵ Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – С. 627–628; Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – С. 29, 34–35.

¹⁶ До и после полуночи. Эфир 23.12.1989. КГБ. Всегда интересно (1989) [Електронний ресурс] / Советское телевидение. ГОСТЕЛРАДИОФОНД // YouTube. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=9GiDAq9EY50>. – Назва з екрана. – Дата публікації: 09.02.2019. – Дата перегляду: 14.10.2021.

тероризмом¹⁷. Керівник спецслужби наполегливо переконував закордонну аудиторію, що КДБ був «невід'ємною і органічною частиною радянського суспільства», яка цілком і повністю влилася в процеси перебудови й розширення гласності¹⁸.

Знаковою подією, котра сигналізувала про зміну підходів до публічності секретного відомства, стала доповідь В. О. Крючкова на засіданні Верховної Ради СРСР 14 липня 1989 р. Цей виступ транслювали по Центральному телебаченню, тож ознайомитися з ним могло багатомільйонне населення країни.

Відповідаючи на питання депутатів про сутність та зміст перебудови в роботі радянських спецслужб, очільник Комітету наголошував на «якісно нових» принципах співвідношення держави і безпеки.

«Не інтереси суспільства і держави повинні пристосовуватися до діяльності органів держбезпеки і їхніх спеціальних служб, а, навпаки, органи КДБ і їхні служби повинні неухильно підкорятися інтересам суспільства і держави, виходити з них» –

пропагував з трибуни В. О. Крючков.

Голова КДБ СРСР запевняв сесійну залу, що найважливішою гарантією від свавілля, порушення законних прав та інтересів громадян була реалізація принципів демократії і гласності:

«Радянські люди мають право знати про діяльність, характер роботи органів КДБ. У цьому зацікавлені і самі органи, оскільки це допоможе формуванню об'єктивного уявлення про органи державної безпеки, їх обов'язки і права. Важливо зробити постійними і ефективними зв'язки органів держбезпеки з громадськістю, трудовими колективами. У цьому випадку можна розраховувати на підтримку трудящих у вирішенні завдань забезпечення державної безпеки [...]».

Щоправда, яким чином таке «об'єктивне уявлення» співвідноситься з цензурою, яку здійснював КДБ, Володимир Крючков не уточнював.

Під час виступу він торкнувся питань контррозвідки, боротьби з тероризмом, інформаційного протистояння з іно-

¹⁷ Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – С. 636.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 835, арк. 2–3.

земними спецслужбами, законності, труднощів і недоліків у діяльності радянських спеціальних служб, участі органів держбезпеки в роботі з реабілітації жертв репресій 1930-х – 1950-х рр. За підрахунками чекістів, під час засідання голова КДБ відповів на 96 запитань¹⁹.

За тиждень, 21 липня 1989 р. про практичне втілення принципу гласності в оперативно-службовій діяльності перед партійним керівництвом УРСР звітував Микола Голушко.

У надісланий до ЦК КПУ доповідній записці голова КДБ УРСР відзначав, що в республіканському Комітеті почали приділяти більше уваги пошуку нових форм взаємодії з громадянами – почастишали «круглі столи», вечори питань і відповідей, зустрічі з трудовими колективами, інтелігенцією, студентською молоддю, збори учасників боротьби з «озброєним націоналістичним підпіллям» із залученням громадськості.

Для досягнення бажаного пропагандистського впливу, в КДБ ретельно підходили до відбору та підготовки своїх спікерів. До цієї роботи залучали співробітників із досвідом ведення дискусій, які добре володіли фактичним матеріалом, були здатні налагодити психологічний контакт з аудиторією і вільно спілкувалися на «незручні» теми. Упродовж 1988–1989 рр. в УРСР відбулося понад 3 тис. таких зустрічей, у тому числі зі студентами Київського державного університету, Чернівецького університету, Черкаського педінституту та інших вишів республіки²⁰.

Зі зростанням інтересу громадськості до діяльності радянських спецслужб поглиблювалася співпраця зі ЗМІ. Був організований «круглий стіл» членів Колегії КДБ УРСР з редколегією журналу «Комуніст України», зустріч із представниками Спілки письменників України. Крім того, спільно з керівництвом Державного комітету УРСР з телебачення та радіомовлення в КДБ розробили довготривалу програму співробітництва та визначили актуальні питання забезпечення державної безпеки, що підлягали висвітленню.

¹⁹ Хлобустов О. КГБ без прикрас 1954–1991 годы [Электронный ресурс]; Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – С. 628.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1274, 120–121.

Перспективи співпраці з журналістами були предметом обговорення під час зустрічей керівництва КДБ УРСР з працівниками республіканських і обласних газет у Києві, Запоріжжі, Луцьку, Хмельницькому, Вінниці, Кіровограді, Сумах, Житомирі, Черкасах та інших містах. В обласній періодиці почали з'являтися постійні рубрики присвячені діяльності «компетентних органів». В Управлінні КДБ в Запорізькій області навіть розпочали випуск періодичного інформаційного бюлетеня «КДБ і гласність», з яким могли ознайомитися представники громадськості і трудових колективів.

На сторінках періодичних видань керівники відомства та начальники обласних управлінь розповідали, як «правильно» розуміти історію органів ВНК–КДБ, оцінювати перебудову оперативно-службової діяльності та інші аспекти функціонування Комітету.

Гласність торкнулася і процесу комплектування підрозділів. Із доповідної дізнаємося, що КДБ УРСР підтримував зв'язки з адміністрацією, партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями 570 підприємств, вишів та закладів республіки, визначених базовими для підбору кадрів. Серед нововведень цієї роботи було обговорення і надання характеристик кандидатам на службу на зборах трудових колективів та «практика звітів» новопризначених співробітників перед колишніми колегами.

Прикладом такої «новації» стала зустріч співробітників УКДБ в Запорізькій області з колективом виробничого об'єднання «Моторбудівник», з якого на службу в органи КДБ рекомендували 15 робітників. Цей захід транслиували по заводському радіо, а також було організовано телефонну «пряму лінію», під час якої працівники підприємства могли поспілкуватися зі співробітниками держбезпеки та дати їм «настанови»²¹.

Враховуючи соціально-політичні трансформації в суспільстві, змінювався і характер профілактичної роботи. Основний акцент тут робився на широкому залученні громадськості, трудових колективів, правоохоронних органів, ЗМІ. За словами

²¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1274, арк. 121–122, 124–125.

М. Голушка, такий підхід дозволяв розширити сферу загально-попереджувального і виховного впливу та зменшити кількість індивідуальних профілактик. Для зміцнення контактів з населенням та надання «позитивного» впливу на деякі самодіяльні молодіжні об'єднання КДБ створював та координував діяльність клубів звільнених у запас прикордонників, залучав керівний і оперативний склад, офіцерів запасу із колишніх керівників і учасників боротьби з національно-визвольним рухом.

Співробітники держбезпеки також профілакували населення від скоєння економічних злочинів, розголошення секретної інформації, щодо недопущення надзвичайних ситуацій. Цю проблематику висвітлювали в заводських малотиражних газетах, обговорювали на засіданнях колективів, розглядали на відкритих судових процесах над особами, які допустили грубі порушення техніки безпеки з тяжкими наслідками. Проблеми захисту державної таємниці та попередження позаштатних ситуацій обговорювали на регіональних нарадах-семінарах із представниками прокуратури, МВС, відомчих контролюючих органів²².

Інформація, надіслана М. М. Голушком до ЦК КПУ, практично дослівно була повторена в доповідній записці Інспекторського Управління «Про хід реалізації установок КДБ СРСР із розвитку гласності в оперативно-службовій діяльності» від 9 жовтня 1989 р.²³

Стан і шляхи подальшого утвердження принципу гласності в діяльності органів держбезпеки розглядали на Колегії КДБ УРСР 11 листопада 1989 р.

Загалом відмічалось помітне покращення комунікації органів держбезпеки з громадськістю. Чекісти звітували про поживлення співпраці з республіканською, обласною та місцевою пресою, радіомовленням, кіностудіями, телебаченням, книжковими видавництвами, про розширення зв'язків з творчою інтелігенцією, журналістами, колективами республіканських і обласних театрів. У періодиці з'являлося більше публікацій,

²² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1274, арк. 127–128.

²³ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 122–130.

присвячених історії та функціонуванню органів держбезпеки, розвідувально-підбивній діяльності іноземних спецслужб, проблемам боротьби з контрабандою та організованою злочинністю, підсумкам перегляду архівних матеріалів і реабілітації жертв політичних репресій.

Також удосконалювалася практика прийому громадян та опрацювання звернень, зміцнювалися зв'язки з народними депутатами СРСР, республіканської та місцевих рад.

У рішенні Колегії, крім звичних політичних гасел, містилися прямі вказівки щодо проведення інформаційно-пропагандистської роботи. Зазначалося, що розширення гласності мало обов'язково супроводжуватися посиленням конспірації і дотриманням режиму секретності. Це, передусім, стосувалося порядку оприлюднення інформації про роботу співробітників держбезпеки та попередження розголошення секретних і службових відомостей. Підкреслювалося, що організація інформування населення вимагала від представників відомства високого професійного рівня. Тому на цю ділянку належало підбирати кадри із юридичною і гуманітарною підготовкою, котрі влучно «володіли пером і словом»²⁴.

Документ був доповнений практичними заходами КДБ УРСР із розширення гласності в органах державної безпеки²⁵. Передбачалося, що ця робота вестиметься на планово-звітній основі, а конкретні кроки з її реалізації будуть прописані в щорічних планах основних організаційних і оперативних заходів. При цьому показник рівня й ефективності пошуку та запровадження в практику нових гласних форм роботи перетворювався на один із важливих критеріїв оцінки стану оперативно-службової діяльності. Відтак, керівники підрозділів апарату КДБ УРСР і УКДБ областей мали особисто контролювати хід реалізації установок із розширення гласності та принаймні щопівроку надсилати до КДБ республіки узагальнені дані про виконану роботу²⁶.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 107–112.

²⁵ Там само, арк. 113–121; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 44–50.

²⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 113, 121; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 44–50.

На Інспекцію та прес-групу КДБ УРСР покладалося завдання систематично узагальнювати й популяризувати позитивну практику розширення гласності, здійснювати її методичне та інформаційне забезпечення. Ці підрозділи мали аналізувати, які саме питання діяльності відомства викликають найбільший інтерес серед населення, щоквартально вивчати реакцію громадян на публічні виступи представників спецслужби, забезпечувати регулярні контакти з республіканськими ЗМІ²⁷. Крім того, прес-група КДБ УРСР та відповідні підрозділи обласних управлінь, за задумом чекістів, мали перетворитися на своєрідні інформаційні центри та осередки аналізу зворотного зв'язку²⁸.

Інформаційно-пропагандистська робота ставала загальною та безперервною. Так, у КДБ УРСР та в регіональних управліннях на чолі з їхніми керівниками організовували комісії, які за лініями роботи займалися вивченням та оцінкою архівних документів. Ці робочі групи відбирали матеріали, що могли бути використані з метою «правильного» формування громадської думки щодо ролі й місця органів держбезпеки у перебудові і руйнування негативних стереотипів довкола відомства. Підготовлені пропозиції направляли до прес-групи КДБ УРСР. Одночасно з цим начальники оперативних підрозділів здійснювали відбір для ЗМІ інформації, здобутої у процесі оперативно-службової діяльності, та займалися створенням пропагандистських масивів²⁹.

У частині, що стосувалася безпосереднього здійснення зовнішніх відкритих комунікацій, містилися конкретні завдання підрозділам захисту конституційного ладу, контррозвідки, роботи з особовим складом. Як зазначалося, ці заходи були покликані сприяти зміцненню зв'язку з народом та якісному виконанню службових завдань, задоволенню інформаційних інтересів громадян, адекватному реагуванню через ЗМІ на факти й події, що викликали суспільний резонанс і стосувалися забезпечення державної безпеки.

²⁷ ДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 114; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 45.

²⁸ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 112.

²⁹ Там само, арк. 114; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 45.

Так, новостворене Управління захисту радянського конституційного ладу, яке формально прийшло на зміну П'ятого управління та на чолі якого лишився незмінний керівник – П. С. Підгайний³⁰, готувалося здійснити комплекс заходів щодо роз'яснення громадянам завдань нових підрозділів з акцентом на протидію підривному устремлінням зовнішнього ворога та «невідступному» дотриманні законів. Старт цієї інформаційної кампанії планували в січні 1990 р. з прес-конференції для представників ЗМІ.

Також в Управлінні «З» мали створити групу з керівних та оперативних співробітників із достатнім досвідом публічних виступів. Після додаткової підготовки фахівцями із суспільствознавчих дисциплін, соціології, психології та педагогіки їх збиралися залучати до роботи з висвітлення ролі й місця органів держбезпеки у боротьбі з так званими масовими антигромадськими проявами на міжнаціональному та міжрелігійному ґрунті.

Що стосується контррозвідувальних підрозділів, то вони відповідали за інформування громадськості про актуальні питання боротьби зі злочинністю, шпигунством, контрабандою, підривними спрямуваннями противника в середовищі кооперативного руху. Для цього КДБ планував із однією з республіканських газет і телебаченням започаткувати спеціальну рубрику «Контррозвідка інформує»³¹.

Дбали в Комітеті і про формування у громадськості «реального» уявлення про характер, масштаби, форми й методи підривної діяльності західних спецслужб. Тому разом із Радіоте-

³⁰ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – С. 214–215; Голушко Н. В спецслужбах трёх государств. – С. 58, 361; Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – С. 363; Генералы: харьковский биографический словарь / сост.: А. Бондаренко, С. Кушнарєв; редкол. В. Бульба, В. Голик, С. Посохов. – Харьков: Изд-во «Майдан», 2017. – Т. 3. – 456 с. – С. 272. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20211025204418/http://general.org.ua/book/t3/p272.pdf>.

³¹ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 116–118; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 46–47.

леграфним агентством України, АПН та іншими ЗМІ чекісти збиралися організувати аналіз, обробку матеріалів із офіційних джерел про ворожу діяльність іноземних розвідок та систематично інформувати про це населення.

Із метою легалізації матеріалів, формування вигідної суспільної думки, проведення загальнопрофілактичних заходів та з урахуванням політичних, економічних та оперативних міркувань контррозвідка мала реалізовувати із задіянням журналістів викриття протиправних дій іноземних та радянських партнерів спільних підприємств. Тож серед тем, запланованих для обговорення на зустрічах із трудовими колективами – роль та місце КДБ у системі захисту державних секретів, попередження надзвичайних подій на об'єктах підвищеної небезпеки базових та оборонних галузей промисловості, транспорту.

Для своєчасного попередження спроб спецслужб противника й так званих «антисоціалістичних елементів» спровокувати негативні й антигромадські прояви із використанням страйкового руху та екологічних проблем органи державної безпеки регулярно попереджали адміністрацію, трудові колективи, страйки про вже заплановані підривні акції або ті, що готуються.

На основі здобутих у 1988–1989 рр. матеріалів контррозвідувальним підрозділам також належало із задіянням ЗМІ здійснити комплекс попереджувально-профілактичних заходів по компрометації незаконних угод, спроб нанесення збитків державі та інших дій з підриву радянської економіки, що чинили «злочинні елементи» під прикриттям кооперативів, спільних інофірм³².

У свою чергу, кадрові підрозділи отримали вказівку відповідно до реабілітаційних матеріалів оновити експозиції музею КДБ та чекістських залів на місцях. Нові тематичні виставки мали демонструвати наслідки деформації в діяльності органів держбезпеки в період «культу особи» і «долі чекістів, які боролися проти свавілля та беззаконня». Також в експозиціях необхідно було демонструвати боротьбу радянських спецслужб

³² ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 118–119; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 47–48.

проти ОУН, «фашистської Німеччини», розповідати про сучасну діяльність відомства. Допомогу у підготовці аналогічних виставок чекістські кадри готувалися надати історичним та краєзнавчим музеям по всій республіці.

У планах КДБ була й організація роботи авторських колективів із письменників, журналістів і учених для розробки програм публікацій та створення кіно- і телефільмів з історії органів ВНК–КДБ. Одночасно обласні управління працювали над створенням творчих груп, схильних до літературної діяльності ветеранів. Для стимулювання «творчості» їм надавали доступ до архівних матеріалів, що, на думку чекістів, об'єктивно відображали історичне минуле СРСР і радянських спецслужб.

Колишніх співробітників держбезпеки залучали й до освітньої роботи. До липня наступного року за погодженням із Радою Міністрів, міністерствами та відомствами, які займалися перепідготовкою керівних та ідеологічних кадрів, в навчальні програми планували включити курс лекцій щодо ролі та місця органів держбезпеки на сучасному етапі перебудови. Читання лекцій доручали лекторській групі «Знання» при раді ветеранів по УКДБ по м. Києву і Київській області, а також запрошували керівний і оперативний склад республіканського Комітету³³.

Про послідовне здійснення заходів із розширення гласності у діяльності секретного відомства йшлося і в секретній доповіді щодо підсумків оперативно-службової діяльності за 1989 р., надісланій М. С. Горбачову 14 лютого 1990 р. В. О. Крючков, зокрема, зазначав, що у політичному відношенні одне з провідних місць займала робота з реабілітації громадян, необґрунтовано репресованих в період 1930–1940-х і початку 1950-х рр. Також предметом гордошів голови КДБ став випуск відкритого інформаційного бюлетеня про роботу органів держбезпеки³⁴.

Та, попри суттєве поживавлення зв'язків органів держбезпеки із громадськістю, ця ділянка мала низку серйозних недоліків.

³³ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 119–120; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 48–49.

³⁴ Хлобустов О. Владимир Крючков и судьба Советского Союза [Електронний ресурс]. – 2008. – № 1. – Режим доступа: https://web.archive.org/web/20201001171720/http://hrono.ru/statii/2008/hlob_kryuch.php.

Як відмічали у самому відомстві, не всі керівні й оперативні працівники усвідомлювали важливість розширення гласності для сучасної спецслужби. Часом вона страждала декларативністю та не підкріплювалася конкретним практичним змістом.

Скаржилися у КДБ й на недостатню наполегливість особового складу в оволодінні умінням працювати в умовах зростання відкритості суспільства. Так, окремі співробітники продовжували працювати у режимі «пасивного спостереження», накопичували інформацію, що потребувала негайної реалізації.

У спецслужбі жалілися, що під час оприлюднення даних не завжди правильно поєднувалися принципи конспірації та гласності. Давалися взнаки повільні темпи подолання відомчої замкненості й слабка активність місцевих керівників під час прямого спілкування з трудовими колективами. Зазначали у КДБ й неготовність окремих начальників до відкритої комунікації з аудиторією, особливо скептично налаштованою.

Відмічалось, що управління КДБ в Івано-Франківській, Херсонській, Кіровоградській, Полтавській та низки інших областей слабо вдосконалювали практику співпраці зі ЗМІ, не виявляли належної активності у використанні їхніх можливостей для зміцнення довіри громадян до «компетентних органів», оперативного реагування на резонансні факти і події, що стосувалися питань держбезпеки. Оприлюднені матеріали часто не відповідали запитам громадськості, були неякісно підготовлені. Недостатньою лишалася організуюча роль співробітників прес-групи Комітету та її вплив на роботу регіональних прес-груп.

Серед іншого був низький професіоналізм і правова підготовка співробітників, невміння працювати в сучасній обстановці, формальне ставлення до розгляду звернень, порушення законних інтересів громадян, що викликало негативну реакцію і провокувало повторні скарги³⁵.

Такими були основні тенденції, що характеризували розвиток гласності в оперативно-службовій діяльності КДБ УРСР навесні 1989–1990 рр. Безпосередній же розгляд зовнішніх відкритих комунікацій органів держбезпеки, доцільно розпочати

³⁵ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 109, 129–130.

з участі співробітників радянських спецслужб у виборчій кампанії як кандидатів.

Передумови для виділення депутатської діяльності в окремий елемент зовнішніх відкритих комунікацій були закладені на XIX Всесоюзній партконференції. Ухвалена нею резолюція «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи» передбачала заснування нового вищого законодавчого органу – З'їзду народних депутатів СРСР та проведення альтернативних виборів³⁶.

Перші після конституційної реформи вибори народних депутатів СРСР відбулися 26 березня 1989 р. Незважаючи на антидемократизм виборчого закону та прагнення влади не допустити до голосування небажаних кандидатів, це були перші вільні вибори в радянський час. Вони проходили на альтернативній основі, з елементами конкуренції та частковим дотриманням таємниці голосування³⁷.

Спробували себе у цій «виборчій гонці» й кандидати від органів державної безпеки³⁸. Їхні програми були розроблені на основі передвиборчої платформи КППС з урахуванням оперативної обстановки, специфіки виборчих округів і актуальних для кожного регіону проблем – екологічної ситуації, релігійних та національних особливостей, економічних чинників, криміногенного стану та ін.³⁹

Участь у виборчій кампанії взяв і голова КДБ УРСР Микола Голушко. Балотувався керівник республіканського відомства від Коростишевського територіального округу Житомирської області. У книзі «У спецслужбах трёх держав» він зазначив, що в той час вперше входило в практику оприлюднення особистої

³⁶ Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г. – М.: Политиздат, 1988. – 160 с. – С. 127–138.

³⁷ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – С. 209–210; Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – С. 119–120.

³⁸ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 834, арк. 5.

³⁹ Там само, спр. 832, арк. 10–14.

передвиборчої програми та зачитував основні пункти зі власної. Звісно, М. Голушко запевняв виборців, що підтримує перебудову, демократію, гласність, верховенство закону та народовладдя. Серед іншого, він виступав за вдосконалення системи правового захисту військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів під час виконання службових обов'язків. Очільник КДБ УРСР також озвучив думку стосовно ухвалення нового відкритого законодавства про права і обов'язки державних органів, посадових осіб і громадян щодо забезпечення безпеки СРСР, охорони державної та військової таємниці. М. Голушко наголошував і на необхідності встановлення постійного парламентського контролю за діяльністю КДБ, Міноборони, МЗС, МВС СРСР у сфері забезпечення надійної обороноздатності і безпеки країни. За споминами самого М. Голушка, у ролі кандидата в нардепи упродовж двох місяців він майже щодня бував у семи районах, що входили до виборчого округу, де відвідував школи, тваринницькі комплекси, цукрові заводи, спілкувався з виборцями⁴⁰.

Слід підкреслити, що у КДБ загалом приділили значну увагу організації та проведенню агітаційно-пропагандистської роботи. Кандидати від спецслужби зустрічалися з трудовими колективами, жителями округів, представниками корінних національностей, інтелігенцією. У місцевій пресі виходили публікації, присвячені діяльності органів держбезпеки, та інтерв'ю зі співробітниками секретного відомства.

Важливим чинником впливу на суспільну думку та хід виборчої кампанії був підбір довірених осіб. Як правило, таких агітаторів обирали за національним принципом, залучали журналістів, вчителів, людей, які користувалися авторитетом і довірою серед виборців⁴¹.

За словами голови КДБ СРСР Володимира Крючкова, усі співробітники «з величезним інтересом та хвилюванням» очікували на результати голосування.

⁴⁰ Голушко Н. В спецслужбах трёх государств. – С. 58; Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачёва. – С. 204–207.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 832, арк. 10–14.

«Адже по тому, як виборці поставляться до кандидатів-чекістів, можна судити і про ставлення народу до органів КДБ загалом», – підкреслював він.

Зрештою, активна пропаганда дала бажані для відомства результати. За підсумками «волевиявлення» депутатські мандати отримали 12 із 14 співробітників Комітету з-поміж керівних кадрів, серед них і голова КДБ УРСР⁴².

Водночас у спецслужбі визнавали й наявність суттєвих вад передвиборчої кампанії. Так, серед зовнішніх чинників, що негативно вплинули на вибори, виділяли супротив громадськості обранню представників Комітету на окремих округах, їхню компрометацію перед населенням, а також «втручання Заходу».

Відмічали у КДБ й неналежне вивчення окремими кандидатами громадської думки та невнесення відповідних корективів до програм, неготовність до полеміки з аудиторією, недостатнє використання можливостей ЗМІ та залучення до агітаційних заходів письменників, діячів культури і мистецтва. Була втрачена можливість висувати у народні депутати більше Героїв Радянського Союзу, воїнів-інтернаціоналістів, заслужених прикордонників, співробітників держбезпеки, які зробили внесок у боротьбу з тероризмом, шпигунством, організованою злочинністю. Тому надалі кандидатів планували підбирати за етнічним фактором, а також знайомити виборців не лише з особами висуванців та їх програмами, але й висвітлювати діяльність колективів, які вони представляли⁴³.

Для «закріплення успіху» керівному та оперативному складу за погодження з партійними і радянськими органами рекомендували брати участь у виборах депутатів республіканських і місцевих рад 1990 р. Був навіть розроблений проєкт передвиборчої платформи кандидата у народні депутати від органів КДБ. Проведення агітації чекістам належало поєднувати із зустрічами та звітами у трудових колективах за територіальним принципом⁴⁴. Відтак навіть на Львівщині, де населення було не-

гативно налаштоване до радянської влади, участь у виборах взяли 52 співробітники Комітету, а в Тернопільській області усі начальники районних апаратів намагалися потрапити до райрад.

За підсумками парламентських виборів в УРСР, що пройшли 4–18 березня 1990 р., до рад усіх рівнів увійшли 537 представників держбезпеки, а у Верховній Раді мандати отримали 4 співробітники Комітету держбезпеки⁴⁵.

Крім спроб потрапити до рад різних рівнів, у Комітеті переймалися також налагодженням позитивної взаємодії з діючими нардепами, що цілком прогнозовано, адже у зв'язку з реорганізацією всієї системи державного управління у СРСР у 1989 р. право контролю за діяльністю КДБ було надано також ВР СРСР як безпосередньо, так і через Комітет з питань оборони та державної безпеки, а також Комітет конституційного нагляду⁴⁶. До того ж, у цей час тривала підготовка закону про органи державної безпеки. Про цей напрямок комунікації йшлося, зокрема, у надісланій 21 липня 1989 р. до ЦК КПУ доповідній записці «Про хід реалізації установок КДБ СРСР щодо розвитку принципу гласності в оперативно-службовій діяльності», у доповідній Інспекторського управління від 9 жовтня 1989 р., на нараді керівництва КДБ СРСР 23 жовтня 1989 р., під час Колегії КДБ УРСР 11 листопада 1989 р.

Як стверджували у КДБ УРСР, у більшості областей республіки ця комунікація набувала характеру регулярних ділових контактів, зустрічей із колективами співробітників, «круглих столів», розгляду листів і депутатських запитів, спільного вирішення звернень громадян, роботи в радах при начальниках УКДБ, співпраці у питаннях діяльності тимчасових комітетів, зокрема по боротьбі зі злочинністю⁴⁷.

⁴⁵ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – С. 218–220; Забілий Р. Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю» [Електронний ресурс].

⁴⁶ Хлобустов О. Владимир Крючков и судьба Советского Союза [Электронный ресурс].

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 127–128; ф. 13, оп. 1, спр. 839, арк. 3.

⁴² ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 832, арк. 5–9; спр. 834, арк. 5.

⁴³ Там само, спр. 832, арк. 10–14.

⁴⁴ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 121; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 50.

Керівництво Комітету у центрі й на місцях регулярно інформувало нардепів щодо поточних завдань органів держбезпеки, перебудови та розширення гласності в оперативно-службовій діяльності. У свою чергу, депутати обмінювалися інформацією про роботу З'їзду, парламентських комісій та комітетів⁴⁸.

Водночас робота зі зміцнення контактів радянських спецслужб із народними депутатами мала низку недоліків і проходила нерівномірно. Керівний склад мав мало особистих контактів із представниками депутатського корпусу, а інформування про діяльність секретного відомства були недостатньо повними.

Відтак, керівникам органів військ, навчальних закладів та підрозділів центрального апарату КДБ СРСР наказували проявляти «особливу турботу» щодо зміцнення довіри представників народної влади до органів державної безпеки. У першу чергу, «турбуватися» належало про депутатів Верховної Ради СРСР і Комітету з питань оборони та державної безпеки. Для налагодження тісніших стосунків його представників, а також депутатів усіх рівнів рекомендували запрошувати на засідання колегій і рад при начальниках УКДБ для обговорення окремих аспектів оперативно-службової діяльності⁴⁹.

Для удосконалення звітності перед органами влади та зміцнення довіри до відомства забезпечувалося регулярне інформування народних депутатів про найбільш важливі аспекти суспільно-політичної та оперативної обстановки, надавалася допомога щодо ознайомлення з процесами в трудових колективах, неформальних об'єднаннях, у середовищі інтелігенції й молоді. За погодженням із центром, нардепів ознайомлювали з матеріалами несекретного Інформаційного бюлетеня КДБ СРСР, а депутатів, котрі входили до Комітету ВР з питань оборони та держбезпеки – додатково з матеріалами інформаційних бюлетенів за лініями роботи. За необхідності, у КДБ створювали нештатні робочі групи для інформування народних депутатів і постійного аналізу проблем, що порушувалися у їхніх зверненнях⁵⁰.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1274, арк. 129.

⁴⁹ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 839, арк. 3–4.

⁵⁰ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 120–121; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 49–50.

Також цій темі належало надавати більшої публічності. Прес-бюро, Інспекторське управління, підрозділи центрального апарату та органи КДБ на місцях мали ширше висвітлювати в ЗМІ та відомчих виданнях ділові контакти органів державної безпеки з депутатами, публікувати матеріали засідань Комітету з питань оборони та державної безпеки з актуальних питань роботи радянських спецслужб, приділяти особливу увагу підсумкам опрацювання депутатських звернень. Крім того, за місяць Інспекторське управління і Секретаріат мали підготувати проєкт Огляду практики роботи з укріплення зв'язків із депутатським корпусом⁵¹.

Враховуючи, що органи держбезпеки щосили намагалися позиціонувати себе як «державний інститут, покликаний всляко утверджувати принципи демократії і гласності», то робота зі зверненнями громадян становила один із важливих напрямків оперативно-службової діяльності⁵². До того ж, з обранням співробітників радянських спецслужб до рад збільшилося число листів, адресованих їм як народним депутатам. За даними КДБ УРСР, значна частина звернень надходила саме на ім'я голови республіканського відомства. Переважно це були прохання про допомогу у вирішенні соціально-побутових та інших особистих питань, скарги на місцеві радянські, правоохоронні й адміністративні органи⁵³. Так, М. Голушко згадував, що за час депутатства він отримав майже три тисячі листів, постійно зустрічався з виборцями, сприяв газифікації районів, вирішував адміністративні питання⁵⁴.

Відмічався й ріст особистих прийомів, проведених головою республіканського відомства, його заступниками та начальниками обласних управлінь. Перші керівники спецслужби також частіше виїжджали на місця для вирішення найбільш складних питань.

⁵¹ Там само, спр. 839, арк. 4; ф. 16, оп. 1, спр. 1282, арк. 190 (у документах згадується, що Огляд був підготований та розісланий в усі органи КДБ. – В. Л.).

⁵² Там само, арк. 185–191; спр. 1300, арк. 21–31.

⁵³ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 846, арк. 57–62; ф. 16, оп. 1, спр. 1300, арк. 22.

⁵⁴ Голушко Н. В спецслужбах трёх государств. – С. 207–208.

Крім того, упродовж 1989–1990 рр. відбулася масштабна перевірка стану й заходів щодо подальшого покращення роботи зі зверненнями громадян. Цей досвід вивчили у слідчих підрозділах КДБ УРСР, трьох центральних управліннях та у 12-ти регіональних органах. Також було організовано стажування новопризначених начальників секретаріатів, впорядковано діяльність приймалень, поліпшено їх взаємодію з оперативними підрозділами. Новою практикою для Комітету стало проведення прямих радіорепортажів та інтерв'ю кореспондентами Держтелерадіо безпосередньо з Приймальні КДБ УРСР⁵⁵.

Водночас стан роботи зі зверненнями громадян залишав бажати кращого. У секретному відомстві нарікали на відсутність централізованого обліку і тематичного накопичення листів і заяв, що призводило до слабкої організації аналізу оперативної обстановки в країні. Рідко готували й оглядові матеріали та пропозиції для доповіді керівництву Комітету та начальникам зацікавлених підрозділів. Незважаючи на надходження у 1989 – на початку 1990 рр. понад 500 вдячних листів, ці матеріали, за оцінками чекістів, недостатньо енергійно використовувалися для пропаганди через ЗМІ. До того ж, дані були розрізнені за підрозділами та не завжди враховувались в практичному сенсі.

Подібна проблема була зі скаргами на дії співробітників держбезпеки: ці відомості належним чином не використовували у виховній роботі, а кадрові підрозділи не здійснювали якісну перевірку таких заяв. Подальшого вдосконалення потребувала й організація контролю за роботою регіональних органів з боку Секретаріату КДБ УРСР. Відмічалось, що здійснювані ним заходи часто зводилися до збору статистичних даних, уточнення термінів проходження документів; обласним управлінням не надалася необхідна методична і практична допомога. З-поміж інших проблем називали слабку виконавську дисципліну, низьку кваліфікацію кадрів, формалізм та порушення термінів розгляду звернень⁵⁶.

Слід наголосити, що серед звернень громадян до органів державної безпеки домінуюче місце належало питанням реабі-

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1300, арк. 21–22.

⁵⁶ Там само, арк. 27–30.

літації жертв сталінських репресій⁵⁷. Із поглибленням перебудовчих процесів тональність листів помітно змінювалася. Якщо у перші роки перебудови вони містили прохання повідомити про долю репресованих родичів, обставини їх смерті, місця поховання, повернення незаконно конфіскованого майна або виплату грошового відшкодування, то пізніше переважали наполегливі, а часом і категоричні вимоги надати можливість ознайомитися з матеріалами архівних справ, оприлюднити архіви НКВС, притягнути до судової відповідальності осіб, причетних до репресій, позбавити їх пенсій, державних нагород тощо⁵⁸.

Проблема реабілітації превалювала не лише у зверненнях громадян, але й становила важливий напрям зовнішніх відкритих комунікацій радянських спецслужб з громадськістю. Перегляд справ репресованих у 1930-х – 50-х рр. відбувався під керівництвом партійних органів, у тісному контакті з прокуратурою, судами, депутатами та громадськістю⁵⁹.

До того ж, влітку 1989 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про увічнення пам'яті жертв репресій періоду 30–40-х і початку 50-х років»⁶⁰. Після цього КДБ став більш «поблажливим» до істориків і активістів, зайнятих пошуком архівних документів про репресії. Серед іншого, за цим документом Комітет держбезпеки також отримав завдання активізувати роботу з пошуку місць поховань⁶¹.

«[...] Це був єдиний етап, коли КДБ повернувся обличчям до громадян, наскільки це було можливо», – згадував член правління товариства «Меморіал» С. Кривенко⁶².

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1300, арк. 22–24.

⁵⁸ Там само, спр. 1282, арк. 187–188.

⁵⁹ Там само, спр. 1274, арк. 126.

⁶⁰ Реабилитация: как это было. Середина 80-х годов – 1991 / ред. А. Артизов, А. Косаковский, В. Наумов. – М.: МФД «Демократия», 2004. – 720 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20190128050931/http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/67903>.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1271, арк. 93–95; спр. 1273, арк. 74–76.

⁶² Мельникова Е. «Милая, помянутъ иду, его же расстреляли, я не знаю где». Ровно 30 лет назад люди окружили здание КГБ живой цепью, 30 ок-

Тож у 1989 р. робота з реабілітації значно прискорилося. З огляду на значний обсяг матеріалів, у всіх органах КДБ додатково укомплектовували робочі групи. До перегляду справ, крім слідчих, залучали практично весь керівний та оперативний склад. Цій темі була присвячена нарада начальників слідчих підрозділів, а на місця направлені рекомендації щодо вдосконалення зазначеної роботи⁶³.

Питання реабілітації жертв політичних репресій підіймалося на колегіях, нарадах вищого керівництва КДБ, звучало у доповідях партійним органам.

У доповідній записці, надісланій до ЦК КПУ 11 січня 1990 р., голова КДБ УРСР зазначав що за минулий рік органи держбезпеки опрацювали 114 207 архівних кримінальних справ репресованих у позасудовому порядку, на підставі яких було реабілітовано 138 580 громадян. Перегляд цих матеріалів був практично завершений. Станом на 1 січня 1990 р. в архівах КДБ–УКДБ лишилося майже 12 тис. справ, рішення по яких ухвалювалося у позасудовому порядку. За даними відомства, це були переважно справи на осіб, котрі за чинним на той час законодавством реабілітації не підлягали.

Одночасно тривав перегляд справ засуджених на підставі судових рішень. У 1989 р. у Комітеті опрацювали 7960 таких проваджень, реабілітовано – 10 285 осіб. Ще за 2425 справами на 4039 громадян вироки були залишені в силі.

З архівів підіймали також групові справи на учасників «Українського національного центру», «Спілки визволення України», «Народної революційної соціалістичної партії», «Харківського міського троцькістського центру», «Польської організації військової» та ін. Стосовно реабілітованих представників таких «організацій» і «союзів» Комітет надіслав 16 інформаційних довідок в Інституту історії партії та партійні органи.

тлября 2019 г. [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20210810080603/https://zona.media/article/2019/10/30/30-10/>.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1274, арк. 113–115; спр. 1275, арк. 39–41.

У парторгани для можливої партійної реабілітації передавали й інформацію щодо репресованих членів КПРС. Упродовж 1989 р. було направлено 6780 відомостей на колишніх партійців⁶⁴.

Свою участь у роботі з реабілітації органи держбезпеки широко рекламували у ЗМІ. Про її перебіг КДБ на постійній основі інформував громадськість – публікувалися статті та інтерв'ю співробітників, підтримувалися контакти з громадськими й депутатськими комісіями, створеними для надання допомоги із забезпечення прав та інтересів реабілітованих і їх родичів. Проводилися пошукові та меморіальні заходи⁶⁵. При цьому особливий наголос належало робити на фактах встановлення втрачених родичів та матеріалів, що мали історичне значення і сприяли зміцненню авторитету ВНК–КДБ в суспільстві⁶⁶.

Загалом за рік на основі матеріалів КДБ УРСР та обласних управлінь було опубліковано 240 статей, підготовано 45 радіо-і телепередач, проведено 26 «круглих столів»⁶⁷. У взаємодії з депутатськими комісіями, історико-просвітницьким товариством «Меморіал» велася робота з вшанування жертв репресій, а також зі встановлення місць їхніх поховань⁶⁸. У 1989 р. було встановлено 20 таких місць та визнано їх офіційними кладовищами і меморіальними місцями⁶⁹. Крім того, республіканським закладам науки і культури повертали документи і матеріали про життя і діяльність репресованих учених, літераторів, діячів культури⁷⁰.

Що стосується кримінальних справ, вироки за якими ухвалювали судові органи, то станом на 1 січня 1990 р. в архівах КДБ–УКДБ їх знаходилося майже 199 тис. Ці справи піддавалися індивідуальній перевірці і в основному стосувалися учасників

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 2–3.

⁶⁵ Там само, спр. 1274, арк. 113–115; спр. 1275, арк. 39–41.

⁶⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 33.

⁶⁷ Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 3; спр. 1274, арк. 113–115; спр. 1275, арк. 39–41.

⁶⁸ Там само, спр. 1273, арк. 74–76.

⁶⁹ Там само, спр. 1300, арк. 23.

⁷⁰ Там само, спр. 1284, арк.3; спр. 1300, арк. 24–25.

національно-визвольного руху, котрі в радянські часи реабілітації не підлягали.

У відомстві також підкреслювали, що однією із найскладніших лишалася проблема реабілітації громадян, які перебували у в'язниці напередодні Німецько-радянської війни і у зв'язку із загрозою захоплення їх німецькими військами були розстріляні за списками. Кримінальні справи на цих осіб були знищені. На той час в архівах знайдено списки лише на 7 тис. громадян. Водночас у Комітеті підкреслювали, що хоча ця категорія населення належить до репресованих у позасудовому порядку, проте серед них могли бути особи, які не підлягали реабілітації. Тому ця робота вимагала ретельної перевірки⁷¹.

Оскільки «карально-репресивне минуле» лишалося для радянських спецслужб надто чутливою темою, то КДБ УРСР активно намагався сформувати у громадськості «правильне розуміння» ролі та місця органів державної безпеки в політичній системі Радянського Союзу. Для цього, зокрема, в Комітеті ініціювали підготовку матеріалів про репресованих у роки культу особи співробітників спецслужби. Разом із республіканською студією «Укркінохроніка», Держтелерадіо УРСР і обласними телестудіями тривала підготовка документальних фільмів, присвячених «активній протидії» чекістів сталінському свавіллю та беззаконню. Видавалися збірки спогадів, книги, брошури, статті й нариси, виходили теле- та радіопередачі⁷².

Ще одним способом поліпшення репутації та пошкваллення комунікації з громадськістю, і в першу чергу з молоддю, лишалося ідеологічно-патріотичне виховання. Важливу роль тут відігравали екскурсії до музею КДБ УРСР, а також до «кімнат слави» обласних управлінь⁷³.

Аби продемонструвати близькість до народу, проводилися й такі піар-акції, як шефська допомога школам та дитячим будинкам, толоки для збору коштів на будівництво пам'ятників

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1284, арк. 3–4.

⁷² Там само, спр. 1274, арк. 122–123.

⁷³ Там само, арк. 121; УСБ України у Хмельницькій обл., ф. 7 (Р), оп. 8, спр. 120, т. 1, арк. 272.

чекістам, які загинули у роки війни, присвоєння імен співробітників держбезпеки різним культурним об'єктам. До слова, у 1989 р. до таких визначних пам'яток потрапило колгоспне поле у Нікопольському районі Дніпропетровської області, яке стало місцем проведення святкових громадсько-політичних заходів з військово-патріотичного виховання молоді. Цьому полю навіть була присвячена окрема стаття у місцевій пресі.

Оприлюднював Комітет і негативні моменти в роботі й поведінці співробітників, щодо яких надходили скарги керівництву відомства та в ЗМІ. Про вжиті заходи органи держбезпеки інформували зацікавлених осіб та редакції місцевих газет⁷⁴.

Разом із іміджевими заходами органи держбезпеки, як і раніше, проводили інформаційні операції проти учасників національно-демократичного руху. Так, до 50-річчя радянської окупації західноукраїнських земель прес-групі доручили підготувати матеріали щодо участі чекістів у встановленні комуністичної влади в регіоні. Такі тенденційні публікації мали вийти у відкритому бюлетені КДБ СРСР та на сторінках республіканської преси.

Одночасно тривала пропагандистська робота з «викриття псевдонародності й псевдodemократичності екстремістських груп, спрямованості їх дій проти перебудови, на підриив інтернаціональної дружби народів СРСР і республіки».

Зокрема, на основі легалізованих оперативних матеріалів тривала підготовка циклу пропагандистських радіо- та телепередач щодо так званої підривної діяльності закордонних осередків ОУН, а також лідерів політичних самодіяльних об'єднань та іноземних спецслужб проти радянських громадян за кордоном⁷⁵.

До публікацій у відкритій пресі також готувалася серія статей на основі матеріалів оперативних ігор 1940-х – 1950-х рр. – «Омут», «Переправа», «Звено» та інших. За задумом КДБ, ці публікації мали відображати «гуманну природу» органів державної безпеки, хроніку їх боротьби з «бандформуваннями» ОУН,

⁷⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1274, арк. 125–126; спр. 1277, арк. 192.

⁷⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 48–49 (у документі помилково вказано «Прес-бюро». – В. Л.); ф. 16, оп. 1, спр. 1274, арк. 121–122.

участь у ній широких верств населення та викривати «терористичну діяльність націоналістичних банд». Для цього в архівах органів КДБ республіки та держархіві кінофотодокументів УРСР підбирали відповідні матеріали. До підготовки публікацій, кіно-й телефільмів у відомстві планували залучити «кваліфікованих» кореспондентів та ветеранів-чекістів, які брали участь в описаних бойових діях.

Для дискредитації національного руху передбачалося видання АПН спеціальної збірки матеріалів прес-конференції з реалізованої справи «Перевал» (вересень 1988 р.) та брошури «Холостий хід ОУН» щодо «співпраці оунівців зі спецслужбами країн НАТО». Брошуру планували перекласти англійською та німецькою мовами для поширення за кордоном. Крім того, КДБ мав на меті здійснити комплекс контрпропагандистських заходів для компрометації лідерів закордонних формувань українських націоналістів⁷⁶.

Наступний етап розвитку зовнішніх відкритих комунікацій органів державної безпеки припав на останні роки існування СРСР. У цей період Комітет продовжував нарощувати обсяги інформаційно-пропагандистської роботи. При цьому, саме досвід розбудови зв'язків із громадськістю КДБ УРСР був визнаний «зразковим» та підлягав поширенню в інших республіках. Тому перспективною темою для подальших наукових досліджень є вивчення комунікативної діяльності радянських спецслужб в Україні у 1990–1991 рр.

REFERENCES

1. Artizov, A. Kosakovskij, F. and Naumov, V. (Comp.). (2004). *Reabilitaciya: kak e'to bylo. Seredina 80-x godov*. Moskva: Mezhdunarodnyj fond «Demokratiya». [In Russian]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20190128050931/http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/67903>.
2. Bazhan, O. and Danyiuk, Yu. (2000). *Ukrains'kyj natsional'nyj rukh: osnovni tendentsii i etapy rozvytku (kinets' 1950-kh – 1980-ti rr.)*. Kyiv. [In Ukrainian].

3. Bazhan, O. (2010). KDB URSR ta neformal'ni ob'iednannia v period «horbachovs'koi perebudovy». *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – NaUKMA Research Papers. History*, 104, 68–77. [In Ukrainian].
4. Bazhan, O. and Loshyts'kyj, O. (2009). Narodnyj rukh Ukrainy v interpretatsii Komitetu derzhbezpeky URSR. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 2 (33), 196–205. [In Ukrainian].
5. Bojko, O. (2002). *Ukraina v 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspil'no-politychnoho rozvytku*. Kyiv. [In Ukrainian].
6. Bondarenko, A. and Kushnarev, S. (Comp.). Bul'ba, V. Golik, V. and Posoxov, S. (Ed.). (2017). *Generaly: xar'kovskij biograficheskij slovar'*. Xar'kov: Izd-vo «Majdan». Vol. 3. [In Russian]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20211025204418/http://general.org.ua/book/t3/p272.pdf>.
7. Cutlip, S., Center, A. and Broom, G. (2008). *Pablik rilejshenz. Teoriya i praktika* [Effective Public Relations]. Moskva. [In Russian].
8. Danylenko, V. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radians'koi istorii*. Kyiv. [In Ukrainian].
9. Danylenko, V. (Comp.). (2013). *Politychni protesty j inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy*. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].
10. Danyiuk, Yu., Bazhan, O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr.)*. Kyiv: Ridnyj kraj. [In Ukrainian].
11. Dreshpak, V. (2015). *Komunikatsii v publicnomu upravlinni*. Dnipropetrovsk. [In Ukrainian].
12. Dobbs, M. (1989, September 14). And now, the selling of the KGB. *The Washington Post*. [In English]. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/archive/lifestyle/1989/09/14/and-now-the-selling-of-the-kgb/06f38040-356c-40eb-a7f8-c7e7a2a737dc/>.
13. Fedor, Dzh. (2012). *Tradicii chekistov ot Lenina do Putina. Kul't gosudarstvennoj bezopasnosti*. Sankt-Peterburg: Piter. [In Russian].
14. Golushko, N. (2012). *V specsluzhbax trex gosudarstv*. Moskva: Kuchkovo pole. [In Russian].
15. Gordievskij, O. and E'ndryu, K. (2000). *KGB – razvedyvatel'nye operacii ot Lenina do Gorbacheva*. Moskva: Centrpoligraf. [In Russian].
16. Kas'ianov, H. (1995). *Nezghodni: Ukrains'ka intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rr.* Kyiv: Lybid'. [In Ukrainian].

⁷⁶ ГДА СБУ України, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 117; ф. 13, оп. 1, спр. 841, арк. 47.

17. Keller, B. (1989, September 14). The Soviets Proudly Present Their Friendly K.G.B. Agent. *The New York Times*. [In English]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20101115191935/https://www.nytimes.com/1989/09/14/world/the-soviets-proudly-present-their-friendly-kgb-agent.html>.
18. Khlobustov, O. (2008). *Vladimir Kryuchkov i sud'ba Sovetskogo Soyuza*. [In Russian]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20201001171720/http://hrono.ru/statii/2008/hlob_kryuch.php.
19. Khlobustov, O. (2012). *KGB SSSR 1954–1991 gg. Tajny gibeli Velikoj derzhavy*. Moskva: Izdatel'skij centr «Akva-Term». [In Russian].
20. Khlobustov, O. (2007, May 23). *KGB bez prikras 1954–1991 gody*. [In Russian]. Retrieved from: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>.
21. Korol'ko, V. (2001). *Osnovy pablik rilejshnz*. Moskva: «Refl-buk», Kiev: «Vakler». [In Russian].
22. Kozakov, V. Rashkovs'ka, O. and Rebalko, V. (2017). *Derzhavno-hromadians'ka komunikatsiia: shliakh vid kryzy do vzaiemodii*. Kyiv: DP Vydavnychyj dim «Personal». [In Ukrainian].
23. Mlechin, L. (2002). *KGB. Predsedateli organov gosbezopasnosti. Rassekrechennye sud'by*. Moskva: Centrpoligraf. [In Russian].
24. Nadler, G. (1989, September 13). Soviet documentary film attempts to change KGB bad guy image. *United Press International*. [In English]. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20211001082510/https://www.upi.com/Archives/1989/09/13/Soviet-documentary-film-attempts-to-change-KGB-bad-guy-image/8114621662400/>.
25. Pohepcov, G. (2003). *Pablik rilejshnz dlya professionalov*. Moskva: «Refl-buk», Kiev: Vakler. [In Russian].
26. Pohepcov, G. (2001). *Teoriya kommunikacii*. Moskva: «Refl-buk», Kiev: «Vakler». [In Russian].
27. Rusnachenko, A. (1998). *Natsional'no-vyzvol'nyj rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy. [In Ukrainian].
28. Sosnin, O. Mykhnenko, A. and Lytvynova, L. (2011). *Komunikatyvna paradyhma suspil'noho rozvytku*. Kyiv. [In Ukrainian].
29. Stavitsky, V. (2000). *Tajnoe stanovitsya yavnym. COS FSB upolnomochen zayavit'*. (2000). Moskva: «Informe'jshn Grup», «Geleos», «AST». [In Russian].

30. Tsybul'kin, V. Rozhen, L. and Viedienieiev, D. (2011). *Narysy z istorii rozvidky sub'iektiv derzhavotvorennia na terenakh Ukrainy*. Kyiv: Presa Ukrainy. [in Ukrainian].
31. Viedienieiev, D. and Bystrukhin, H. (2007). *Dvobij bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radians'kykh syl spetsoperatsij. 1945–1980-ti roky*. Kyiv. [In Ukrainian].
32. V'iatrovych, V. (2012). *Istoriia z hryfom «Sekretno»: arkhivy KHB rozpovidaiut'*. L'viv: Chasopys. [In Ukrainian].
33. Zabilyj, R. (2011, November 21). Piar vid KHB. Yak spetsssluzhba vzialasia za «zv'iazky z hromads'kistiu». *Istorychna pravda*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20140923113210/https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/view_print/.

Lisova Vita. External open communications of the State Security Committee of the Ukrainian SSR in 1989–1990: trends and directions

The purpose of the article is to analyze the general trends and features of the development of external open communications of the USSR KGB in 1989 – early 1990 and to investigate the main directions and forms of information and propaganda activity realization by the Soviet special services in the specified period.

The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity, and comprehensiveness. To achieve this goal, a set of general scientific and special historical methods was used in exploration. Generalization and comparison methods were used to highlight trends and specific features of publicity development of the State Security Committee of the Ukrainian SSR. While working with archival data, the hermeneutic method and critical analysis of historical sources were used.

Conclusions. Public relations strengthening and advocacy improving were one of the leading tasks of the Soviet intelligence services during the period of Gorbachov glasnost. At the same time, openness and so-called general democratization shed light on many «inconvenient» topics for the State Security Committee. Therefore, the rhetoric of the secret agency during this period was often justifiable and defensive. The Chekists denied their involvement in the punitive and repressive past, tried to prove the legitimacy and effectiveness of modern activities, and declared «closeness to the people». The publicity of the KGB of the Ukrainian SSR was mainly limited to participation in rehabilitation processes, popularization of state security bodies in society, information campaigns against national democratic forces, work with citizens' letters and appeals.

After the 1989 elections, this list was expanded. Now the Chekist deputies began to use the status of elected representatives more actively

to promote their professional reputation. As a result, parliamentary activity became an important tool for influencing public opinion.

It should be noted that in 1989 – early 1990 there was a marked expansion of cooperation between state security agencies and the media. The committee actively used the media for propaganda and image projects – there were complimentary articles and interviews with representatives of the secret service, radio and television programs, works of art and history, movies, «journalistic investigations» held with the KGB assistance.

However, despite considerable efforts, the publicity of the State Security Committee still had many shortcomings due to conservatism and internal secrecy, as well as the unwillingness of some employees to open dialogue with the public.

Key words: perestroika, reformation, publicity, communications, propaganda, press group, elections, agitation, deputies, rehabilitation, prevention, KGB, USSR.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.167>

УДК 94(477.82)«1918/1939»:351.74+94(438)«1918/1939»:351.74

Олег РАЗИГРАЄВ*

Втечі кримінальних в'язнів із пенітенціарних установ Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр.

Мета – на підставі опрацювання маловідомих документів із фондів центральних та регіональних архівів України та Польщі дослідити втечі кримінальних в'язнів із пенітенціарних установ Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр.

* *Разиграєв Олег Володимирович* – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк); доктор гуманістичних наук Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща); співробітник Інституту історії Польської академії наук (м. Варшава); razygraev@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціально історичних методів дослідження, в тому числі проблемно-хронологічного, синхронного, діахронного, порівняльно-історичного, та ін.

Висновки. Небажання в'язнів перебувати у межах пенітенціарних установ зумовлювало вчинення ними радикального порушення внутрішнього розпорядку – втечі. Такий вчинок був дуже ризикованим, адже загрожував не лише дисциплінарною та кримінальною відповідальністю, але й наражав на небезпеку здоров'я та життя втікача. Незважаючи на це, упродовж усього міжвоєнного періоду джерела фіксують непоодинокі втечі в'язнів із пенітенціарних закладів Волині та Східної Галичини. Найбільш поширеним та відносно «легким» способом втечі було залишення тюрми під час виконання різного роду робіт поза в'язницею. Часто в'язні втікали, перебуваючи на лікуванні у шпиталі, а також під час транспортування до іншої тюрми, на засідання суду тощо. Втеча безпосередньо з тюремного приміщення вважалася найскладнішою, адже типова в'язниця I–III класу мала кілька рівнів охорони. Водночас, залишити межі галицьких ізоляторів («арештів»), які функціонували при місцевих судах, було набагато легше, адже вони не мали доброго забезпечення вартою.

У досліджуваній період найбільша кількість втеч із пенітенціарних установ Волині та Східної Галичини була зафіксована у першій половині 1920-х рр. та у 1929–1934 рр. Це було зумовлене складною організаційною ситуацією на початках незалежності Польщі, а також тотальною переповненістю в'язниць у роки світової економічної кризи.

Пенітенціарна адміністрація втечі в'язнів пояснювала відсутністю належної кількості охорони, застарілою інфраструктурою в'язниць, недосконалістю їхніх конструкцій, а також переповненістю пенітенціарних установ, що значно зменшувало належний контроль в'язнів. Притягнення до дисциплінарної відповідальності службовців тюрми, які допустили втечі в'язнів, було непростю справою. Однак, у разі доведення провини на працівника пенітенціарної установи накладалися різні дисциплінарні стягнення: скорочення терміну відпустки, кількадесятиденний арешт, зменшення трудового стажу й навіть звільнення з роботи та кримінальне переслідування. Водночас, попередження та викриття втечі могло стати причиною службового заохочення та преміювання.

Ключові слова: Волинь, Східна Галичина, втечі, в'язні, пенітенціарна система.

У міжвоєнний період Волинь та Східна Галичина через військово-політичні та міжнародні обставини опинилися у складі нововідродженої польської держави – Другої Речі Посполитої й адміністративно були сформовані у чотири воєводства: Во-

линське, Львівське, Тернопільське та Станіславське¹. Радянська історична наука вивчала ці землі здебільшого крізь призму «боротьби за возз'єднання Західної України з Радянською Україною», критикуючи політику польських властей і звертаючи особливу увагу на розвиток робітничого та селянського руху. В останні три десятиліття вітчизняні та зарубіжні історики активно досліджують окремі аспекти політичного, економічного та культурного розвитку цих теренів у межах польського урядування 1918–1939 рр. Поряд з цим, менш висвітленою залишається соціальна історія регіону. Основна увага істориків у цьому контексті сконцентрована переважно на дослідженні інтелігенції. Водночас, практично недослідженими залишаються маргінальні верстви суспільства – злочинці, жебраки, повії, в'язні, тощо².

Запропонована публікація присвячена кримінальним в'язням – особам, які з різних причин опинилися в пенітенціарних

¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej – APL), zesp. 403, sygn. 244, s. 1–16; Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski (dalej – DzU RP). – 1921. – № 49. – Poz. 300. – S. 814–867; Ustawa z 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // DzU RP. – 1920. – № 117. – Poz. 768. – S. 2064–2065; Ustawa z 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze 12 października 1920 r. // DzU RP. – 1921. – № 16. – Poz. 93. – S. 216–217.

² Окремі аспекти проблематики злочинців та в'язнів міжвоєнної Волині та Східної Галичини вже порушувалися автором цієї статті у кількох публікаціях, див. наприклад: *Razyhryayev O. Przestępczość kryminalna na południowo-wschodnich terenach Drugiej Rzeczypospolitej (Wołyń oraz Galicja Wschodnia) w latach 1921–1926 // Metamorfozy społeczne (IH PAN).* – Т. 6. Margines społeczny Drugiej Rzeczypospolitej / red. nauk. M. Rodak. – Warszawa, 2013. – S. 161–183; *Разиграєв О. Повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах II Речіпосполитої: вибрані аспекти (за матеріалами Волині та Східної Галичини) // Укр. іст. журнал.* – 2020. – № 4. – С. 85–96; *Його ж. Голодування та бунти ліворадикальних політв'язнів у пенітенціарних установах Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр. // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 2021. – № 1 (55). – С. 101–121.

установах досліджуваного регіону за вчинення різного роду крадіжок, розбійницьких нападів, вбивств, тощо³. Мета статті полягає у спробі аналізу втеч в'язнів із пенітенціарних установ Волині та Східної Галичини у 1918–1939 рр.

Варто нагадати, що входження Волині та Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої зумовило поширення діяльності на цих теренах польських владних та управлінських структур, у тому числі й пенітенціарної системи⁴. У досліджуваному регіоні розміщувалися тюрми різних класів, які мали здебільшого карно-слідчий характер. До найбільших в'язниць, що належали до I класу, відносилася кримінальна тюрма в Дрогобичі та кримінально-слідчі тюрми у Львові та Луцьку. До II класу належали кримінально-слідчі в'язниці у Ковелі, Кременці, Рівному, Чорткові, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Сяноку, Станіславові, Стрию, Тернополі та Золочеві. Дубненська, Острозька та Володимир-Волинська кримінально-слідчі в'язниці належали до III класу й були найменшими пенітенціарними закладами досліджуваного регіону⁵.

³ Поза дослідницькою увагою залишилися «політичні» в'язні – особи, засуджені відповідно до статей 93 та 97 кримінального кодексу Другої Речі Посполитої у редакції 1932 р., які стосувалися посягання на незалежність та цілісність польської держави. Див. більше: *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. Kodeks karny // DzU RP. – 1932. – № 60. – Poz. 571. – S. 1160–1161.*

⁴ Серед загальних праць, які висвітлюють становлення та функціонування польської пенітенціарної системи див.: *Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939. – Kalisz, 1995; Urbaniński K. System penitencjarny II Rzeczypospolitej a więźniowie polityczni (na przykładzie województwa kieleckiego). – Kielce, 1997.*

⁵ Про загальнодержавні та регіональні аспекти становлення міжвоєнної польської пенітенціарної системи див.: *Разиграєв О. Генезис пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі (1918–1922 рр.) // Український історичний збірник / за заг. ред. Т. Чухліба. – К., 2015. – Вип. 18. – С. 164–174; Його ж. Формування польської пенітенціарної системи на Волині та Східній Галичині у 1918–1923 рр. Вибрані аспекти // *Rozpad imperiów. Kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1923 / red. M. Giebiec, G. Hryciuk, R. Klementowski. – Warszawa; Wrocław, 2020. – S. 218–234.**

Небажання в'язнів відбувати покарання або перебувати у вищезазначених пенітенціарних установах на час слідчих дій зумовлювало їхні втечі, які здійснювалися не тільки з приміщення тюрми, але й під час виконання різного роду робіт поза в'язницею, перебування в тюремному шпиталі або конвоювання, тощо. Такий вчинок був дуже ризикованим, адже загрожував дисциплінарною та кримінальною відповідальністю, а також наражав на небезпеку здоров'я та життя втікача. Незважаючи на це, упродовж усього міжвоєнного періоду джерела фіксують непоодинокі втечі в'язнів із пенітенціарних закладів. 26 лютого 1919 р. начальник Секції в'язниць Міністерства юстиції Я. Закшевський повідомляв начальників в'язниць, що по кожному факту втечі в'язня потрібно було проводити ретельне слідство для встановлення її причини та наявності провини персоналу пенітенціарної установи⁶.

Наприклад, Міністерство юстиції у циркулярі від 1 березня 1922 р. інформувало начальників в'язниць, що в одній із установ під час ранкового шиккування і гігієнічних процедур мала місце втеча кільканадцяти в'язнів, які роззброїли охоронців та зачинили їх у камерах. Внутрішнє слідство встановило, що головною причиною цього стало недбале виконання службових обов'язків самими працівниками тюрми⁷. Разом з тим, у більшості випадків доведення провини в'язничної охорони у втечі в'язня не було легкою справою. Перевірки, які мали місце у в'язницях, не завжди підтверджували провину службового персоналу, а відтак його притягнення до дисциплінарної відповідальності не було простою справою.

Керівництво в'язниць часті втечі в'язнів пояснювало браком належної чисельності охорони, застарілою інфраструктурою пенітенціарних установ та недосконалістю їхніх конструкцій. Так, перевірка приміщення ізолятору («арешту») при повітовому суді в містечку Янів Львівського воєводства, що становило приватну власність графа Голуховського й було орендоване державою, здійснена начальником львівських «Бригідок»

⁶ *Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej – APK), zesp. 21/186, sygn.1, s. 52.*

⁷ *APK, zesp. 21/186, sygn.4, s. 35.*

Ю. Маєвським 13 квітня 1927 р., виявила відсутність ґрат на вікні туалету, що могло уможливити втечу⁸. Ревізія Самбірської в'язниці, що мала місце в тому ж році, констатувала неналежне розташування охоронних постів довкола цієї установи, що в минулому вже стало причиною втечі в'язнів⁹. Однією з причин втеч була й переповненість пенітенціарних установ, що не дозволяла добре контролювати в'язнів¹⁰.

Загалом, у міжвоєнний період найбільша кількість втеч із пенітенціарних установ Волині та Східної Галичини була зафіксована у першій половині 1920-х рр. та у 1929–1934 рр. Це було зумовлене складною організаційною ситуацією на початках незалежності Польщі, а також тотальною переповненістю в'язниць у роки світової економічної кризи.

Втеча в'язня безпосередньо з приміщення тюрми була одним із найскладніших видів несанкціонованого залишення пенітенціарної установи. Як правило, до таких дій вдавалися рецидивісти або особи засуджені на тривалі терміни ув'язнення. Так, у ніч на 1 грудня 1921 р. з львівських «Бригідок» здійснили втечу троє в'язнів, а саме С. Котович, Ч. Пехерт та К. Знаміровський, які були засуджені на 5–6 років позбавлення волі за різного роду крадіжки. Останні вибили отвір у підлозі на другому поверсі, який провадив до незамкненого туалету. Звідти в'язні потрапили на подвір'я тюремного шпиталю й безперешкодно залишили територію в'язниці¹¹. У результаті внутрішнього розслідування було встановлено, що втечу уможливила службова недбалість або навіть співучасть тюремної охорони. Зокрема, напередодні втечі С. Котович та Ч. Пехерт мали побачення з невідомою особою, під час якого вони отримали готівкові кошти, що було заборонено тюремним режимом, а також продуктивний пакунок, який складався з хліба (розміру півметра та вагою 30 кг), булки та ковбаси. Очевидно, саме у хлібові й

були заховані інструменти, що допомогли здійснити втечу. Водночас тюремний наглядач Я. Валішкевич, який мав контролювати розмову під час побачення, отримав готівку. Продуктивний пакунок теж не був перевірений. Усе це свідчило про провину охорони у цій втечі¹².

6 лютого 1923 р. зі стін Самбірської тюрми втік в'язень А. Матвейко, який відбував 12-річне позбавлення волі за вбивство, поєднане з пограбуванням. Втеча була здійснена з ткацької майстерні, де працював останній. Скориставшись моментом, коли охоронець втратив пильність, зачиняючи майстерню, в'язень почав утікати коридором у бік виходу з в'язниці. Наблизившись до вхідної брами, він ударив у груди охоронця, який у той час займався перевіркою продуктів, принесених родичами в'язнів, та залишив мури тюрми¹³. У ніч з 5 на 6 червня 1923 р. зі Стрийської в'язниці утік Г. Стадник, який відбував покарання за крадіжку. Втеча була здійснена після того, як останній зміг демонтувати кілька цеглин біля віконних ґрат¹⁴. У тому ж році з львівських «Бригідок» під час обідньої прогулянки втік в'язень С. Харчук, який перебував тут на час слідства¹⁵.

Великий резонанс у Волинському воєводстві отримала втеча 13 в'язнів із Кременецької в'язниці, яка мала місце в 1923 р. Підслідним, які перебували разом в одній камері, вдалося напасти на охорону та її роззброїти. Залишивши стіни тюрми, в'язні побігли в сторону лісу, де, з метою унеможливлення їх оточення правоохоронцями, розпорошилися. Значна частина втікачів досягли основної мети – перетину польсько-радянського кордону. По дорозі вони також здійснили грабунки в гміні Будераж. Інша частина втікачів залишилася на терені Кременецького повіту. У перші дні втечі правоохоронцям вдалося затримати лише одного втікача, інший був смертельно поранений у лісовому масиві.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАІЛ України), ф. 151, оп. 1а, спр. 1944, арк. 162–162 зв.

⁹ Там само, спр. 1946, арк. 4 зв.–5.

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 356, арк. 72–72 зв.

¹¹ Там само, спр. 521, арк. 16.

¹² ЦДАІЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 521, арк. 17–19 зв.

¹³ Там само, спр. 1246, арк. 4–4 зв.

¹⁴ Там само, спр. 1247, арк. 16.

¹⁵ Там само, спр. 1246, арк. 32.

Після 1926 р. ситуація з втечами в'язнів із пенітенціарних установ тимчасово стабілізувалася. Так, у 1926 р. у Станіславській в'язниці мала місце лише одна втеча в'язня. Однак упродовж кількох годин втікач був зловлений і доставлений до в'язниці. Загалом керівництво вищезгаданої в'язниці оцінювало стан дисципліни в'язнів як добрий, адже зафіксувало лише 34 порушення упродовж року¹⁶. Станом на перший квартал 1927 р. у львівських «Бригідках» не було зафіксовано жодної втечі¹⁷.

Наприкінці жовтня 1926 р. одна з центральних польських газет «Ранковий кур'єр» опублікувала статтю під назвою «Небезпечний бандит сьомий раз втік, розпилявши ґрати», де повідомлялося, що один з найнебезпечніших злодіїв, 40-річний рецидивіст Т. Федак, який перебував у Луцькій в'язниці та спеціалізувався на залізничних крадіжках, втік із тюрми, розпилявши грубі віконні ґрати. За інформацією кореспондента газети, втеча Т. Федака спричинила серед місцевого населення гучний резонанс. Зазначена стаття викликала незадоволення тодішнього начальника Луцької тюрми А. Генелі, який 30 жовтня того ж року скерував до редакції лист, де назвав опубліковану інформацію «неточною та спізнілою». Так, за інформацією А. Генелі, Т. Федак втік не із в'язничної камери, а з тюремного подвір'я. Більше того, втікач не був «найнебезпечнішим злочинцем», а належав до звичайних кримінальних злодіїв, засуджених за крадіжку. Крім того, невдовзі Т. Федака було знайдено та повторно скеровано до в'язниці для відбування покарання. У зв'язку з вищезазначеними неточностями, начальник Луцької в'язниці А. Генелі звернувся до редакції газети з вимогою оприлюднення відповідного спростування¹⁸.

У 1931 р. із Ковельської в'язниці, перепилявши в'язничні ґрати, втік В. Рибіцький, який перебував тут під слідством за звинуваченням у вбивстві. Внутрішнє розслідування, яке було ініційоване одразу після цієї надзвичайної обставини, встанови-

ло, що останній нелегально отримав пилку разом із продуктовою передачею. Згодом її виявили у водопровідній трубці. Через певний час адміністрація в'язниці отримала інформацію про виготовлення цього інструменту у в'язничній кузні¹⁹. Того ж року з території Ковельської в'язниці втік засуджений на 4 місяці ув'язнення М. Семенюк. Ця втеча була нетиповою з огляду на невеликий термін позбавлення волі²⁰.

На початку травня 1934 р. з Кременецької тюрми втік в'язень-рецидивіст Савчук, який «спеціалізувався» на викраденні коней і «ще перед війною був на каторзі в Сибіру». Останній відбував покарання у львівських «Бригідках», однак отримав дозвіл на перерву у виконанні покарання та приїхав додому на Кременеччину, де знову вкрав коня та потрапив до місцевої тюрми, звідки й здійснив чергову втечу²¹.

Не завжди спроби втеч завершувалися успіхом. Так, у ніч з 14 на 15 січня 1923 р., перепилявши ґрати камери, невдалу спробу втечі з Самбірської в'язниці здійснили Я. Байгер та К. Комішак, які перебували в цій пенітенціарній установі на час слідства. Для Я. Байгера це була вже друга спроба втечі з в'язниці²². Інша невдала втеча мала місце в Острозькій в'язниці, де вранці 17 січня 1925 р. троє в'язнів здійснили напад на охоронця Т. Банаша з метою його вбивства та заволодіння ключами від камери. Однак вчасна реакція працівників цієї пенітенціарної установи нейтралізувала нападників²³.

На початку серпня 1930 р. важке поранення в живіт та плечі отримав в'язень, який відбував 20-річне покарання за вбивство та здійснив спробу втечі з Дрогобицької в'язниці²⁴. В останній день 1930 р. галицька газета «Діло» так писала про спробу втечі в'язня з львівської тюрми «Баторія»:

¹⁹ Держархів Волинської обл., ф. 281, оп. 3, спр. 37, арк. 68, 72; спр. 59, арк. 4.

²⁰ Там само, арк. 16.

²¹ Діло. – 1934. – № 123. – 13 травня. – С. 7.

²² ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 1246, арк. 10.

²³ Przegląd Więziennictwa Polskiego. – 1926. – № 3(10). – S. 15.

²⁴ Діло. – 1930. – № 171. – 5 серпня. – С. 6.

¹⁶ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1а, спр. 1630, арк. 4–4 зв.

¹⁷ Там само, спр. 1962, арк. 14.

¹⁸ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 47, оп. 4, спр. 1255, арк. 165–165 зв.

«У Львові з арештів при вул. Баторія на I поверсі хотів утекти арештований. [...] Він кілька тижнів вибирав ложкою мур під вікном. Треба було добути ще одну цеглу. Останньої ночі запримітив його роботу суд[овий] функціонер, а саме як із зовнішньої стіни сипався тинк (штукатурка. – *О. Р.*), тому залярмував в'язничну сторожу [...]»²⁵.

У ніч з 2 на 3 березня 1931 р. невдалу спробу втекти з Ковельської тюрми здійснили в'язні С. Петрушик, М. Коморовський, Є. Савчук та Я. Хмеляр. Останні побили отвір у стіні камери, який, однак, вчасно зауважили охоронці²⁶. У цьому ж році в'язень Р. Товарницький, який відбував у Перемишльській тюрмі покарання за вбивство свого батька, «пробував викопати під стіною діру і втекти на волю», однак тюремні охоронці попередили втечу²⁷.

31 січня 1936 р. семеро в'язнів Луцької тюрми, засуджених на тривалі терміни ув'язнення, намагалися здійснити втечу з пенітенціарного закладу шляхом розібрання частини стелі в камері. Охороні вдалося попередити втечу. За цей вчинок в'язні отримали дисциплінарне покарання: упродовж тижня харчувалися лише «хлібом та водою». Варто зазначити, що за кілька днів до втечі начальник тюрми Е. Новаковський звертався до Міністерства юстиції з проханням переведення з Луцької тюрми до інших пенітенціарних установ Польщі 40 осіб, засуджених на позиттєве ув'язнення або тривалі терміни²⁸.

Чимало втеч здійснювалися в'язнями під час їхнього перебування у тюремному або цивільному шпиталі, де останні часто симулювали наявність різних захворювань. Відтак, ще у перші повоєнні роки тюремні власті ухвалили утримувати в'язнів із високою температурою тіла в спеціальній ізоляційній тюремній камері упродовж 1–2 діб, а вже потім скеровувати їх до шпиталю²⁹.

²⁵ Діло. – 1930. – № 290. – 31 грудня. – С. 3.

²⁶ Держархів Волинської обл., ф. 281, оп. 3, спр. 37, арк. 1.

²⁷ Діло. – 1931. – № 87. – 23 квітня. – С. 4–5.

²⁸ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1809, арк. 4, 11 зв.

²⁹ АРК, zesр. 21/186, sygn.1, s. 177.

Однак втечі в'язнів із медичних закладів тривали надалі й були відносно легким способом несанкціоновано залишити пенітенціарну установу. Так, у 1922 р. із Золочівського міського шпиталю здійснив втечу в'язень О. Шаркевич. Слід зазначити, що це була вже його друга втеча з медичного закладу. Судова влада поклала провину в цій справі на керівництво в'язниці, позаяк останнє не забезпечило надійну охорону хворого. Більше того, президія окружного суду у Львові вимагала в майбутньому обов'язково погоджувати питання транспортування в'язнів на лікування в міську лікарню, а також здійснювати це у виняткових випадках – лише тоді, коли було неможливо надати допомогу в межах в'язничного шпиталю. У термінових випадках, коли існувала загроза життю, дозволялося скеровувати в'язнів без погодження. Однак після потрапляння особи до шпиталю керівництво в'язниці було зобов'язане повідомити судову владу та забезпечити надійну охорону³⁰. Вже наступного року перевірка Золочівської в'язниці встановила погіршення стану здоров'я в'язнів цієї пенітенціарної установи. Швидшому встановленню правильного діагнозу та призначенню відповідного лікування перешкоджало небажання керівництва Золочівської тюрми скеровувати в'язнів у разі необхідності до шпиталю через побоювання їхньої втечі³¹.

У березні 1927 р. у львівських «Бригідках» троє в'язнів (Ю. Червонка, В. Олещук та М. Боднар), які перебували на лікуванні в окружному тюремному шпиталі, здійснили невдалу спробу втечі шляхом вибиття отвору в стіні камери. Охоронці тюрми викрили змовників та не дозволити їм залишити мури пенітенціарного закладу. Після цього в'язні Ю. Червонка та В. Олещук подали скаргу на охоронців тюрми з приводу застосування щодо них фізичного насилля, зокрема завдання ударів у область грудної клітини, нирок, плечей, голови, тощо. Персонал в'язниці категорично заперечив побиття втікачів, а їхні тілесні ушкодження пояснив пораненням під час втечі та затримання³².

³⁰ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 1028, арк. 12.

³¹ Там само, арк. 10 зв.

³² Там само, оп. 1а, спр. 1915, арк. 28–52.

Найбільш поширеним способом втечі в'язнів було залишення тюрми під час трудової діяльності поза межами пенітенціарної установи. Особливо часто такі втечі простежувалися на початку 1920-х рр. Зокрема, кілька втеч із пенітенціарних установ Львова мали місце наприкінці 1921 р. Так, 10 грудня львівську слідчу тюрму «Баторія» несанкціоновано залишив в'язень П. Курдим, який відбував тут однорічне покарання. Втеча була здійснена під час виконання роботи по перенесенню книжок, коробок та меблів з адміністрації «Львівської газети» до приміщення воєводського управління. Скориставшись втраченою пильністю охоронців і вузькою сходою кліткою редакції газети, П. Курдим втік під час завантаження шафи на віз. Щоправда вже 28 грудня втікач був затриманий державною поліцією та повторно доправлений до в'язниці. На думку судової влади, провини охорони у цій втечі виявлено не було³³.

Інша втеча в'язня мала місце 12 грудня 1921 р. У цей день 10 в'язнів львівської тюрми «Бригідки» під конвоєм лише двох наглядачів були залучені до перевезення борошна з млина до цієї пенітенціарної установи. На зворотному шляху в ув'язнених не вистачило сил витягти навантажений борошном віз під гору на вулиці Сонячній. Відтак, один охоронець вирішив залишити конвоювання й піти у в'язницю за допомогою. В цей час один із в'язнів, скориставшись послабленням варти та завантаженістю вулиці, утік. Сприяло цьому й те, що втікач був одягнений у старий військовий мундир, а інші в'язні на момент втечі

«з приводу сильного морозу й легкого вбрання, бігали навколо возу, щоб нагрітися»³⁴.

У листуванні судових органів щодо винуватців втечі було записано наступне:

«В результаті слідства не було встановлено недбалість в'язничної охорони під час виконання службових обов'язків. [...] Адміністрація тюрми повинна була призначити для охорони 10-ти в'язнів більше службовців, але це є неможливим з приводу їх нестачі [...]».

³³ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 521, арк. 27–27 зв.

³⁴ Там само, арк. 28–28 зв.

В той же час, на думку керівника Окружного кримінального суду у Львові, в такій ситуації варто було скористатися допомогою когось із перехожих або патрульного поліцейського, а не залишати місце служби³⁵. Вже за тиждень, 19 грудня того ж року, під час виконання роботи із перенесення дров з підвалу до приміщення Львівського апеляційного суду здійснив втечу в'язень С. Мартишин. Однак наступного дня його було спіймано й доставлено до в'язниці. Провина охорони у цій втечі теж встановлена не була³⁶.

На початку 1922 р. із Коломийської тюрми здійснив втечу в'язень О. Дутчак. Втеча трапилася, коли останній повертався до в'язниці після виконання роботи – заготівлі деревини. Однак вже через два дні він був спійманий поліцією³⁷. 4 вересня того ж року під час виконання робіт, пов'язаних із перевезення сміття із в'язниці до звалища в районі Клепарів, що у Львові, здійснив втечу в'язень К. Масляк. Втеча мала місце в той момент, коли група в'язнів з 6 осіб намагалася дістати віз із болота³⁸. Наприкінці того ж місяця, виконуючи роботи у приватному помешканні, що розміщувалося у Львові на вулиці Пулавського 8, здійснила втечу ув'язнена Я. Романюк. Вона відбувала півторарічне покарання за крадіжку й вдалася до втечі через вікно у туалеті, куди їй дозволив вийти помічник охоронця Л. Якубовський³⁹. 9 жовтня того ж року під час виконання польових робіт втік в'язень Золочівської тюрми М. Ралик⁴⁰.

У 1923 р. у Львові почастишали випадки втечі в'язнів під час виконання різних видів робіт у приміщеннях суду або у приватних господарствах судових службовців, які теж були пов'язані зі слабкою вартою. Так, в'язні перебували переважно під наглядом одного охоронця, що негативно впливало на їхній контроль. Упродовж року ситуація в цьому напрямку не покращилася.

³⁵ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 521, арк. 28–28 зв.

³⁶ Там само, арк. 29–29 зв.

³⁷ Там само, спр. 1246, арк. 96.

³⁸ Там само, спр. 521, арк. 124–124 зв.

³⁹ Там само, арк. 123–123 зв.

⁴⁰ Там само, оп. 8, спр. 160, арк. 9.

щилася⁴¹. Так, 17 квітня 1923 р., під час виконання земельних робіт у приватному господарстві судді, здійснив втечу в'язень В. Загірний, який відбував покарання у львівській в'язниці «Бригідки». Останній повідомив охоронцеві, що має необхідність справити природні потреби, й під час нібито їх реалізації здійснив втечу. Охоронець Ю. Грабовський заперечив свою провину у цій втечі, зазначаючи, що припинив переслідування втікача, позаяк під його наглядом перебували також інші в'язні⁴². Обурення охоронця викликав той факт, що коли він почав переслідувати В. Загірного, працівники цегельні, що розміщувалася поряд із земельною ділянкою судді, де працювали в'язні, почали вигукувати до них:

«Чому стоїте фраєри, нікого біля вас немає»⁴³.

19 липня того ж року під час очищення від деревини підвалів Окружного цивільного суду м. Львова втік в'язень Я. Фостина⁴⁴.

Ряд втеч із львівських «Бригідок» джерела фіксують у літній період 1923 р. Так, 12 липня під час прання білизни втекла ув'язнена К. Висоцька. Остання разом з іншими жінками-в'язнями під конвоєм піднімалася на дах тюрми вивішувати вологу білизну. В цей час вона непомітно відділилася від решти групи та здійснила втечу. Будучи одягнутою у цивільний одяг, К. Висоцька змогла вільно залишити тюремну браму. Однак вже 28 липня її знайшли та повернули до тюрми для подальшого відбування покарання⁴⁵. 17 липня здійснив втечу в'язень Д. Занкович. Він утік, коли під конвоєм охоронця переносив вулицями Львова робітничі інструменти майстра, який виконував ремонтні роботи у цій в'язниці. Коли обоє опинилися на вулиці 3 травня, в'язень кинув на землю інструменти та втік⁴⁶. 24 липня під час виконання «зовнішніх» робіт здійснив втечу в'язень

⁴¹ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 1246, арк. 13.

⁴² Там само, арк. 36.

⁴³ Там само, арк. 36 зв.

⁴⁴ Там само, арк. 2.

⁴⁵ Там само, спр. 1247, арк. 59.

⁴⁶ Там само, спр. 1246, арк. 1.

С. Зишкевич, який відбував однорічне покарання за крадіжку⁴⁷. Рівно через місяць під час польових робіт на околиці Львова здійснили втечу в'язні Ф. Костелецький та С. Коваль, які відбували покарання в «Бригідках»⁴⁸.

Упродовж серпня–вересня 1923 р. з Перемишльської тюрми під час виконання різного роду робіт втекло 6 осіб. 5 жовтня того ж року керівник поліції Львівського воєводства В. Вічинський з цього приводу зазначав:

«З надісланих до державної поліції повідомлень від адміністрації в'язниці в Перемишлі про втечі в'язнів, поліція зробила висновок, що втечі такі дуже часто повторюються; характерною є та обставина, що в'язні втікають під час виконання зовнішніх робіт, до яких скеровують також небезпечних осіб, які відбувають кількарічні покарання за тяжкі злочини»⁴⁹.

27 жовтня того ж року своє обурення з приводу частих втеч в'язнів з місцевої тюрми під час виконання різного роду робіт поза межами пенітенціарної установи висловлював також керівник Перемишльського окружного суду. За його інформацією, така ситуація не тільки привертала увагу органів безпеки, а й компрометувала систему в'язничного нагляду загалом. На думку очільника Перемишльського окружного суду, можливість залучення кожного окремого в'язня до зовнішніх робіт слід було вивчати індивідуально, звертаючи особливу увагу на ризики втечі⁵⁰. Останній не рекомендував скеровувати на роботу поза в'язницею осіб, які відбували довготермінові покарання за тяжкі злочини або готувалися до транспортування до іншого пенітенціарного закладу⁵¹. Ситуація із втечами в Перемишльській в'язниці швидко не покращилася, адже вже 29 жовтня 1923 р. була зафіксована чергова втеча. В'язень С. Завада не санкціоновано залишив в'язницю під час виконання робіт із будівництва притулку для бездомних сиріт Великої війни. Ке-

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 1247, арк. 57.

⁴⁸ Там само, арк. 58.

⁴⁹ Там само, арк. 64.

⁵⁰ Там само, арк. 63.

⁵¹ Там само.

рівник Перемишльського окружного суду не вбачав тут провини охоронця, адже під його наглядом одночасно перебувало 9 осіб, розділених та залучених до кількох будівельних груп відповідно до кваліфікації⁵².

Інколи втечі в'язнів зумовлювала свідомо недбалість працівників пенітенціарної системи, а також грубе порушення ними службової дисципліни. Так, 13 січня 1927 р. здійснив втечу підслідний в'язень Золочівської тюрми Г. Яблонський, який нелегально працював у приватному господарстві тюремного охоронця Горчаковського⁵³. 14 січня 1930 р. львівська газета «Діло» повідомляла на своїх шпальтах про втечу в'язнів із Самбірської тюрми:

«Із карної в'язниці в Самборі утікло 4 в'язнів, які виконували обов'язки в'язничних кухарів. Вони, як кухарі, покористовувалися деякою свободою в будинках в'язниці і при допомозі своїх приятелів зі Самбора переодягнулися і вийшли на вулицю, не запримічені в'язничною сторожею, у годині, коли родини відвідували в'язнів. Поліції не вдалося віднайти в'язнів»⁵⁴.

В'язні пенітенціарних установ Волинського воєводства теж нерідко здійснювали втечі під час виконання зовнішніх робіт, як, наприклад, засуджений Голощук, котрий нелегально залишив Ковельську тюрму у жовтні 1928 р. Варто зазначити, що для охоронця Штангеля, який пильнував втікача, це був вже третій випадок допущення втечі в'язня, що загрожувало йому серйозною дисциплінарною відповідальністю. Водночас, Міністерство юстиції у листі до начальника Ковельської тюрми рекомендувало обмежити виконання в'язнями зовнішніх робіт на лісистих теренах⁵⁵. 16 травня 1931 р. о 5 годині ранку під час виконання зовнішніх робіт, а саме прибирання вулиці, з Ковельської в'язниці втік засуджений на два роки П. Борисюк, однак вже через 4 дні він був спійманий на околицях містечка Ратно, яке розташовувалося на віддалі 56 км від Ковеля⁵⁶. 2 лип-

⁵² ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 1247, арк. 75.

⁵³ Там само, оп. 1а, спр. 1912, арк. 3.

⁵⁴ Діло. – 1930. – № 9. – 14 січня. – С. 21.

⁵⁵ Держархів Волинської обл., ф. 281, оп. 3, спр. 9, арк. 135–135 зв.

⁵⁶ Там само, спр. 37, арк. 15, 22.

ня 1935 р., виконуючи роботи, які полягали у «затиранні» муру Луцької в'язниці вапном, втечу здійснив засуджений Ю. Ковальчик. Охоронець навіть застосував вогнепальну зброю, однак це не завадило в'язневі продовжити рух у напрямку Луцького замку. Щоправда, через 20 хвилин він був затриманий та доставлений в пенітенціарний заклад⁵⁷.

Джерела фіксують втечі в'язнів і під час їхнього транспортування (конвоювання). Зокрема, в другій половині 1922 р. почастишали втечі ув'язнених за «бандитизм» під час їх транспортування з однієї тюрми в іншу та поїздки на засідання суду.

«Такі аномальні явища є дуже поганими і, враховуючи поширення бандитизму, – грізними для громадської безпеки [...]», –

зазначалося в одному циркулярному листі Мінюсту з 1922 р.⁵⁸ 16 квітня 1934 р. під час конвоювання з Луцької до Кременецької тюрми втік засуджений Ю. Савчук⁵⁹. У вересні 1935 р. під час транспортування 48 в'язнів з Гродненської тюрми до Рівненської в'язниці втечу здійснили двоє осіб – В. Баркель та А. Хробачик⁶⁰.

У 1938 р. із в'язниці при гродському суді в Ходорові втік в'язень Я. Торба. Під час ескортування із зали суду до камери, що знаходилася у спільному приміщенні, останній зміг звільнитися з-під опіки охоронця та залишити в'язницю. Винуватцем цієї ситуації був охоронець, позаяк він не використав під час ескортування жодних кайданків або ланцюгів. Крім того, з огляду на небезпеку, охоронець міг скористатися послугами поліції. Згодом втікач таки був викритий поліцією та повернений до подальшого відбування покарання. Охоронець, натомість, отримав дисциплінарне стягнення⁶¹.

Серед усіх пенітенціарних установ досліджуваного регіону в'язням найлегше було здійснити втечу з численних галицьких вищезгадуваних ізоляторів («арештів»), які розташовувалися на спільній території з приміщенням локального суду й

⁵⁷ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1769, арк. 1–2.

⁵⁸ АРК, зesp. 21/186, sygn.4, s. 137.

⁵⁹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1746, арк. 139.

⁶⁰ Діло. – 1933. – № 261. – 1 жовтня. – С. 7.

⁶¹ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1а, спр. 4848, арк. 1, 3–4.

служували для утримання осіб на період слідства або короткотермінового відбування покарання. Згадані пенітенціарні установи мали слабку інфраструктуру та охорону, що полегшувало втечі в'язнів. Так, у січні 1920 р. з в'язниці в Старому Самборі під час виконання роботи, яка полягала у вирубці дерева, втік один із в'язнів⁶². У жовтні 1922 р. з Сокальської тюрми під час прибирання підвір'я, яке розташовувалося між приміщенням суду та ізолятором, утік в'язень С. Юзвяк. Цікаво, що на момент втечі нагляд за ним здійснював не охоронець Ю. Фульмик, а його дружина. Справа полягала в тім, що охоронець, захворівши, не повідомив про це власному керівництву, а скерував на службу дружину. Намагаючись виправдати недбалість Ю. Фульмика, керівництво Сокальського повітового суду в листі до президії Львівського апеляційного суду нарікало на недостатній рівень безпеки в ізоляторі, який розташовувався в центрі міста і вимагав негайного ремонту. Так, його стіни були уражені вологістю, а частина корпусу не мала віконних шибок.

«В місцевих арештах перебуває лише той, хто не має бажання втекти», –

зазначало керівництво Сокальського повітового суду⁶³. Варто додати, що ще напередодні Першої світової війни було погоджене питання будівництва й розроблено план нового в'язничного приміщення у Сокалі⁶⁴.

Під час втеч траплялися випадки поранення персоналу ізолятора утікачами. Так, у жовтні 1922 р. ножового поранення у шию зазнав візний Я. Мицавка з Дрогобицького ізолятора, натомість, самого арештанта М. Палашевського було вбито поліцейським під час спроби втечі. Ключове питання, яке цікавило судову владу під час розслідування цього інциденту, полягало в тому, де арештанта узяв ніж?⁶⁵ 18 травня 1923 р. з Делятинської в'язниці втік підслідний Ю. Пасічний. Останній звернувся до охоронця з проханням відвідати туалет і, відволікши увагу сто-

⁶² ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 8, спр. 189, арк. 7.

⁶³ Там само, оп. 1, спр. 521, арк. 125–125 зв.

⁶⁴ Там само, арк. 126.

⁶⁵ Там само, арк. 168–169 зв.

рожі, втік з тюрми через вікно у покрівлі. Двері на дах були відчинені, позаяк замок був зіпсований ще з часів Великої війни⁶⁶.

У липні 1930 р. з в'язниці при повітовому суді у місцевості Гвіздець (неподалік Коломиї) втечу здійснив в'язень В. Далавурак. Під час допровадження до суду останній зміг звільнитися з-під опіки охоронця та почав втікати в бік підвір'я суду, а звідти – на поле. Втечу значно полегшила відсутність огороження навколо судово-тюремного комплексу⁶⁷.

На початку травня 1931 р., зруйнувавши в'язничні ґрати, з Бродівської тюрми втекло 5 в'язнів, однак троє з них були швидко зловлені й повернуті в пенітенціарну установу⁶⁸. У вересні 1935 р. з в'язниці при гродському суді в Краківці Яворівського повіту Львівського воєводства здійснили втечу троє осіб, засуджених за крадіжки та розбої, які зруйнували віконні ґрати. Під час переслідування одного засудженого було смертельно поранено, інших двох затримали та скерували до Перемишльської тюрми⁶⁹.

30 червня 1934 р. з судового арешту в Меденичах утік 21-річний в'язень М. Тимків, який перебував тут на час слідчих дій. Йому вдалося вибратися на волю через віконні ґрати тюрмного туалету. Однак вже наступного дня він сам повернувся до в'язниці, пояснивши свою втечу надмірною імпульсивністю, сумом та бажанням відвідати свою родину⁷⁰.

У серпні 1936 р. підготовку до втечі з тюрми при гродському суді в Раві Руській проводив підслідний в'язень В. Олеярнік, який твердим предметом здійснював систематичний демонтаж штукатурки у камері. Співкамерники виступили проти такої його поведінки, відтак останній припинив підготовку до втечі, а вже наступного дня ушкодження стіни виявила охорона цього пенітенціарного закладу⁷¹.

⁶⁶ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1, спр. 1246, арк. 47

⁶⁷ Там само, оп. 1а, спр. 3058, арк. 2.

⁶⁸ Діло. – 1931. – № 98. – 6 травня. – С. 4.

⁶⁹ Діло. – 1935. – № 257. – 27 вересня. – С. 6.

⁷⁰ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1а, спр. 4415, арк. 61–63.

⁷¹ Там само, спр. 4709, арк. 52.

Притягнення до дисциплінарної відповідальності службовців тюрми, які допустили втечі в'язнів, було непростю справою. Наприклад, упродовж 1922 р. розглядалася дисциплінарна справа супроти начальника Золочівської тюрми Т. Стельчика, пов'язана із трьома фактами втечі в'язнів із місцевої тюрми упродовж одного місяця. Один із них втік безпосередньо з приміщення тюрми, інші – під час виконання робіт поза межами пенітенціарного закладу та з медичної установи. У підсумку, дисциплінарна комісія не знайшла провини начальника тюрми у цих втечах та виправдала його⁷².

На початку 1930-х рр. дисциплінарна комісія для вищих службовців пенітенціарної системи при Міністерстві юстиції розглядала справу начальника Самбірської тюрми К. Коппа, яка теж була пов'язана із втечами в'язнів. Так, 13 травня 1931 р. з цього пенітенціарного закладу втекло двоє засуджених Л. Флорек та І. Нагурський, а вже 19 травня того ж року протиправно залишив в'язницю ще один засуджений Я. Прокоп. 3 липня 1931 р. заступник Міністра юстиції повідомляв дисциплінарну комісію при Львівському апеляційному суді, що відповідати за втечу в'язнів мають не лише охоронці, а й, першочергово, начальник тюрми К. Копп, який незадовільно проводив вишкіл та інструктаж службового персоналу. Відтак, у грудні 1931 р. дисциплінарна комісія при Львівському апеляційному суді покарала начальника Самбірської тюрми доганою. Щоправда, останній не погодився з таким рішенням і подав апеляцію, яку розглядала дисциплінарна комісія для вищих службовців пенітенціарної системи при Міністерстві юстиції. Зваживши на попередні заслуги К. Коппа, а також недосконалість архітектурної конструкції Самбірської в'язниці, її переповненість та нестачу належної кількості службового персоналу, зазначена комісія вирішила скасувати догану⁷³.

⁷² ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 8, спр. 446, арк. 6.

⁷³ К. Копп народився у 1878 р. в Чешині. Поляк. Римо-католик. З 1895 р. працював у пенітенціарній системі. Упродовж 1897–1900 рр. відбував строкову службу в австро-угорській армії, а у 1914–1918 рр. був мобілізований на час війни. Див.: ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 8, спр. 193, арк. 1–81.

Все ж, за доведену провину у втечі в'язня на працівників пенітенціарних установ накладалися різного роду дисциплінарні стягнення (аж до звільнення з роботи). Так, у серпні 1923 р. скороченням тривалості відпустки було покарано охоронця Золочівської тюрми, який допустив втечу в'язня під час прибирання центральної площі цього містечка⁷⁴. Охоронця однієї з львівських в'язниць Ф. Амаловича в 1927 р. теж покарали скороченням на 50% терміну відпустки за втечу в'язня⁷⁵. У вересні 1923 р. начальник Луцької в'язниці наклав триденний арешт на виконуючого обов'язки молодшого охоронця Ф. Петжака за службове недбальство, яке спричинило втечу в'язня⁷⁶. У 1933 р. охоронцеві тюрми при гродському суді в Немирові Я. Войнічці навіть відрахували частину стажу за таку провину⁷⁷.

Наприкінці жовтня 1927 р. начальник львівських «Бригідок» припинив трудові відносини з охоронцем Ю. Щуром, який працював у тюремному відділі праці. У процесі службового розслідування з'явилася інформація, що охоронець, маючи разом із в'язнем завдання доставити книги до спеціалізованої майстерні, розпивав із засудженим спиртні напої в одному з ресторанів, а також дозволив йому увійти до знаного готелю «Жорж» та в підсумку допустив до втечі останнього⁷⁸. З приводу цих подій на сторінках преси 22 жовтня того ж року з'явилася замітка «Втеча короля шахраїв з Бригідок», де, зокрема, зазначалося:

«Близько року тому львівській поліції вдалося затримати одного з найбільших шахраїв сучасної доби Владислава Ваджинського, якого розшукували практично усі суди Польщі. [...] З триумфом він був переданий судовій владі, яка мала накласти на нього заслужену кару. Після завершення суду, його було засуджено на кількарічне тюремне ув'язнення та скеровано для відбування покарання до в'язниці "Бригідки", яка розташована на вулиці Казимирівській. Зі справжньою прикрістю поліція вчора

⁷⁴ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 8, спр. 375, арк. 67.

⁷⁵ Там само, спр. 5, арк. 12.

⁷⁶ ДАВО, ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 23.

⁷⁷ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 8, спр. 48, арк. 1.

⁷⁸ Там само, оп. 1а, спр. 1916, арк. 234.

довідалася, що позавчора йому вдалося втекти з тюрми, а, отже, варто сподіватись нових шахрайств [...]»⁷⁹.

Адміністрація згаданої пенітенціарної установи, не заперечуючи факту втечі В. Ваджинського, виступила зі спростуванням більшості тез, уміщених у вказаній газетній статті. Невдовзі втікач був зловлений поліцією Перемишльського повіту й продовжив відбувати покарання⁸⁰.

З іншого боку, унеможливлення втечі в'язня могло стати причиною преміювання працівника пенітенціарної установи. Так, на початку 1937 р. охоронець Коломиїської тюрми Я. Хубер отримав подяку та 50 злотих премії за викриття підготовки в'язнів до втечі⁸¹. Таку ж премію отримав охоронець Золочівської тюрми С. Сколімовський, який теж унеможливив втечу в'язнів⁸². У 1938 р. службовці Луцької тюрми Е. Щука і В. Ручинський також запобігли втечі в'язнів, що було відзначено подякою та фінансовою винагородою в сумі 40 злотих⁸³.

Отже, небажання в'язнів перебувати в межах пенітенціарних установ зумовлювало вчинення ними радикального порушення внутрішнього розпорядку – втечі. Такий вчинок був дуже ризикованим, адже загрожував не лише дисциплінарною та кримінальною відповідальністю, але й наражав на небезпеку здоров'я та життя втікача. Незважаючи на це, упродовж усього міжвоєнного періоду джерела фіксують непоодинокі втечі в'язнів із пенітенціарних закладів Волині та Східної Галичини. Найбільш поширеним та відносно «легким» способом втечі було залишення тюрми під час виконання різного роду робіт поза в'язницею. Часто в'язні втікали, перебуваючи на лікуванні у шпиталі, а також під час транспортування до іншої тюрми, на засідання суду, тощо. Втеча безпосередньо з тюремного приміщення вважалася найскладнішою, адже типова в'язниця I–III класу мала кілька рівнів охорони. Водночас, залишити межі

⁷⁹ ЦДІАЛ України, ф. 151, оп. 1а, спр. 1916, арк. 240.

⁸⁰ Там само, арк. 241, 245.

⁸¹ Там само, спр. 4847, арк. 1.

⁸² Там само, арк. 19.

⁸³ Там само, спр. 5040, арк. 1.

галицьких ізоляторів («арештів»), які функціонували при місцевих судах, було набагато легше, адже вони не мали доброго забезпечення вартою.

У досліджуваний період найбільша кількість втеч із пенітенціарних установ Волині та Східної Галичини була зафіксована у першій половині 1920-х рр. та у 1929–1934 рр. Це було зумовлене складною організаційною ситуацією на початках незалежності Польщі, а також тотальною переповненістю в'язниць у роки світової економічної кризи.

Пенітенціарна адміністрація втечі в'язнів пояснювала відсутністю належної кількості охорони, застарілою інфраструктурою в'язниць, недосконалістю їхніх конструкцій, а також переповненістю пенітенціарних установ, що послаблювало належний контроль в'язнів. Притягнення до дисциплінарної відповідальності службовців тюрми, які допустили втечі в'язнів було непростю справою. Однак у разі доведення провини на працівника пенітенціарної установи накладалися різні дисциплінарні стягнення: скорочення терміну відпустки, кількадекільняний арешт, зменшення трудового стажу й навіть звільнення з роботи та кримінальне переслідування. Водночас, попередження та викриття втечі могло стати причиною службового заохочення та преміювання.

REFERENCES

1. Pawlak, K. (1995). *Więziennictwo polskie w latach 1918–1939*. Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej. [In Polish].
2. Razyhrayev, O. (2013). *Przestępczość kryminalna na południowo-wschodnich terenach Drugiej Rzeczypospolitej (Wołyń oraz Galicja Wschodnia) w latach 1921–1926*. *Metamorfozy społeczne*, Red. M. Rodak, vol. 6. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, p. 161–183. [In Polish].
3. Razyhrayev, O. (2015). *Genezyz penitenciarneyi systemy mizhvoyennoyi Polshhi (1918–1922 rr.)*. *Ukrayinskyj istorychnyj zbirnyk*, vol. 18, p. 164–174. [In Ukrainian].
4. Razyhrayev, O. (2020). *Formuvannia polskoi penitentsiaranoi systemy na Volyni ta Skhidnij Halychyni v 1918–1923 rr. Vybrani aspekty. Rozpad imperiów. Kształtowanie powojennego ładu w Europie Środkowo-Wscho-*

- dniej w latach 1918–1923*. Wrocław; Warszawa: Wyd-wo IPN, p. 218–234. [In Ukrainian].
5. Razyhrayev, O. (2020). Povsiakdennia viaznia v penitentsiarnykh zakladakh II Rechipospolytoi: vybrani aspekty (za materialamy Volyni ta Skhidnoi Halychyny). *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, vol. 4, p. 85–96. [In Ukrainian].
6. Razyhrayev, O. (2021). Holoduvannia ta bunty livoradykalnykh politviazniv u penitentsiarnykh ustanovakh Volyni ta Skhidnoi Halychyny u 1918–1939 rr. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, vol. 1 (55), p. 101–121. [In Ukrainian].
7. Urbański, K. (1997). *System penitencjarny II Rzeczypospolitej a więźniowie polityczni (na przykładzie województwa kieleckiego)*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe. [In Polish].

Razyhrayev Oleh. Escapes of criminal prisoners from penitentiaries in Volyn and Eastern Galicia in 1918–1939

Purpose – to study the escapes of criminal prisoners from penitentiaries of Volyn and Eastern Galicia in 1918–1939 on the basis of little-known documents from the funds of the central and regional archives of Ukraine and Poland.

The research methodology is based on the use of general scientific and specific historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical and other.

Conclusions. The reluctance of prisoners to stay within penitentiaries led to their radical violation of the internal order – escape. This act was very risky, as it did not threaten only disciplinary and criminal liability, but also endangered the health and life of the fugitive. Nevertheless, throughout the interwar period, sources record the frequent escapes of prisoners from penitentiaries. The most common and relatively «easy» way to escape was to leave the prison while doing various kinds of work outside the prison. Prisoners often escaped while being treated in a medical facility, as well as being transported to another prison, to a court hearing, and so on. Escape directly from the prison was considered to be the most difficult, as a typical class I–III prison had several levels of guard. At the same time, it was much easier to leave the borders of Galician detention centers («arrests»), as they were not well guarded.

During the study period, the largest number of escapes from prisons in Volhynia and Eastern Galicia was recorded in the first half of the 1920s and in 1929–1934. This was due to the difficult organizational situation at the beginning of Polish independence, as well as total prison overcrowding during the global economic crisis.

The Penitentiary Administration explained the escapes of prisoners by the lack of adequate security, the outdated infrastructure of prisons, the imperfection of their facilities, and the overcrowding of penitentiaries, which precluded proper control over prisoners. Prosecuting prison officials who allowed prisoners to escape was no easy task. However, in the case of a guilty plea, a penitentiary employee was subject to various disciplinary sanctions, such as reduced leave, several days of arrest, reduced length of service, and even dismissal and criminal prosecution. At the same time, the escape prevention could be a reason for promotion and bonuses.

Key words: Volyn, Eastern Galicia, escapes, prisoners, penitentiary system.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.191>

УДК 929(477) Ізраїль Леплевський

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ*

**Комісар державної безпеки 2-го рангу
Ізраїль Леплевський:
проблеми дослідження біографії**

Мета – на підставі документів особової й архівно-кримінальної справ, особової справи члена ВКП(б), автобіографії і різноманітних особових документів І. Леплевського дослідити його життєвий шлях, виявити розбіжності в архівних документах.

Методологія та методи. Для відтворення основних етапів біографії І. Леплевського були використані антропологічний та просопографічний підхід. Для реалізації зазначеної мети застосовувалися

* Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент кафедри інформаційно-мережевої інженерії Харківського університету радіоелектроніки, член обласної редакційної колегії Харківського тому серії «Реабілітовані історією»; V.Zolotaryov@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6414-755X>.

біографічний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний методи, методи психологічної та історичної реконструкції.

Висновки. На підставі архівних матеріалів, деякі з них вперше уведено у науковий обіг, були докладно проаналізовані біографічні відомості про І. Леплевського, виявлені суттєві розбіжності у висвітленні окремих періодів його життя та «революційних заслуг» в особових документах. Найсуттєвішим стали розбіжності у даті народження – 1894 р. або 1896 р., які виникли через підробку документів батьком І. Леплевського під час мобілізації до російської імператорської армії, і час вступу до лав Комуністичної партії. З'ясовано, що під час обміну партійних документів у 1936 р. І. Леплевський свідомо приписав собі кілька місяців, щоб стати «більшовиком з дореволюційним стажем». Незважаючи на численні неспівпадіння у біографічних відомостях І. Леплевського, вони не стали предметом перевірок ні під час служби в органах державної безпеки, ні після арешту. Автором був складений докладний послужний список І. Леплевського із зазначенням архівних джерел, що дасть змогу дослідникам уточнити біографічні відомості про особу, яка у 1937–1938 рр. очолювала НКВС УСРР.

Ключові слова: репресії, ДПУ, НКВС, Ізраїль Леплевський.

Постать Ізраїля Мойсейовича Леплевського – очільника НКВС УСРР у червні 1937 р. – січні 1938 р. добре відома дослідникам. Вже опублікований нарис про його життєвий шлях¹, докладні біографічні довідки у книгах² та мережі Інтернет³.

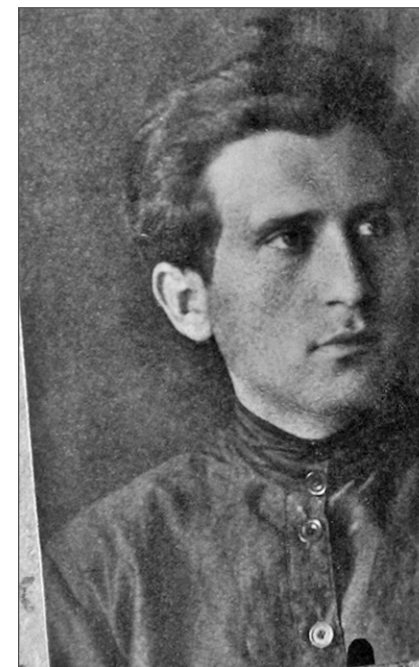
¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 143–186.

² Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. – 1993 р. – 29 липня; Шаповал Ю.І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні – С. 501–502; Кулеш А., Пименов Л., Валахнович И. Руководители органов государственной безопасности Беларуси: Краткий биографический справочник / А. Р. Кулеш. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 1997. – С. 22–23; Петров Н., Скоркин К. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М.: Звенья, 1999. – С. 270–271; Воронов В.Ю., Шишкин А.И. НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934–1937 гг. – М.: ООО Издат. Дом «Русская разведка», 2005. – С. 268; Золотарёв В., Стёпкин В. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 67–68; Скоркин К.В. Обречены проиграть. (Власть и оппозиция). – М.: ВивидАрт, 2011. – С. 818–819; Тумшиц М., Золотарёв В. Евреи в НКВД СССР 1936–1938. Опыт биографического словаря. – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2017. – С. 390–392.

³ Леплевський Ізраїль Мойсейович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – 2019. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%86%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BB%D1%8C_%D0%9C%D0%BE%D0%B9%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87; Леплевский Израиль Моисеевич [Электронный ресурс] // Википедия. – 2020. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%9C%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87; Леплевский Израиль Моисеевич [Электронный ресурс] // Краснознаменцы. – 2021. – Режим доступа: <https://krasnoznameneci.ru/index.php/stati-o-kavalerakh/94-biografiya-leplevskogo-i-m/71-leplevskij-i-m>.

Втім, аналізуючи ці публікації, прискіпливий дослідник помітить деякі розбіжності у висвітленні окремих дат і фактів його життя. Оскільки особливості складання біографічних довідок не передбачають ретельного посилення на джерела через обмеженість місця у виданні, то у дослідників виникає питання – якому джерелу довіряти? Спробуємо розібратися з проблемними місцями його життєпису і відновити основні дати життя та діяльності людини, яка стала уособленням Великого терору в УРСР.

Стандартний біографічний нарис або довідка зазвичай починається з дати і місця народження. Втім, рік народження І. Леплевського достеменно невідомий. В особовій справі, що зберігається у ГДА СБ України, фігурують аж 3 різні роки народження:

І. Леплевський (початок 1920-х рр.), фото з Держархіву Вінницької обл., публікується вперше.

%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%86%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BB%D1%8C_%D0%9C%D0%BE%D0%B9%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.; Леплевский Израиль Моисеевич [Электронный ресурс] // Википедия. – 2020. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%9C%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87; Леплевский Израиль Моисеевич [Электронный ресурс] // Краснознаменцы. – 2021. – Режим доступа: <https://krasnoznameneci.ru/index.php/stati-o-kavalerakh/94-biografiya-leplevskogo-i-m/71-leplevskij-i-m>.

- 1894 р. – у «Послужному списку для осіб, що перебувають на службі в органах ДПУ»⁴, «Нагородному листі»⁵, складеному у 1929–1930 рр. Крім того, в акті медичного обстеження І. Леплевського⁶ від 6 лютого 1926 р. зазначено, що він «мав 31 рік»;
- 1895 р. – зазначений у машинописній автобіографії⁷. Втім, ймовірно, тут друкарська помилка, цифра майже нерозбірлива і може читатися як «б»;
- 1896 р. – у «Зведенні, які характеризують матеріали по посаді»⁸.

У другому томі особової справи із ГДА СБ України містяться копії двох документів із особової справи, що зберігається в Управлінні реєстрації і архівних фондів Федеральної служби безпеки Російської Федерації за № 305555. Тут також зазначено дві дати народження: у «Послужному списку для осіб, що перебувають на службі в органах ДПУ» – 1896 р.⁹, і датованій березнем 1923 р. автобіографії – 1894 р.¹⁰

У всіх документах «Персональної справи Леплевського Ізраїля Мойсейовича», що зберігається у Державному архіві Вінницької області, зазначений 1894 рік народження: в анкеті «Всеросійського перепису членів Російської комуністичної партії (більшовиків)», заповненій 30 січня 1922 р.¹¹; особовому листку № 269310 обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б), заповненому у 1923 р.¹²; в особистій реєстраційній картці¹³ та автобіографії, датованій 1923 р.¹⁴

⁴ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 21.

⁵ Там само, арк. 7.

⁶ Там само, арк. 27

⁷ Там само, арк. 25

⁸ Там само, арк. 12.

⁹ Там само, т. 2, арк. 1.

¹⁰ Там само, т. 2, арк. 7.

¹¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 3.

¹² Там само, арк. 4.

¹³ Там само, арк. 6.

¹⁴ Там само, арк. 8.

У документах з інших архівів також зустрічаємо дві дати народження:

- 1894 р. – в особовій справі члена ВУЦВК середини 1920-х рр.¹⁵; довідці відділу кадрів НКВС СРСР за 1938 р.¹⁶, архівно-кримінальній справі І. Леплевського за 1938 р.¹⁷;
- 1896 р. – у реєстраційному бланку члена ВКП(б) зразка 1936 р.¹⁸, автобіографії, датованій 16 березня 1936 р.¹⁹, газетній статті у «Вістях Центрального виконавчого комітету УРСР»²⁰ за листопад 1937 р.

Метрику про народження І. Леплевського поки відшукати не вдалося. Ймовірно, вона втрачена, оскільки, згідно його слів, у 1914 р.:

«Батько мій, побоюючись репресій за мою приналежність до партії (Бунду. – *Авт.*), а звідти і незадоволення особисто мною, користуючись тим, що всі документи, що доводили мій вік, згоріли, увійшов у якусь угоду з місцевим військовим лікарем, через посередництво якого я був поміщений до призовників, що народилися 1893 року. Тим більше, що за зовнішнім виглядом я цілком підходив. Таким чином, я раніше, ніж треба потрапив на дійсну військову службу[...]»²¹.

Отже, яким би не був справжній рік його народження, при вступі до армії йому вік додали. Можливо також, що він згодом намагався «помолодшати», щоб уникнути закидів у дореволюційній пасивності.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 3.

¹⁶ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі – ЦА ФСБ РФ), д. 13557, т. 1, лл. 4–5.

¹⁷ ЦА ФСБ РФ, д. № 13557, т. 2, лл. 174–175.

¹⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

¹⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГА РФ), ф. 7523, оп. 44, д. 107, л. 188.

²⁰ Ізраїль Мойсейович Леплевський / Вісті Центрального виконавчого комітету УРСР. – 1937. – 18 листопада. – № 265.

²¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8; ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 25.

Із місцем народження І. Леплевського питань не виникало. Це був Брест-Литовськ – адміністративний центр Брестського повіту Гродненської губернії Російської імперії (нині м. Брест – адміністративний центр Брестської області Республіки Білорусь). За даними першого всеросійського перепису 1897 р., у місті мешкало 46 568 осіб, із них 30 260 (65%) сповідували іудейську віру²².

В усіх відомих автору документах І. Леплевський по-батькові Мойсейович. Втім, його старший брат Григорій Мойсейович Леплевський в списку членів Установчих зборів за 1917 р. записаний як делегат від РСДРП(б) по Могилівській окрузі Герш Мовшович Леплевський²³, що дозволяє стверджувати, що батька Ізраїля насправді кликали Мовш.

Григорій Леплевський у офіційній автобіографії для книги писав, що батько працював робітником на місцевій тютюновій фабриці. Після її закриття, перебрався до Варшави, а потім знову повернувся до Бреста. Однак

«за своєю професією він роботи знайти не міг і утримання родини, дуже численної, 9 осіб, цілком лягло на вельми енергійну, підприємливу мати, яка добувала засоби до існування дрібною крамничною торгівлею [...]»²⁴.

У 1936 р. Ізраїль Леплевський у партійній анкеті²⁵ й автобіографії²⁶ підкреслив пролетарське походження батьків, хоча в анкеті «Всеросійського перепису членів Російської Комуністичної партії (більшовиків)» писав інше²⁷:

²² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого; изд. Центр. стат. ком. М-ва внут. дел. – [СПб.], 1897–1905. – С. 44.

²³ Политические деятели России. 1917. Биографический словарь. – М.: БРЭ, 1993. – С. 398

²⁴ Леплевский Г.М. Автобиография / Григорий Моисеевич Леплевский // Деятели СССР и революционного движения России: энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклоп., 1989. – С. 511.

²⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

²⁶ ГА РФ, ф. 7523, оп. 44, д. 107, л. 188; РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

²⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П. 29, оп. 1, спр. 1240, арк. 3.

Таблиця 1. Національне та соціальне походження

Відношення до опитуваного	Основна професія або заняття, посада, чин	Положення у промислі (господар з найманими робітниками, господар – одинак; найманий робітник; особа «вільної» професії; домовласник, хатня господарка)	Національність
Дід (з батьківської сторони)	<i>Не пам'ятає</i>		
Батько	<i>Бакалійний торговець</i>	<i>Господар-одинак</i>	<i>Єврей</i>
Мати	<i>Хатня господиня</i>	<i>Господар-одинак</i>	<i>Єврей</i>

От в чому він був завжди непохитним – так це як у визначенні рідної мови – єврейської²⁸, та освіти – самоук²⁹. Заслужують на увагу і релігійні переконання І. Леплевського. Він зазначив, що «невіруючий з 13 років»³⁰. Водночас писав, що мав «батька – закінченого безбожника» та «вкрай релігійну матір»³¹.

В автобіографії Ізраїль Мойсейович писав, що через важке матеріальне становище родини

«ледве досягши 12-ти річного віку, не маючи жодної освіти, крім досягнутих самоосвітою найелементарніших пізнань науки, як писати і читати, змушений був поступити до шапкової майстерні, звідки, побувши два роки, через недостатність отримуваної платні пішов і почав працювати службовцем, точніше робітником, складу аптекарських товарів»³².

Докладнішої інформації про початок його професійної кар'єри поки не маємо. Але у документах зафіксована плутанина із датами та місцем роботи. В одних документах: робітник шап-

²⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 3; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 3.

²⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

³⁰ Там само, арк. 3.

³¹ Леплевский Г.М. Автобиография. – С. 512.

³² Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

кової майстерні у 1909–1911 рр.³³; в інших – робітник-шапкар у 1908–1910 рр.³⁴ Втім, якщо І. Леплевський дійсно почав працювати у 12-річному віці, то народився він у 1896 р. Різняться в деталях і дати його роботи на аптекарському складі: 1909–1914 рр.³⁵, 1910–1914 рр.³⁶, 1911–1914 рр.³⁷

Свою цивільну професію Леплевський визначав як «прикажчик» і писав, що був членом спілки торгівельно-промислових службовців 1912 р.³⁸ і що,

«будучи цілком безграмотним, не говорячи вже про політичну освіту, але керуючись такою свідомістю, у 1909 р. вступив членом до єдиної існуючої в Бресті політичної організації “Бунд”, в якій перебував до 1914 р., тобто до призову на діючу військову службу»³⁹.

Військовий призов, як вже відзначалося, відбувся завдяки клопотанню батька. Враховуючи початок Першої світової війни, здається дивним, що сховати сина від можливих переслідувань поліції Мовш Леплевський вирішив в порохомому диму на фронті. Сам же Ізраїль писав, що солдатчину

«відбував на фронті у 3-му Кавказькому прикордонному полку до Жовтневої революції 1917 року»⁴⁰.

І тут виникає нова проблема – де саме І. Леплевський проходив військову службу? Здавалося б все просто – рядовим, ефрейтором 3-го Кавказького прикордонного піхотного полку Зведеної Кавказької прикордонної дивізії 7-го Кавказького армійського корпусу на Турецькому фронті з листопада 1914 р. по жовтень 1917 р. Саме такі відомості власноручно записані в анкеті «Всеросійського перепису членів Російської комуністичної партії (більшовиків) 1922 р.». Там же відзначалося, що під

³³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 5.

³⁵ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 3.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 5 зв.

³⁷ РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 5.

³⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

⁴⁰ Там само.

час військових дій брав участь у 28 перестрілках і рукопашних боях, за що отримав Георгіївський хрест 4-го ступеню⁴¹.

Втім, у реєстраційному бланку члена ВКП(б) 1936 р. зазначено, що з жовтня 1914 р. по червень 1917 р. І. Леплевський був рядовим 154-го Дербентського полку та 3-го прикордонного полку на Турецькому фронті⁴², а в особовій справі члена ВУЦВК зазначено, що у 1914–1917 рр. був рядовим 3-го Бессарабського полку⁴³.

154-й піхотний Дербентський полк входив до складу 1-го Кавказького армійського корпусу і перебував на Турецькому фронті. Цілком ймовірно, що деякий час І. Леплевський там дійсно служив. Відомо, що на фронті він перехворів малярією⁴⁴. Можливо, саме після одужання був переведений до 3-го Кавказького прикордонного піхотного полку. Але 3-го Бессарабського полку у складі Російської імператорської армії не існувало. Був 129-й піхотний Бессарабський Його Імператорської Високості великого князя Михайла Олександровича полк, який до 1914 р. дислокувався у Києві, а потім воював у Східній Пруссії. До того ж 7-й окремих Кавказький армійський корпус був організований лише у лютому 1917 р. з 2-го Кавказького кавалерійського корпусу. Останній, в свою чергу, виник у липні 1916 р. з Азербайджано-Ванського загону, організованого у липні 1915 р. на базі Азербайджанського загону⁴⁵.

Отже, із середини 1920-х рр. І. Леплевський приховував свій чин ефрейтора і Георгіївський хрест. Не лічило чекісту та більшовику героїстувати «за Віру, Царя та Вітчизну».

Більшовиком І. Леплевський став на Кавказі:

«Перебуваючи на військовій службі, на початку Лютневої революції був обраний головою полкового комітету і головою комі-

⁴¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 3 зв.

⁴² РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 5.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 27

⁴⁵ Кавказские армейские корпуса (1878–1918) [Электронный ресурс] // Путеводители по российским архивам – Режим доступа: <https://guides.rusarchives.ru/funds/16/kavkazskie-armeyskie-korpusa-1878-1918>.

тету Ванського гарнізону у Туреччині. У квітні або травні 1917 р., будучи відряджений до м. Тифліс за більшовицькою літературою, увійшов членом до РСДРП(б) більшовиків»⁴⁶.

І тут виникають чергові розбіжності в документах – цього разу раз з місяцем вступу до РСДРП(б). Отримати дореволюційний партійний стаж (тобто до Лютневої революції 1917 р.) було заповітною мрією багатьох більшовиків. Боротьба йшла не за місяці, а за тижні перебування у партії. Тому трохи дивує забудькуватість І. Леплевського в автобіографії від 1923 р. – квітень або травень 1917 р. Втім, в анкеті «Всеросійського перепису членів Російської комуністичної партії (більшовиків) 1922 р.» зазначений березень 1917 р.⁴⁷ В «особовому листку членів РКП(б)»⁴⁸, особовій справі члена ВУЦВК⁴⁹ та автобіографії, датованій 16 березня 1936 р.⁵⁰, зазначений квітень 1917 р. У списку делегатів XVII з'їзду ВКП(б) з вирішальним голосом за 1934 р. – взагалі знаходимо цікавий запис «до жовтня 1917 р.»⁵¹.

Висновок напрошується сам собою – документально довести час свого вступу до партії І. Леплевський не міг, але під час обміну партійних документів у 1936 р. задекларував... лютий 1917 р.⁵² Перевіряти всемогутнього наркома внутрішніх справ Білоруської СРР у Мінську не стали і зарахували йому омріяний дореволюційний стаж.

Враховуючи постійні розбіжності у життєписі І. Леплевського та не маючи змоги з'ясувати істину, знову процитуємо його автобіографію:

«Після повернення в полк (у м. Ван з Тифлісу. – *Авт.*) у жовтневі дні став переслідуватися з боку офіцера полка та гарнізону

⁴⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

⁴⁷ Там само, арк. 3 зв.

⁴⁸ Там само, арк. 4 зв.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 5.

⁵⁰ ГА РФ, ф. 7523, оп. 44, д. 107, л. 188.

⁵¹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. [Электронный ресурс] // М.: Партиздат, 1934. – Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/item/0014577>.

⁵² РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

як більшовик. На мою адресу сипалися різні погрози, якщо я не зникну з полку. Але загрози лишалися тільки загрозами, оскільки я був оточений досить міцним комуністичним осередком, з яким офіцерові доводилося рахуватися. Все ж таки для того, щоб позбутися мене, я був викликаний командиром полку. Він запропонував мені у якості ситуації, що склалася, поїхати у відпустку, давши для цього 80 рублів грошей, через що мені в силу необхідності довелося погодитися. І я поїхав до матері у Катеринослав»⁵³.

Відзначимо, що автобіографії І. Леплевського з 1-го тому особової справи з ГДА СБ України та з персональної справи з Вінниці ідентичні, за винятком вищенаведеного абзацу. У «подільській» версії вищезгаданий абзац про «відправку у відпустку» відсутній. Не личило безстрашному більшовику тікати з полку та ще брати у класових ворогів гроші.

Поки І. Леплевський воював за імперські інтереси на Турецькому фронті, до його рідного Брест-Литовська впритул наблизилися німецькі війська. Російське командування залишило місто без бою, фортецю підірвало, населення виселило, а 7–8 серпня 1915 р. місто вщент спалило. Із 3670 будинків згоріло 2500. Біженцям довелося рятуватися пішки⁵⁴. Родина Леплевських упродовж доби була повністю розорена та перебралася на південь Російської імперії. Батько влаштувався на тютюнову фабрику у Ростові-на-Дону⁵⁵, а мати оселилася у Катеринославі.

Під час відвідин матері І. Леплевський став членом військової організації Катеринославського губкому РСДРП(б) і брав участь «у захопленні влади [...] та придушенні гайдамацького повстання»⁵⁶.

При цьому знову суттєво плутався у датах свого перебування у збройному загоні катеринославських більшовиків: грудень

⁵³ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 25.

⁵⁴ Коршунов С. Город-призрак. Как одна империя сожгла Брест-Литовск, а вторая разобрала на кирпичи [Электронный ресурс] / Станислав Коршунов // Zerkalo.io. – 2019. – Режим доступа: <https://virtualbrest.ru/news68853.php>.

⁵⁵ Леплевский Г.М. Автобиография. – С. 512.

⁵⁶ ГА РФ, ф. 7523, оп. 44, д. 107, л. 188.

1917 – квітень 1918 рр.⁵⁷; липень 1917 – січень 1918 рр.⁵⁸; жовтень 1917 – березень 1918 рр.⁵⁹

Збройний виступ більшовиків у Катеринославі проти законної центральної української влади, що відбувся 27–29 грудня 1917 р. (за новим стилем 9–11 січня 1918 р.), І. Леплевський подав як «гайдамацьке повстання». Він також не конкретизував: на якій саме бойовій ділянці він бився з українськими військами та чим займався після встановлення більшовицької влади. Знаємо лише, що після того, як увечері 3 квітня 1918 р. більшовики залишили Катеринослава⁶⁰, він був евакуйований та «призначений серед інших товаришів до Саратова, звідки почала моя діяльність в Чека»⁶¹.

На початку травня 1918 р. Саратов став справжньою перевалочною базою для українських більшовиків, які зигзагоподібним шляхом відступу через Ростов-на-Дону і Царицин опинилися на Поволжі. Деяких відряджали до Самари та Москви, більшість лишалася у місті. У місцевій губернській ЧК працювало чимало «політичних емігрантів» з України: завідувач відділу по боротьбі зі спекуляцією С. І. Покко⁶², уповноважений по боротьбі з контрреволюцією Н. Я. Боярський⁶³, інспектор С. М. Цикліс⁶⁴, помічник коменданта І. С. Судаков⁶⁵. І. М. Леплевському ж дісталася скромна посада реєстратора зброї⁶⁶.

⁵⁷ Держархів Вінницької обл., ф. П. 29, оп. 1, спр. 1240, арк. 3.

⁵⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1369, арк. 6.

⁶⁰ Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе (сентябрь 1917 – апрель 1918 гг.) / В. Аверин // *Летопись революции. Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине*. – Харьков: Госиздат Украины, 1927. – № 5 (26) – 6 (27). – С. 129.

⁶¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

⁶² Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. Люди та долі. 1919–1941 / В. Золотарьов. – Харків, Фоліо, 2003. – С. 63.

⁶³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 11, спр. 264, арк. 5.

⁶⁴ Там само, ф. 288, оп. 7, спр. 1820, арк. 5.

⁶⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 108, облікова картка члена КПРС № 06476812

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 22.

16–19 травня 1918 р. у Саратові стався збройний конфлікт між місцевим гарнізоном і Саратовською Радою, що відмовилася видати червоноармійцям запасний комплект обмундирування перед відправкою на Уральський фронт. Поступово економічні вимоги переросли у політичні, до червоноармійців приєдналися праві есери та колишні офіцери, почалися збройні сутички. Спочатку перевага була на боці повстанців, але за допомогою прибулих з Москви, Пензи та Балашова червоноармійців заколот вдалося придушити. Втрати обох сторін склали 30 загиблих і 36 поранених⁶⁷. Згідно свідчень І. Леплевського, він «брав активну участь у придушенні есерівського повстання у якості командира чекістського загону»⁶⁸.

Втім, у численних публікаціях про це повстання немає згадки ні про самого Ізраїля Мойсейовича, не про чекістський загін.

25 травня 1918 р. одночасно на Волзі та Уралі почався виступ чехословацького корпусу. Саме у цей час І. Леплевський вирішив перебратися до Самари, де його брат Григорій працював товаришем (заступником. – *Авт.*) голови губернського виконкому та міг сприяти його кар'єрному росту:

«На моє особисте прохання [...] був відряджений до м. Самара, де працював мій брат, і до якої прибув в день захоплення міста чехословаками, про рух яких в Саратові не було жодних відомостей»⁶⁹.

Отже, до Самари І. Леплевський прибув 8 червня 1918 р. Саме того дня місто захопили війська чехословаків і Комуча (Комітету членів установчих зборів. – *Авт.*). У місті залишилося чимало більшовиків, які не встигли втекти та перейшли на нелегальне становище⁷⁰. Одним з них був Г. Леплевський, який, згідно свідчень голови Самарського губвиконкому В. Куйбишева, у ніч пе-

⁶⁷ Хроника революционных событий в Саратовском Поволжье. 1917–1918 гг. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1968. – С. 271.

⁶⁸ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Минкина Н.Л. В большевистском подполье // *Боевое прошлое: Воспоминания* / Н. Л. Минкина. – Куйбышев: Куйбыш. кн. изд-во, 1989. – С. 16–19.

ред відступом не був у штабі і, куди він подівся, було невідомо⁷¹. Сам же Григорій Мойсейович згодом відзначав що у Самарі «у нелюдських умовах відсидів чотири місяці у підпіллі»⁷².

Доступні нам джерела не містять жодних відомостей про підпільну роботу братів Леплевських у Самарі. Маємо лише «конкретні» спогади Ізраїля Мойсейовича:

«Лишаючись у підпіллі, я також продовжував свою діяльність, а з приходом радянських військ був обраний членом тимчасового Революційного комітету, після чого отримав призначення для роботи до місцевої чека»⁷³.

Тимчасовий революційний комітет Рад у Самарі діяв лише три дні – 7–9 жовтня 1918 р. – та припинив своє існування у день захоплення міста червоними військами. Отже, вельми проблематично, щоб Ізраїль Мойсейович встиг у ньому попрацювати. Напевно, йшлося про Самарський губернський революційний комітет Рад, що діяв з 9 жовтня до 14 грудня 1918 р. та вирішував питання, пов'язані із забезпеченням роботи радянських установ і скликання губернських з'їздів рад⁷⁴.

Саме у жовтні 1918 р.⁷⁵ відновив свою чекістську кар'єру І. Леплевський, який писав, що

«в якості помічника завідувача секретно-оперативного відділу та, будучи обраним, виконував обов'язки голови об'єднаного комуністичного осередку співробітників і батальйону губчека. Мені неодноразово доводилося виїздити на придушення есерівсько-куркульських повстань, оплотом яких, головним чином, було село Черкаси»⁷⁶.

⁷¹ Чешско-Словацкий (Чехословацкий) корпус. 1914–1920: док. и матер. Т. 2: Чехословацкие легионы и Гражданская война в России. 1918–1920 гг. – М.: Кучково поле, 2018. – С. 256.

⁷² Леплевский Г. М. Автобиография. – С. 512.

⁷³ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

⁷⁴ Самарский губернский революционный комитет советов (1917–1918) [Электронный ресурс] // Управление государственной архивной службы Самарской области – Режим доступа: <https://archive.samregion.ru/cgaso/map/sssrg/management/10923/>.

⁷⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 99, реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.

⁷⁶ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

Тут йдеться про так звану «чапанну війну» (чапан – селянський каптан), антирадянське селянське повстання, що розпочалося 5 березня 1919 р. у прифронтових Казанській, Симбірській та Самарській губерніях Східного фронту. За різними оцінками, у повстанні брало участь 100–150 тис. осіб⁷⁷. У с. Кінель-Черкаси повстання було придушено 22 березня 1919 р.⁷⁸

Втім, у І. Леплевського бажання продовжувати боротьбу з контрреволюцією в Поволжі не було:

«[...] на моє прохання я був відряджений у розпорядження Катеринославського губкому. По приїзду до місця призначення, я захворів на висипний тиф, і в той час, коли ще лежав у ліжку, місто було зайнято денікінцями. Тому після одужання мені знову довелося брати участь у підпільній роботі, будучи членом Центрального Бюро Фракції з організації комуністичних осередків у професійних організаціях. З приходом же червоних отримав призначення до Катеринославської губЧК»⁷⁹.

Як бачимо, біографія І. Леплевського до 1920 р. досить заплутана і мала б викликати чимало запитань у співробітників відділу кадрів. Але до призначення М. Єжова наркомом внутрішніх справ СРСР співробітники такого високого рангу, як І. Леплевський, спеціальній перевірці не підлягали. Коли ж стали перевіряти – то дехто позбавився не лише посади, а й життя. Хоча, схоже, його це обминуло – у нас не має жодних даних, які хоча б побіжно свідчили про його проблеми через заплутане минуле.

Але на допиті 16 липня 1938 р. колишній начальник 5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС по Одеській області Б. С. Глузберг-Боскіс свідчив, що у листопаді 1937 р. він був викликаний до Києва начальником секретаріату НКВС УРСР Е. О. Інсаровим

«по особистому питанню Леплевського у зв'язку з проведенням його до Верховної Ради СРСР. Кандидатура Леплевського викликала через неясну його автобіографію низку здивованих питань

⁷⁷ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / глав. ред. С. С. Хромов. – М.: Сов. энциклоп., 1980. – С. 648.

⁷⁸ Самарская губерния в годы Гражданской войны (1918–1920 гг.): док. и матер. – Куйбышев, 1958. – С. 124.

⁷⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 1240, арк. 8.

на робітничих передвиборних зібраннях. Задавалися питання, звідки він родом, його соціальне становище та інше. Інсаров разом зі мною підправив на липу автобіографію Леплевського і все ж таки заявив, що писати про те, що він (Леплевський. – Авт.) походить з Польщі не слід, оскільки це може викликати недовіру до нього»⁸⁰.

Хто знає, чи дійсно ця розмова мала місце, але у газетних нарисах, присвячених кандидату у депутати Верховної Ради СРСР 1-го скликання І. Леплевському, відсутня інформація про його місце народження, перебування у лавах Бунду, обставини потрапляння до Російської імператорської армії, перебування у захопленій чехословаками та білими Самарі⁸¹.

Із грудня 1919 р. життєвий шлях і основні дати життя І. Леплевського можна чітко відстежити за його послужним списком:

- Із грудня 1919 р. до 1920 р. – уповноважений 1-ї групи Катеринославської губернської НК⁸². До 28 лютого 1920 р. тимчасово виконував обов'язки завідувача Секретного відділу Катеринославської губернської НК, справи здав і приступив до виконання обов'язків уповноваженого⁸³.
- 25 серпня 1921 р. «за правильно взяту технічну постановку ведіння слідства [...] у справі петлюрівської організації» нагороджений Катеринославським губернським виконавчим комітетом золотим годинником і портсигаром⁸⁴.
- 26 серпня 1920 р. призначений помічником завідувача секретного відділу і членом Колегії Катеринославської губернської НК⁸⁵. 27 грудня 1920 р. призначений начальником особливого відділу з суміщення посади завідувача секретного відділу Катеринославської губернської НК⁸⁶.

⁸⁰ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 026907, т. 1, арк. 61.

⁸¹ Ізраїль Мойсейович Леплевський / Чорноморська комуна (Одеса). – 1937. – 18 листопада; Ізраїль Мойсейович Леплевський / Вісті Центрального виконавчого комітету УРСР. – 1937. – 18 листопада 1937 р.

⁸² ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 22.

⁸³ Там само, арк. 22 зв.

⁸⁴ ГДА СБ України, м. Миколаїв, особова справа 3385, т. 2, арк. 2.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 22 зв.

⁸⁶ Там само.

- 17 січня 1921 р. призначений т. в. о. начальника активної частини особливого відділу Катеринославської губернської НК⁸⁷. 15 лютого 1921 р. приступив до ліквідації особливого відділу та передачі його майна та особового складу до Катеринославської губернської НК⁸⁸.
- 23 травня 1921 р. призначений членом Колегії й завідувачем секретно-оперативної частини Катеринославської губернської НК⁸⁹. 27 липня 1921 р. призначений заступником голови Катеринославської губернської НК, із суміщенням посади начальника адміністративно-організаційного відділу⁹⁰.
- 20 березня 1922 р. призначений т. в. о. голови Катеринославської губернської НК⁹¹.
- 23 березня 1922 р. у зв'язку з залишенням О. Трепалова на посаді голови Катеринославської губернської НК І. Леплевський повернувся до виконання своїх прямих обов'язків⁹².
- 23 травня 1922 р. приступив до виконання обов'язків т. в. о. начальника Катеринославського губернського відділу ДПУ⁹³.
- 24 травня 1922 р. затверджений начальником Катеринославського губвідділу ДПУ⁹⁴. Із 4 по 6 листопада 1922 р. за суміщництвом виконував обов'язки начальника Секретно-оперативної частини Катеринославського губвідділу ДПУ⁹⁵.
- 6 лютого 1923 р. призначений начальником Подільського губерньського відділу ДПУ⁹⁶.
- 10 лютого 1923 р. постановою ВУЦВК «за видатну роботу в органах НК–ОДПУ» нагороджений орденом «Красного Знаме-

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 22 зв.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само, т. 2, арк. 4.

⁹¹ Там само, т. 1, арк. 22 зв.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само, т. 2, арк. 4.

⁹⁵ Там само, т. 1, арк. 23.

⁹⁶ Там само.

- ни»⁹⁷ (за ліквідацію цілого ряду контрреволюційних організацій, ліквідацію «справи 140», знищення банди Іванова у Кривому Розі)⁹⁸. Відповідний наказ Револуційної Військової Ради РРФСР № 100 датується 1924 р.⁹⁹, знак ордена № 12539.
- 18 лютого 1923 р. передав справи новому начальнику Катеринославського губвідділу ДПУ і відбув до Вінниці¹⁰⁰.
  - 27 лютого 1923 р. прийняв справи і посаду начальника Подільського губвідділу ДПУ¹⁰¹. 31 жовтня 1924 р. нагороджений знаком «Почётной работник ВЧК-ГПУ (V)» за № 142¹⁰². 5 серпня 1925 р. зарахований до резерву призначень ДПУ УСРР¹⁰³.
  - 27 жовтня 1925 р. прийняв справи і посаду начальника Одеського окружного відділу ДПУ і за сумісництвом начальника 26-го прикордонного загону ОДПУ СРСР¹⁰⁴.
  - 28 грудня 1927 р. на честь 10-ї річниці органів НК-ДПУ «[...] за самовіддану роботу в органах НК-ДПУ, активну і самовіддану боротьбу з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом» нагороджений ВУЦВК почесною бойовою зброєю з надписом на золотій дощечці та знаком X років НК-ДПУ¹⁰⁵.
  - 30 червня 1929 р. здав справи й посаду начальника Одеського окружного відділу ДПУ і начальника 26-го Одеського прикордонного загону¹⁰⁶.
  - 1 липня 1929 р. прибув до Харкова та призначений заступником начальника Секретно-оперативного управління (СОУ) ДПУ УСРР з правами члена Колегії ДПУ УСРР¹⁰⁷.

⁹⁷ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 29.

⁹⁸ Там само, арк. 20.

⁹⁹ Сборник лиц, награждённых орденом Красного Знамени и почётным революционным оружием. – М.: Гос. воен. изд-во, 1926. – С. 139.

¹⁰⁰ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 23

¹⁰¹ Там само, т. 2, арк. 4.

¹⁰² Там само, т. 1, арк. 29.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само, арк. 31.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само, арк. 29.

¹⁰⁷ Там само, арк. 23 зв.

- 13 листопада 1929 р. – затверджений членом Колегії ДПУ УСРР на об'єднаному засіданні Ради народних комісарів і Економічної наради УСРР¹⁰⁸.
- 9 грудня 1929 р. призначений начальником СОУ ДПУ УСРР з правами члена Колегії ДПУ УСРР¹⁰⁹. 31 грудня 1930 р. наказом ОДПУ СРСР № 477 призначений начальником СОУ ДПУ УСРР (після реорганізації органів ОДПУ СРСР)¹¹⁰.
- 16 серпня 1931 р. наказом ОДПУ СРСР № 225 призначений заступником начальника ОВ ОДПУ СРСР¹¹¹. 18 серпня 1931 р. здав справи та посаду у ДПУ УСРР і відбув у розпорядження ОДПУ СРСР¹¹².
- 22 листопада 1931 р. наказом ОДПУ СРСР № 674 призначений начальником ОВ ОДПУ СРСР¹¹³. 7 вересня 1932 р. нагороджений орденом «Красного Знамени»¹¹⁴ за № 82 (2).
- 10 вересня 1932 р. наказом ОДПУ СРСР № 711/с І. М. Леплевський за сумісництвом був призначений членом Мобілізаційної наради при Колегії ОДПУ СРСР¹¹⁵.
- 4 грудня 1932 р. «[...] з метою швидкого поліпшення роботи органів ДПУ УСРР» І. Леплевський, залишаючись начальником Особливого відділу ОДПУ СРСР, прибув до Харкова терміном на 6 місяців у розпорядження особливоуповноваженого в Україні – заступника голови ОДПУ СРСР В. Балицького¹¹⁶.

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 12, т. 1, спр. 1309, арк. 14.

¹⁰⁹ Там само, арк. 23 зв.

¹¹⁰ В 1931 р. І. Леплевський виконував обов'язки начальника Особливого відділу Українського військового округу та Особливого відділу ДПУ УСРР, що підтверджується численними оперативними документами, втім, наказ про його призначення поки не виявлений, а в особовій справі ця інформація відсутня.

¹¹¹ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 2, арк. 6.

¹¹² Там само, т. 1, арк. 23 зв.

¹¹³ Там само, т. 2, арк. 6.

¹¹⁴ Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. – 1932. – 8 сентября.

¹¹⁵ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник / под ред. акад. А. Н. Яковлева; авт.-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М., МФД, 2003. – С. 55.

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 408, т. 3, арк. 84

- 20 грудня 1932 р. наказом ОДПУ СРСР за № 1179 нагороджений «Почётным знаком ВЧК–ГПУ (XV)».
- 18 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У опитом ухвалило постанову «Про голову ДПУ УСРР», де «погодилося» з постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 17 лютого того ж року про призначення заступника голови ОДПУ СРСР В. Балицького головою ДПУ УСРР – повпредом ОДПУ СРСР в Україні та призначило заступників голови ДПУ УСРР К. Карлсона і І. Леплевського¹¹⁷.
- 20 лютого 1933 р. призначений заступником голови ДПУ УСРР наказом ОДПУ СРСР¹¹⁸, того ж дня, згідно із постановою президії ВУВЦК, призначений заступником голови ДПУ УСРР¹¹⁹.
- 20 березня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) надало право розглядання справ з повстанства та контрреволюції в Україні «із застосуванням вищої міри соціального захисту» трійці у складі голови ДПУ УСРР В. Балицького та його заступників К. Карлсона та І. Леплевського¹²⁰.
- 5 січня 1934 р. наказом ОДПУ СРСР № 2002 він був призначений повноважним представником ОДПУ СРСР по Саратовському краю¹²¹. 15 липня 1934 р. призначений начальником УНКВС по Саратовському краю (після розформування ОДПУ СРСР й утворення НКВС СРСР).
- 10 грудня 1934 р. призначений наркомом внутрішніх справ Білоруської РСР.
- 26 листопада 1935 р., згідно із постановою Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР № 25/2542, затверджену постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про присвоєнні спеціальних звань керівному складу Головного

¹¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 281, арк. 194.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 1, арк. 23 зв.

¹¹⁹ Постанова ВУЦВК «Про настановлення т.т. Карлсона К.М. і Леплевського І.М. на заступників голови ДПУ УСРР» від 20 лютого 1933 р. // Харківський пролетар. – 1933. – № 37. – 21 лютого.

¹²⁰ Сталинское Политбюро в 30-е годы: сб. док. / сост.: О. В. Хлевнюк, А. Б. Квашонкин, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. – М.: АИРО-XX, 1995. – С. 63.

¹²¹ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 2, арк. 6.

- управління державної безпеки та військових звань командному та політичному складу Головного управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС СРСР», начальнику управління НКВС по Білоруській РСР і наркому внутрішніх справ Білоруської РСР І. Леплевському було присвоєно звання комісара державної безпеки 2-го рангу¹²².
- 14 лютого 1936 р. на честь 15-ї річниці прикордонної охорони НКВС нагороджений орденом «Красной Звезды»¹²³ за № 877.
  - 28 листопада 1936 р. наказом НКВС СРСР № 00383 призначений начальником ОБ ГУДБ НКВС СРСР¹²⁴ (із 25 грудня 1936 р. особливий відділ став 5-м відділом).
  - 14 червня 1937 р. наказом НКВС СРСР № 968 призначений народним комісаром внутрішніх справ УРСР. 15 червня 1937 р. приступив до виконання обов'язків наркома.
  - 2 липня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У опитом ухвалило постанову «Про Народного Комісара Внутрішніх Справ УРСР»: «Згідно із рішенням ЦК ВКП(б), провести у радянському порядку рішення про звільнення Балицького В.А. від обов'язків Наркома Внутрішніх Справ УРСР і затвердження Народним Комісаром Внутрішніх Справ УРСР тов. Леплевського І.М. Постанову ЦВК УРСР в газетах не публікувати»¹²⁵.
  - 22 липня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання найважливіших завдань Уряду» нагороджений орденом «Ленина»¹²⁶ за № 3467.

¹²² Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / сост.: Хаустов В.Н., Наумов В.П., Плотникова Н.С. – М.: МФД, 2003 – С. 693.

¹²³ Постановление ЦИК СССР «О награждении орденами Союза СССР пограничных частей, командного и красноармейского состава пограничной охраны НКВД и колхозников-активистов пограничных районов» от 14 февраля 1936 г. // Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. – 1936. – 15 февраля.

¹²⁴ ГДА СБ України, ф. 12, оп. 1, спр. 1309, т. 2, арк. 6.

¹²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 440, арк. 12.

¹²⁶ Постановление ЦИК СССР «О награждении тт. Бельского Л.Н., Волкова М.Д., Вольнского С.Г., Гендина С.Г. и других» от 22 июля 1937 г. // Правда. – 1937. – 23 июля.

- 12 грудня 1937 р. був обраний депутатом Верховної ради СРСР першого скликання по Одесько-Ворошилівській виборчій округі.
- 25 січня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 138 призначений начальником 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР¹²⁷.
- 22 лютого 1938 р. нагороджений медаллю «XX лет Рабоче-крестьянской Красной армии» за № 24832.
- 26 квітня 1938 р. заарештований у Москві, згідно ордеру № 2457 за підписом 1-го заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фріновського. На момент арешту проживав за адресою: м. Москва, вул. Серафимовича, буд. 2, кв. 12¹²⁸.

28 липня 1938 р. справу І. Леплевського було розглянуто у закритому судовому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР (голова – армійський юрист В. Ульріх, члени – дивізійний військовий юрист Й. Нікітченко та дивізійний військовий юрист А. Горячев, секретар – військовий юрист 1-го рангу А. Костюшко).

Судове засідання розпочалося о 15.00 і тривало 20 хвилин. Ізраїль Мойсейович свою провину визнав повністю та підтвердив свідчення, дані на попередньому слідстві. В останньому слові заявив, що просити про поблагливість йому важко, але, якщо суд врахує його позитивну роботу, то благає зберегти йому життя. Суд «позитивну роботу» не врахував та, згідно статей 58-1 п. «б», 58-8 і 58-11 Кримінального кодексу РРФСР, засудив Леплевського Ізраїля Мойсейовича, 1894 р. н., уродженця м. Брест-Литовський, єврея, на смерть¹²⁹. Вирок було виконано того ж дня у Москві.

¹²⁷ 28 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про реорганізацію ГУДБ НКВС СРСР, втім наказом НКВС СРСР це реформування було оформлено наказом НКВС СРСР № 000362 від 9 червня 1938 р.. В ордері на арешт Леплевського вказана його посада – начальник 6-го відділу ГУДБ НКВС СРСР.

¹²⁸ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (ЦА ФСБ РФ), д. 13557, т. 1, л. 1.

¹²⁹ ЦА ФСБ. РФ, асд І. М. Леплевського Н-13557, т. 1, л. 116–117.

REFERENCES

1. Figatner, Yu. (Ed.). (1989). Deyateli SSSR i revolyutsionnogo dvizheniya Rossii: entsiklopedicheskiy slovar'. Moskva: Sov. Entsiklopediya. [In Russian].
2. Khlevnyuk, O., Kvashonkin, A., Kosheleva, L., Rogovaya, L. (Comps.). (1995). Stalinskoye Politbyuro v 30-ye gody. Sbornik dokumentov. Moskva: AIRO-XX. [In Russian].
3. Kulesh, A., Pimenov, L., Valakhnovich, I. (1997). Rukovoditeli organov gosudarstvennoy bezopasnosti Belarusi: Kratkiy biograficheskiy spravochnik. Minsk: Belorusskaya Entsiklopediya. [In Russian].
4. Petrov, N., Skorkin, K. (1999). Kto rukovodil NKVD, 1934–1941: Spravochnik. Moskva: Zven'ya. [In Russian].
5. Shapoval, Y., Prystayko, V., Zolotaryov, V. (1997). CHK–HPU–NKVD v Ukrayini: osoby, fakty, dokumenty. Kyiv: Abrys. [In Ukrainian].
6. Skorkin, K. (2011). Obrecheny proigrat'. (Vlast' i oppozitsiya). Moskva: VividArt. [In Russian].
7. Tumshis, M., Zolotaryov, V. (2017). Yevrei v NKVD SSSR 1936–1938. Opyt biograficheskogo slovarya. Moskva: Universitet Dmitriya Pozharskogo. [In Russian].
8. Volobuev, P.V. (Ed.). (1993). Politicheskiye deyateli Rossii. 1917. Biograficheski slovar'. Moskva, Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya. [In Russian].
9. Voronov, V., Shishkin, A. (2005). NKVD SSSR: Struktura, rukovodyashchiy sostav, forma odezhdy, znaki razlichiya 1934–1937 gg. Moskva: OOO Izdatel'skiy Dom «Russkaya razvedka». [In Russian].
10. Yakovlev, A. (Ed.), Kokurin, A., Petrov, N. (2003). Lubyanka: Organy VCHK–OGPU–NKVD–NKGB–MVD–KGB. 1917–1991. Spravochnik. Moskva: MFD. [In Russian].
11. Zolotaryov, V., Stepkin, V. (2010). CHK–GPU–NKVD v Donbasse: Lyudi i dokumenty 1919–1941. Donetsk: Aleks. [In Russian].

Zolotaryov Vadym. Commissioner of State Security of the 2nd rank Izrail Leplevsky: biography problems

The aim, on the basis of documents of personal and criminal cases, the Communist Party files, autobiographies, and various personal documents of I. Leplevski to investigate the main dates of life and activity, to identify discrepancies in the archival documents, and compile a documented biographical reference.

Methodology and methods Reconstructing the main stages of Leplevski's biography, the author used an anthropological and prosopographic approach. Biographical, problem-chronological, concrete-search, historical-genetic methods and methods of psychological and historical reconstruction were used to implement the above objective.

Conclusions. The author analyzed in detail biographical information about Leplevsky on the basis of archival materials, some of which were first introduced into scientific circulation, and found significant discrepancies in the coverage of certain periods of his life and «revolutionary merits» in personal documents. The most essential difference is a date of birth discrepancy (1894 or 1896), which arose as a result of document forgery by Leplevsky's father during mobilization for the Russian Imperial Army and the time of his joining the Communist Party. It was discovered that when his documents as a member of the Communist Party were exchanged in 1936, Leplevsky consciously added a few months to himself in order to become a «Bolshevik with a pre-revolutionary background. Despite numerous discrepancies in Leplevsky's biographical information, it was not checked either during his service in the state security organs or after his arrest. The author compiled a detailed service record of Leplevsky with an indication of archival sources, which will allow researchers to clarify the biographical information about the man who in 1937–1938 was the head of the NKVD of the Ukrainian SSR

Key words: repression, DPU, NKVD, Israel Leplevsky.

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.02.215>

УДК 930.25(477.54):323.281(477)«193»

Тетяна КОВАЛЕНКО*

Радянська репресивна політика 1930-х рр. в Україні (за матеріалами Державного архіву Харківської області)

Метою статті стало окреслення джерелознавчого потенціалу документів Державного архіву Харківської області, що проливають світло на хід та масштаби масових репресій радянської влади в Україні у 1930-ті рр. З цією метою архівно-кримінальні справи, що складають основу архівного фонду Р-6452, розподілено на групи відповідно до їхнього змісту та призначення. Виділяються наступні категорії документів: матеріали арешту й обшуку, матеріали слідства та реабілітаційні матеріали.

Методологія ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності. Для реалізації мети були застосовані проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий методи.

* Коваленко Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; teti.kovalenko@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8309-8071>.

Висновки. На прикладі аналізу окремих джерел із кожної групи зазначено: інформацію якого характеру вони містять, а також аналізуються приклади щодо особливостей функціонування радянської репресивної машини. На підставі роботи з протоколами допиту зроблено висновок, що ці джерела не завжди відповідали нормам і стандартам процесуального діловодства, ймовірно, через значну кількість арештів. Проведено джерелознавчий аналіз такого важливого матеріалу слідства, як обвинувальний висновок. Саме у ньому фіксувалася інформація анкети, протоколів обшуку та допиту, інших слідчих матеріалів і, власне, вирок, який рекомендувався позасудовими органами. Реабілітаційні матеріали свідчать про порушення норм законодавства під час проведення слідства та визначення міри покарання, а також важливу інформацію щодо самої сутності радянської репресивної політики стосовно власних громадян. Окремо досліджуються листи родичів, які розшукували своїх близьких. Це унікальні джерела, що висвітлюють долі, почуття, емоції, жахи, що їх пережили жертви радянського терору в Україні. Окрім цього, у статті здійснено спробу подивитися на окреслені процеси крізь призму долі жертв і катів радянського режиму.

Робиться висновок, що документи фонду Р-6452 Державного архіву Харківської області мають величезний джерелознавчий потенціал, дозволяють охарактеризувати сутність радянської репресивної політики, у першу чергу у межах Харкова й області, але й також висвітлюють її реалізацію на території інших регіонів нашої держави.

Ключові слова: радянські репресії, документи, джерелознавчий аналіз, вирок, жертви, реабілітація.

Радянська репресивна політика зруйнувала долі мільйонів людей: українців, поляків, білорусів, грузин, татар, росіян, євреїв, представників інших національностей, які всупереч власної волі або за своїми ідейними переконаннями були втягнуті у безпрецедентний експеримент з будівництва нової «справедливої» держави «робітників, селян та прошарку із інтелігенції». Проте упродовж всього її існування комуністи утримували владу за допомогою репресій, апогеєм яких стала доба Великого терору (1937–1938). Вивчення цієї сторінки нашого минулого є надзвичайно важливим з точки зору вшанування пам'яті безвинних жертв терору та, водночас, формування національної пам'яті й осмислення радянського «досвіду».

Науковці, громадські діячі, журналісти почали активне обговорення радянської репресивної політики та заповнення її «білих плям» у другій половині 1980-х рр. з послабленням адмі-

ністративного тиску у державі та поступовим розсекреченням архівів. Певним поштовхом цих процесів стало ухвалення указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи з відновлення справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-х – 40-х і на початку 50-х рр.» від 16 січня 1989 р. Цей документ, скасовуючи рішення радянських позасудових органів та реабілітуючи засуджених у такий спосіб громадян, вперше у радянському законодавстві визнавав незаконність їхніх рішень¹.

Не маючи на меті докладно охарактеризувати усю наявну історіографію з цієї теми, оскільки вона є надзвичайно багатогранною та заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, зазначимо лише деякі наукові розвідки та тенденції. Уже в першій половині 1990-х рр. проблематика функціонування тоталітарної системи у радянській Україні стало однією з пріоритетних наукових проблем у вітчизняній історіографії². Вона не втрачала актуальності також у подальші роки розбудови незалежної української держави³.

¹ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-х – 40-х и начала 50-х годов» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/9007814>. – Дата звернення 02.07.2021.

² Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Т. 1 – 424 с.; Т. 2 – 686 с.; Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 116–156; Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с. та ін.

³ Бажан О. Г. Доба «великого терору» в Україні: механізм реалізації // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 29. – С. 116–129; Бажан О., Золотарьов В. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви [Електронний ресурс] // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 85–101. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Velykyi_teror_na_Kharkivschiyni_masshtaby_vykonavtsi_zhertvy.pdf. – Дата звернення 15.06.2021; Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 486 с.; Гранкіна О. Архівно-слідчі

Вітчизняними науковцями реалізовано кілька великих проєктів із виявлення та систематизації документів, історіографічного та історико-бібліографічного матеріалу з проблематики радянської репресивної політики (зокрема, науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», керівник однойменного Інтернет-проєкту О. Рубльов⁴; бібліографічні покажчики «Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)», упорядники С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко⁵ та «Репресії в Україні (1917–1990 рр.)», упорядники Є. Бабич, В. Патока, науковий редактор С. Білокін⁶; «Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах», автори-укладачі першого тому В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур⁷, автори-упорядники другого то-

справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 174–182; *Зінченко О.* Година папуги. Українські сторінки Катині. – Х.: Фактор, 2011. – 399 с.; *Золотарьов В.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. № 2 (17). – С. 326–343; *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 14. – С. 225–300; *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; *Шитюк М. М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – 550 с.

⁴ Реабілітовані історією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.reabit.org.ua/>. – Дата звернення 02.07.2021.

⁵ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): бібліограф. покажчик / авт. вступ. ст.: С. Білокін, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К.; Житомир: Полісся, 2007. – 456 с.

⁶ Репресії в Україні (1917–1990 рр.): наук.-допоміж. бібліог. покажчик / авт. вступ. ст. С. І. Білокін; авт.-упоряд. Є. К. Бабич, В. В. Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

⁷ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3 т. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УСРР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) [Електронний ресурс] / авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур; НАН України, Ін-т історії України, Торонтський ун-т, ГДА СБ України. – К.: Видавець Захаренко В.О., 2017. – 744 с. – Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/files/store/285.pdf>. – Дата звернення 02.07.2021.

му С. Кокін, Дж. Россман⁸, автори-укладачі третього тому А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге⁹). Окремі джерелознавчі аспекти документів органів державної безпеки досліджували Р. Подкур, В. Ченцов та Е.Петровський¹⁰.

Радянська репресивна політика в Україні висвітлюється й на Інтернет-порталі неурядової організації «Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору»¹¹ та науково-громадської організації «Центр досліджень визвольного руху»¹². Не залишаються осторонь вивчення окресленої проблематики й закордонні дослідники¹³.

⁸ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3 т. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УСРР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.) / авт.-упоряд.: С. Кокін, Дж. Россман; НАН України, Ін-т історії України, Торонтський ун-т, Вірджинський ун-т, ГДА СБ України. – К.: Захаренко В.О., 2018. – Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. – 728 с.; 2019. – Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області. – 824 с.

⁹ Відлуння Великого терору: зб. док. у 3 т. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. [Електронний ресурс] / авт.-уклад.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. – К.: Видавець Захаренко В.О., 2019. – 936 с. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0014474>. – Дата звернення 02.07.2021.

¹⁰ *Подкур Р, Ченцов В.* Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / НАН Украины, Ин-т истории Украины, Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.; *Петровський Е.П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Е. П. Петровський; Ін-т укр. археограф. та джерелозн. імені М. С. Грушевського НАН України. – К., 2006. – 300 с.

¹¹ Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору. – Режим доступу: <http://www.holodomor-hrec.com/about/>. – Дата звернення 02.07.2021.

¹² Центр досліджень визвольного руху. – Режим доступу: <http://cdvr.org.ua/>. – Дата звернення 02.07.2021.

¹³ *Applebaum A.* Gulag: a History. – New York: Doubleday, 2003. – 677 p.; *Frierison C.A., Vilensky S.S.* Children of the Gulag. – New Haven; London: Yale Uni-

У цій публікації прагнемо звернутися до джерелознавчого аспекту радянської репресивної політики 1930-х рр., а саме до її відображення у документах фонду Р-6452 «Карні справи громадян, репресованих позасудовими органами м. Харків та Харківської області» Державного архіву Харківської області. Він налічує 24 290 одиниць зберігання, котрі охоплюють період 1920–1999 рр. Документи фонду Р-6452 були передані на зберігання до архіву упродовж 1990-х – 2000-х рр. Управлінням Служби безпеки України по Харківській області відповідно до чинного українського законодавства.

Архівно-кримінальні справи мають типовий набір документів: матеріали арешту й обшуку (постанова про початок попереднього слідства/порушення кримінальної справи та обрання міри запобіжного заходу, анкета обвинуваченого/заарештованого, ордер на арешт і проведення обшуку, протокол, список речей, вилучених під час обшуку/арешту); матеріали слідства (протокол допиту, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, витяг із акту про виконання вироку); реабілітаційні матеріали (звернення родичів щодо з'ясування долі/реабілітації репресованих, протест прокурора у порядку нагляду в справі, постанова суду про задоволення протесту прокурора, висновок прокуратури про реабілітацію).

---

nersity Press, 2012. – 450 p.; Holodomor Research and Education Consortium Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta. – Режим доступу: <https://holodomor.ca/>. – Дата звернення 02.07.2021; Snyder T. Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. – New York: Basic Books, 2010. – 524 p.; Thurston R. W. Life and Terror in Stalin's Russia: 1934–1941. – New Haven; London: Yale University Press, 1996. – 296 p.; Бузай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» [Электронный ресурс]. – М.: Наука, 2006. – 271 с. – Режим доступа: <https://www.litmir.me/bpr/?b=235627>. – Дата звернення 02.07.2021; Ганин А. В. Комплекс документов по делу Всесоюзной военно-офицерской контрреволюционной организации «Весна» 1930–1931 гг. как источник по истории русского офицерства послереволюционного периода // Вестник архивиста. – 2016. – № 4. – С. 225–240; Дмитриев Ю. А. Место памяти Сандармох. – Петрозаводск, 2019. – 516 с.; Наумов Л. А. Сталин и НКВД. – М.: Алгоритм, 2013. – 352 с. та ін.

Проаналізуємо еволюцію анкети обвинуваченого/заарештованого. Характерні для цього документу пункти мали на меті не просто з'ясувати інформацію про минуле людини, але й деталізувати її в частині аналізу потенційної «політичної неблагонадійності». Зокрема, в анкеті зазначалося «соціальне походження», «колишній стан (до революції)», «національність», «відомості про судимість та перебування під слідством», «партійна приналежність», «політичне минуле»¹⁴. «Неправильна» відповідь на ці пункти вже сама по собі могла стати підставою для арешту, ув'язнення або засудження до розстрілу або, мовою радянського законодавства – «вищого заходу соціального захисту – розстрілу або оголошення ворогом трудящих»¹⁵.

Характерно, що зі зростанням масштабів радянських репресій, відомості, котрі збиралися про людину, дедалі більше конкретизувалися, і в анкеті з'являлися усе нові й нові пункти. Наприклад, анкета Ядвіги Мілославської, яка була ув'язнена до виправно-трудового табору терміном на 10 років через нібито свою обізнаність у «контрреволюційній діяльності чоловіка»¹⁶, містила наступні пункти: «служба і чин у старій армії, при білих, Петлюрі або Гетьмані, в установах білих урядів», «перебування за кордоном, коли, скільки часу і як повернувся до СРСР», «членство в антирадянських партіях та організаціях, участь у боротьбі проти радянської влади, чи заарештовувався, коли, результати суду», «членство у ВКП(б), причини виходу»¹⁷.

До речі, Сергій та Ядвіга Мілославські проходили у справі «Весна» – сфабрикованому у 1930–1931 рр. слідстві для «очищення» лав Червоної армії. Фігурантами цієї справи стали члени Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації «Весна» – офіцери колишньої Російської імператорської армії, котрі перейшли на службу до РСЧА. Під слідством пе-

¹⁴ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. Р-6452, оп. 1, спр. 2608, арк. 6.

¹⁵ Кримінальний кодекс УСРР зі змінами та доповненнями 1931 р. – Харків: Партвидав «Пролетар», 1931. – С. 27.

¹⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 3, спр. 1898, арк. 107.

¹⁷ Там само, ф. Р-6452, оп. 3, спр. 1898, арк. 2–2 зв.

ребувало понад 3276 осіб, тоді як за пов'язаними з цією справою процесами могли проходити ще 5–10 тис. осіб¹⁸. Я. Мілославська була реабілітована у 1989 р. прокуратурою Харківської області¹⁹.

Джерелознавчий аналіз засвідчив, що принаймні від 1933 р. пункт «сімейний стан» отримав нову розширену редакцію – «члени родини (ступінь кривності, місце служби і посада або рід занять та адреса), перераховуються батько, мати, сестри, брати, сини і дочки»²⁰.

Подібна інформація спрощувала притягнення до кримінальної відповідальності безвинних родичів таких же безвинних жертв радянського терору. Вже за часів Великого терору, 15 серпня 1937 р., з'явився оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова за № 00486, що встановлював критерії визначення покарання для дружин та дітей «зрадників Батьківщини». Відповідно до нього, співробітники УНКВС по Харківській області, зокрема, мали

«провести повний облік дружин зрадників Батьківщини, з підбором усіх установочних та інших даних, що компрометують та передбачаються наказом з метою оформлення слідчих справ».

Унаслідок цієї «кропіткої» роботи до кінця 1937 р. у слідчих ізоляторах Харківщини перебувало 682 дружини «зрадників Батьківщини»²¹.

Дослідницький інтерес викликає й примітка, що друкувалася на зворотному боці анкети та яка опосередковано може свідчити про розмах агентурної мережі чекістів і способів отримання інформації:

«По заповненню анкети у разі, якщо заарештований був секретним співробітником, про це робиться спеціальна анкета із зазначенням року вербування та по якій лінії. Слід також особ-

¹⁸ Ганин А.В. Комплекс документов по делу Всесоюзной военно-офицерской контрреволюционной организации «Весна»... С. 227.

¹⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 3, спр. 1898, арк. 107.

²⁰ Там само, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 1886, арк. 4.

²¹ Бажан О., Золотарьов В. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви. – С. 86.

ливо відзначати, чи зізнався заарештований до моменту заповнення анкети»²².

Документи архівно-кримінальних справ, за влучним виразом О. Гранкіної, є

«своєрідним продуктом доби тотального злочинства і служили “юридичним оформленням” протиправного терору»²³.

Саме тому ці джерела доволі часто не відповідали нормам і стандартам процесуального діловодства. Зокрема, у бланку протоколу допиту Густава Зільберштейна, надруковане слово «свідка» (в оригіналі – «свидетеля») чорнилом виправлено на «обвинуваченого» (в оригіналі – «обвиняемого») ²⁴. Ймовірно, він міг бути спочатку притягнутий до карної справи в якості свідка, а згодом перекваліфікований на обвинуваченого. Або відповідних бланків могло просто бракувати через те, що кількість звинувачених перевищувала кількість свідків. На користь останнього свідчить факт «шаленого навантаження» співробітників органів держбезпеки, які не встигали в окреслений термін здавати до комендатури та фінансового відділу вилучені під час обшуку коштовності та зброю; невчасно та неналежним чином оформлювали кримінальні справи на заарештованих ²⁵.

Г. Зільберштейн був польським комуністом, який, повіривши радянській пропаганді, виїхав з Польщі до СРСР як держави, де панувала «соціалістична справедливість». На допиті він свідчив, що, змінивши кілька місць роботи, зрештою осів у Харкові, де працював у наркоматі освіти, Раді національних меншин з освіти «інструктором з польської роботи». Мізерна зарплата вимусила Г. Зільберштейна влаштуватися перекладачем до Центрвидаву (Центрального видавництва народів Радянського Союзу), але гонорар він отримував «вельми нерегулярно». Тому він почав ходити до Польського консульства для отримання дозволу повернутися на Батьківщину. У 1931 р., згідно

²² Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 3, спр. 1898, арк. 2 зв.

²³ Гранкіна О. Архівно-слідчі справи... С. 175.

²⁴ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 5, спр. 2567, арк. 3.

²⁵ Бажан О., Золотарьов В. «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви. – С. 86.

із рішенням Судової трійки при Колегії Державного політичного управління УСРР, Г. Зільберштейн був визнаний винним за ст. 54 Кримінального кодексу УСРР та засуджений до ув'язнення до виправно-трудового концтабору терміном на 5 років. Чотирнадцять пунктів цієї статті передбачали відповідальність за різні види «контрреволюційної діяльності». Г. Зільберштейну інкримінували

«передачу для польських спецслужб відомостей, які за своїм змістом становили для СРСР державну таємницю».

У зв'язку з чим, він

«як соціально-небезпечна особа вимагає ізоляції»²⁶.

Г. Зільберштейн був реабілітований у 1998 р. прокуратурою Харківської області²⁷.

Відновити картину слідства і відтворити механізм дії радянської репресивної машини щодо власного населення найповніше можна через аналіз обвинувальних висновків. Адже саме ці документи акумулювали інформацію анкети, протоколів обшуку, допиту й додаткового допиту, інших слідчих матеріалів і, власне, пропонували судовим і позасудовим органам міру покарання стосовно конкретної особи.

Так, обвинувальний висновок на Богуслава Майхерського свідчить, що цей документ докладно передає факти біографії заарештованого. Він прибув з Польщі до України у 1920 р. – за часів спільної збройної боротьби Української Народної Республіки і Другої Речі Посполитої проти більшовиків, коли Правобережна Україна (разом із Києвом) перебувала під контролем військ союзників. Після встановлення радянської влади Б. Майхерський залишився на українській землі та став вчителювати у польських школах, тоді як більшість його родичів повернулися до Польщі. Отже, вже самий факт наявності рідних закордоном викликав у чекістів неабиякі підозри. Вже на посаді завідувача польською школою у с. Сатанів він «відрядив без згоди з місцевими радянсько-партійними організаціями» навчатися до Київського польського педагогічного технікуму

²⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 5, спр. 2567, арк. 17.

²⁷ Там само, ф. Р-6452, оп. 5, спр. 2567, арк. 19.

«соціально чужий елемент [...] – дочок колишніх великих торговців і куркулів»²⁸.

У переліку «національно-шовіністичної діяльності» Б. Майхерського зазначалося:

«займався виключно прийомом передач польських радіостанцій (костюльних богослужінь тощо), залучаючи до прослуховування не тільки своїх однодумців, але й учнів»; «у день святкування річниці Червоної армії в 1931 р. [...] був відсутнім на урочистому засіданні, організував у себе вдома прослуховування радіопередачі з Польщі спільно з іншими вчителями школи»; «брав у бібліотеці польські книжки для роздачі польському населенню та учням, ідеологічно невитримані, національно-патріотичного змісту»²⁹.

Отже, ґрунтуючись на цих «незаперечних доказах», співробітники Особливого відділу Харківського обласного відділу ДПУ інкримінували Б. Майхерському

«проведення національно-шовіністичної діяльності серед польського населення та учнівської молоді, що була спрямована на підготовку польського контрреволюційного елемента, підтримку зв'язку з антирадянським і контрреволюційним елементом та братами, які проживали у Польщі».

До обвинувального вироку додавався доволі цікавий факт:

«був завербованим органами ДПУ, систематично дезінформував ДПУ про політико-моральний стан учнів і вчителів Харківської польської школи».

Мірою покарання була обрана адміністративна висилка Б. Майхерського до Північного краю терміном на три роки³⁰. Зрештою, Північний край замінили на м. Уральськ (Казахстан), куди за засудженим поїхала і його родина – дружина і двоє доньок. Там вони й залишилися жити після закінчення терміну покарання³¹. Б. Майхерського реабілітували у 1958 р.³²

²⁸ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 2, спр. 1886, арк. 24–25.

²⁹ Там само, арк. 25–26.

³⁰ Там само, арк. 26–27.

³¹ Там само, арк. 41–41 зв.

³² Там само, арк. 64–65.

З матеріалів про реабілітацію щодо методів роботи співробітників державної безпеки, судів, трибуналів і позасудових органів привертають увагу зазначені прокурорами факти того, що «під час слідства свідки не допитувалися», у кримінальній справі були відсутні докази, які підтверджували «шпигунську діяльність» обвинуваченого, слідство в обвинувальному висновку «зазначало лише припущення про провину»³³. Або, «незважаючи на відсутність у справі будь-яких матеріалів про приналежність» обвинуваченого до «іноземних розвідувальних органів», він все ж був засуджений за статтею про контрреволюційну діяльність, що «не відповідає навіть змісту висунутого обвинувачення»³⁴. Чи, наприклад,

«доказів вини [...] у висунутому звинуваченні немає», «у справі допущені й інші грубі порушення соціалістичної законності, що виражаються в тому, що [...] (обвинувачений. – Т. К.) був заарештований без санкції прокурора, звинувачення йому не висувалося»³⁵.

Особливе місце серед реабілітаційних документів займають листи родичів репресованих, які розшукували своїх близьких, сподіваючись побачити їх живими, або принаймні з'ясувати їхню подальшу долю. Ці джерела надзвичайно емоційно передають усю трагедію окремої родини, людини, яка через усе життя зберігала пам'ять про ті жахливі події та надію знову зустрітися зі своїми рідними. Як відомо, перша хвиля реабілітації проходила у другій половині 1950-х – упродовж 1960-х рр. Саме в той час почалися активні пошуки «загублених» радянською репресивною машиною родичів. Але й тоді, за умов відмови від «культу особи», визнання помилковості курсу на тотальний терор, співробітники органів держбезпеки і прокуратури неохоче підіймали справи та проводили пошуки. Часто у відповідь на запити надсилалися звичайні відписки.

Джерелознавчий аналіз свідчить, що так, зокрема, сталося з Віктором Кощеєм, сином Владислава Кощея, заарештованого

³³ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 5, спр. 2567, арк. 19.

³⁴ Там само, оп. 2, спр. 1886, арк. 62.

³⁵ Там само, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 1886, арк. 64.

за звинуваченням у «приналежності до контрреволюційної організації» та виправданого у 1934 р.³⁶, а потім вдруге заарештованого у 1937 р. Цього разу Владислав Кощея, художник Харківської кондитерської фабрики «Жовтень», проходив у справі як учасник «контрреволюційної націоналістичної польсько-шпигунсько-диверсійної терористичної організації, створеної за директивою українського центру "ПОВ"», який «систематично збирав і передавав шпигунські відомості про виробничу діяльність» Харківської кондитерської фабрики «Жовтень» із зазначенням «кількості та якості продукції, що випускається, та куди вона направляється»³⁷.

У свою чергу, справа Польської військової організації (ПОВ) була сфабрикована органами НКВС у 1932–1935 рр. Вона нібито «вела активну шпигунську, диверсійну, терористичну і повстанську роботу, з метою повалення диктатури пролетаріату в Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу і захоплення її польським імперіалізмом»³⁸.

Через приналежність до вигаданої ПОВ репресіям мали бути піддані, насамперед, активісти польської роботи в СРСР і, зокрема, в радянській Україні – партійні, культосвітні, редакційно-видавничі працівники, які були залучені до проведення політики «коренізації» серед польського населення та поширення «польської пролетарської культури». Курс вищого політичного керівництва СРСР на широкомасштабні репресії проти польського населення УСРР продовжився під час «польської операції» НКВС 1937–1938 рр. Щодо Владислава Кощея, художника Харківської кондитерської фабрики «Жовтень», як зазначено у відповідному витягу із акту, 16 листопада 1937 р. о 23 год. 56 хв. вирок до вищої міри покарання – розстрілу – над засудженим був виконаний³⁹.

Повертаючись до листа Віктора Кощея, зазначимо, що, звертаючись до «вельмиповажного товариша прокурора», він по-

³⁶ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 1, спр. 6514, арк. 24–25.

³⁷ Там само, ф. Р-6452, оп. 3, спр. 736, арк. 14.

³⁸ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні... – С. 120.

³⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 3, спр. 736, арк. 15.

яснив, що батька репресували у 1937 р., і з того часу про нього не було жодних відомостей. Звернення до «Управління таборів СРСР» (йдеться про ГУТАБ – Головне управління виправно-трудо-вих таборів і трудових поселень НКВС СРСР. – *Т. К.*) у 1953 р. призвело до того, що його викликали до «обласного управління МВС» та повідомили:

«жодних відомостей про батька не збереглося, а оскільки на місці немає жодних слідів – то подальші пошуки марні».

У 1959 р. Віктор Кощей знову звернувся до «КДБ Харківської області», але, «не сподіваючись на яку-небудь позитивну відповідь», просить допомогти прокурора. Намагаючись дізнатися про долю рідної людини, він запитав:

«Де мій батько? Яка його доля? Якщо його немає в живих, чи підпадає він під реабілітацію?».

Наприкінці листа Віктор Кощей зазначив, що він не може надати про батька більше інформації, оскільки у 1937 р. йому було 6 років, а мати загинула у 1942 р.⁴⁰ Отже, осиротіла дитина вже у дорослому віці не полишала надії, якщо не повернути батька, якого в неї відібрала радянська репресивна машина, то хоча б дізнатися правду про нього та відновити його чесне ім'я.

У сучасній Україні продовжують реабілітувати безвинно засуджених громадян. Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» був ухвалений 17 квітня 1991 р. у відповідь на вимоги українського суспільства щодо встановлення справедливості стосовно численних жертв політичних репресій. Відповідно до редакції 2018 р., він нині має назву «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», а ст. 1 Закону визначає його мету як

«відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр., віднов-

⁴⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 3, спр. 736, арк. 17.

⁴¹ Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>. – Дата звернення 02.07.2021.

лення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр., недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів»⁴¹.

Загалом, зміни до першої редакції Закону вносилися неодноразово, останні з них – у 2019 р.

На підставі джерелознавчого аналізу документів, що зберігаються у фонді Р-6452 Державного архіву Харківської області, доволі важко визначити кількість громадян, які стали жертвами радянської репресивної політики у 1930-ті рр. у Харкові та області. Водночас, навіть вибіркові дані, що постають зі сторінок документів, жахають масштабом каральних заходів щодо власного населення. Зокрема, Лев Рейхман, який з вересня 1937 р. майже 7 місяців керував роботою УНКВС по Харківській області, залишаючись формально лише заступником начальника⁴², доповідав про те, що за 1937 р. по Харківській області

«Трійкою було розглянуто справ на 9850 осіб, з них засуджено до розстрілу 3450 осіб, а всі інші – до різних строків ув'язнення»⁴³.

До речі, 24 жовтня 1938 р. Л. Рейхман також був заарештований за звинуваченням у «проведенні ворожої роботи, направленої на побиття партійно-радянських кадрів та збереження від розгрому контрреволюційних формувань» та «наступного дня повністю визнав себе винним»⁴⁴. До справи додана відповідна записка Л. Рейхмана народному комісару внутрішніх справ СРСР М. Єжову, в котрій він зазначав, що «облікував 12 154 особи чужих елементів, з яких намічено до арешту в першу чергу 3748 осіб». Тому автор відповідної записки просив наркома М. Єжова «виділити додатковий ліміт на Харківську область у розмірі 8000 осіб». Під час слідства Л. Рейхман пояснював цей документ наступним чином: у лютому 1938 р. у Києві відбула-

⁴² *Бажан О., Золотарьов В.* «Великий терор» на Харківщині: масштаби, виконавці, жертви. – С. 85.

⁴³ Держархів Харківської обл., ф. Р-6452, оп. 3, спр. 736, арк. 23.

⁴⁴ Там само, арк. 22.

⁴⁵ Там само, арк. 23.

ся оперативна нарада за участі М. Єжова, який після прослуховування доповідей з місць, заявив, що «по Україні потрібно ще розстріляти тисяч тридцять». М. Єзов запропонував скласти «додаткові заявки на ліміти»⁴⁵.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що матеріали фонду Р-6452 «Карні справи громадян, репресованих позасудовими органами м. Харків та Харківської області» Державного архіву Харківської області мають величезний джерелознавчий потенціал та вагомо розширили джерельну базу вивчення радянської репресивної політики в Україні у 1930-ті рр. (у першу чергу у м. Харків і Харківській області). Документи цього фонду розкрили унікальну інформацію про людські долі, мрії, віру, прагнення, побут і повсякдення та, на жаль, втрати, яких зазнали звичайні громадяни – «соціально чужі», «національно-шовіністичні», «контрреволюційні елементи» – внаслідок державної репресивної політики. Вони надали можливість увічнити десятки тисяч імен її безвинних жертв та, водночас, дослідити репресії як засіб здійснення влади в Україні.

REFERENCES

1. Applebaum, A. (2003). *Gulag: a History*. New York: Doubleday. [In English].
2. Babych, Ye.K. and Patoka, V.V. (Comps.). (2007). *Represii v Ukraini (1917–1990 rr.): Naukovo-dopomizhnyi bibliografichni pokazhchyk*. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].
3. Bazhan, O. and Zolotar'ov, V. (2012). «Velykyi teror» na Kharkivshchyni: masshtaby, vykonavtsi, zhertvy. *Kraieznavstvo – Local History*, 1, 85–101. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Velykyi_teror_na_Kharkivshchyni_masshtaby_vykonavtsi_zhertvy.pdf. [In Ukrainian].
4. Bazhan, O. H. (2005). Doba «velykoho teroru» v Ukraini: mekhanizm realizatsii. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. (29), 116–129. [In Ukrainian].
5. Bilas, I. H. (1994). *Represyvno-karalna systema v Ukraini (1917–1953): suspilno-politychni ta istoryko-pravovyi analiz: u 2-kh*. Kyiv: Lybid'; Vijs'ko Ukrainy. [In Ukrainian].

6. Bugay, N. F. (2006). *Narody Ukrainy v «Osoboy papke Stalina»*. Moscow: Nauka, 2006. Retrieved from: <https://www.litmir.me/bpr/?b=235627>. [In Russian].
7. Dmitriyev, Yu.A. (2019). *Mesto pamyati Sandarmokh*. Petrozavodsk. [In Russian].
8. Frierson, C. A. and Vilensky, S. S. (2012). *Children of the Gulag*. New Haven–London: Yale University Press. [In English].
9. Ganin, A.V. (2016). Kompleks dokumentov po delu Vsesoyuznoj voenno-oficerskoj kontrrevolyucionnoj organizacii «Vesna» 1930–1931 gg. kak istochnik po istorii russkogo oficerstva poslerevolucionnogo perioda. *Vestnik arhivista – Archivist's Bulletin*, 4, 225–240. [In Russian].
10. Hrankina, O. (1998). Arkhivno-slidchi spravy druhoi polovyny 1937 roku schodo predstavnykiv natsional'nykh menshyn Ukrainy. Dzhereloznavchij analiz skladu dokumentiv. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 (6/7), 174–182. [In Ukrainian].
11. Kalytko, S., Rubl'ov, O., Podkur, R. and Shevchenko, L. (Comps.). (2007). *Politychni represii v Ukraini (1917–1980-ti rr.): Bibliografichni pokazhchyk*. Kyiv–Zhytomyr: Polissia, 2007. [In Ukrainian].
12. Kokin, S. and Rossman, Dzh. (Comps.). (2018–2019). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u tr'okh tomakh. T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobitykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 r. – cherven 1943 r.): (2 vols.)*. Kyiv: Vydavets' Zakharenko V.O. [In Ukrainian].
13. Kostiuk, H. O. (1995). *Stalinizm v Ukraini (Heneza i naslidky): doslidzhennia i sposterezhennia suchasnyka*. Kyiv: Smoloskyp. [In Ukrainian].
14. Kulchyts'kyi, S. V. (2005). Holodomor 1932–1933 pp. v Ukraini yak henotsyd. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. (14), 225–300. [In Ukrainian].
15. Naumov, L.A. (2013). *Stalin i NKVD*. Moscow: Algoritm. [In Russian].
16. Podkur, R., Chencov, V. (2010). *Dokumenty organov gosudarstvennoj bezopasnosti USSR 1920–1930-x godov: istochnikovedcheskij analiz*. Ternopol': Zbruch. [In Russian].
17. Rubl'ov, O. and Repryntsev, V. (1995). Represii proty poliakov v Ukraini u 30-ti roky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 (2/3), 116–156. [In Ukrainian].

18. Rubl'ov, O. S. (1999). Represyvnii rezhym v Ukraini, 1930-ti roky: sprava «Ukrainskoi viiskovoi orhanizatsii». *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. (9), 169–184. [In Ukrainian].
19. Savin, A., Teplakov, O. and Yunhe, M. (Comps.). (2019). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u tr'okh tomakh. Vol. 3: Chekisty Stalina v leschatakh «sotsialistychnoi zakonnosti». Eho-dokumenty 1938–1941 rr.* Kyiv: Vydavets' Zakharenko V.O. Retrieved from: <http://resource.history.org.ua/item/0014474>. [In Ukrainian].
20. Shapoval, Iu. I. (1993). *Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
21. Shytiuk, M. M. (2000). *Masovi represii proty naseleння Pivdnia Ukrainy v 20–50-ti roky XX stolittia*. Kyiv: Tetra. [In Ukrainian].
22. Snyder, T. (2010). *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books. [In English].
23. Thurston, R. W. (1996). *Life and Terror in Stalin's Russia: 1934–1941*. New Haven–London: Yale University Press. [In English].
24. Vasyli'iev, V., Viola, L., and Podkur, R. (Comps.). (2017). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u tr'okh tomakh. Vol. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobotnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 – lystopad 1939 pp.)*. Kyiv: Vydavets' Zakharenko V.O. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/files/store/285.pdf>. [In Ukrainian].
25. Vrons'ka, T.V. (2009). *Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
26. Zinchenko, O. (2011). *Hodyna papuhy. Ukrainski storinky Katyni*. Kharkiv: Faktor. [In Ukrainian].
27. Zolotar'ov, V. (2001). Nachalnytskyi sklad NKVS USRR u seredyni 30-kh rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2 (17), 326–343. [In Ukrainian].

Kovalenko Tetyana. Soviet repressive policy of the 1930s in Ukraine (according to the materials of the state archive of Kharkiv region)

The purpose of the article is to find out the source potential of the documents of the State Archives of Kharkiv region, which can shed light on the course and scale of the mass repression conducted by Soviet power in Ukraine in the 1930s. For this purpose, archival and criminal cases that represent the basis of the archival fund (R-6452) stored in the State Archives of Kharkiv Region are divided into groups according to their

content and purpose. The following categories of documents are distinguished: materials of arrest and search, materials of investigation and rehabilitation.

The methodology is based on the principles of historicism, scientificity, and comprehensiveness. To achieve this goal, problem-chronological and specific research methods were used.

Conclusions. Based on the analysis of some sources from each group shows the information about their nature, as well as illustrations of indirect evidence of the Soviet repressive machine peculiarities. Thus, it is indicated which items the questionnaire of the accused/arrested contained and which were added over time and due to the scale of Soviet repression increasing. Based on the work with the interrogation protocols, it was concluded that these sources did not always meet the norms and standards of procedural record-keeping, most likely due to a significant number of arrests. The source analysis of such important material of the investigation as the indictment was carried out. It recorded the information of the questionnaire, search and interrogation reports, other investigative materials and, in fact, the verdict that was recommended by the Soviet extrajudicial bodies. Rehabilitation materials testify to violations of the law during the investigation and sentencing, as well as important information about the real essence of the Soviet repressive policy towards its citizens. Letters from relatives who were searching for their relatives illuminate the fate, feelings, emotions, and horrors experienced by the victims of Soviet terror in Ukraine. In addition, the article attempts to look at the outlined processes through the prism of the fate of the victims and executioners of the Soviet regime.

It is concluded that the documents of the fund R-6452 of the State Archives of Kharkiv Region have a huge source potential and allow us to judge the essence of Soviet repressive policy primarily in Kharkiv and its region, but also cover its implementation in other regions of our country.

Key words: Soviet repressions, documents, source analysis, sentence, victims, rehabilitation.

РЕЦЕНЗІЇ

Василь МАРОЧКО*

Архівний детектив

Рец. на кн.: «Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб: зб. архів. док.: в 2-х т.» / передм., упоряд., комент., прим. Р. В. Росляка; вступ. ст. С. В. Тримбача, Р. В. Росляка; М-во культури та інформ. політики України, Київ. нац. ун-т театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого. – К.: Вид-во Ліра-К, 2021. – Т. 1: 1919–1940 рр. – 750 с.; Т. 2: 1941–1989 рр. – 623 с.

Документальне видання довженкознавця Романа Росляка, яке увібрало архівні документи і матеріали радянських спецслужб про громадсько-політичну і мистецьку діяльність українського кінорежисера Олександра Петровича Довженка, є інтелектуальним проривом і внеском в історіографію та археографію, особистим творчим успіхом дослідника. Вагомим не лише через упорядковані два томи по кілька сотень сторінок кожний, але й за новизною та неосяжним інформативним зміс-

том документів різного походження, що суттєво доповнили творчу і політичну біографію українського кінорежисера, обставини його сімейного життя, кола друзів і ворогів.

Архівні документи про відомого і загадкового українського кіномитця почали з'являтися на початку 1990-х рр., про що зазначено у передмові першого тому збірки. Їх виявляли в архівних фондах Галузевого державного архіву СБ України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву м. Києва, обласних архівів, створюючи джерельну базу для об'єктивного висвітлення постаті і творчого доробку О. Довженка, розвіювання міфів і легенд довкола цієї талановитої і непересічної особистості. Кілька цікавих документів вдалося виявити й автору цієї рецензії, працюючи над книгою «Олександр Довженко: Зачарований Десною» у 2006 і 2019 рр. Архівні фонди комуністичних спецслужб, що стосувалися діяльності кінорежисера і громадського діяча О. Довженка, оприлюднювали дослідники В. Попик, Л. Череватенко, О. Безручко, але без належного археографічного опрацювання, наукових коментарів, переймаючись лише пошуком сенсаційного відкриття, видаючи О. Довженка за жертву тоталітарного режиму.

Сучасна українська археографія не може похвалитися наявністю збірок архівних документів про взаємини творчої інтелігенції і влади, окрім ґрунтовного видання Василя Даниленка («Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.» / упоряд.: В. М. Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.). Упорядкований Р. Росляком двотомник є першим тематичним виданням документів і матеріалів спецслужб, що активно зосереджувалися довкола однієї особи. Чим заслу-

* Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

жив «колишній петлюрівець» Олександр Довженко такої поваги чекістів, які змінювали номенклатурну назву, але не змінювали свого упередженого ставлення до української інтелігенції.

Обидва томи мають 409 документів, що супроводжують «Додатки», розкриваючи зміст того чи іншого документа (оригінальний формат подання матеріалів). Упорядковані дослідником джерела вирізняються за своїм статусним походженням. Окрему групу архівних документів становлять документи структурних підрозділів органів державної безпеки радянської України (супровідні листи, доповідні і службові записки центральних і регіональних підрозділів, витяги з протоколів допиту арештованих осіб, спецповідомлення ДПУ УСРР, УДБ НКВС УСРР, одна довідка 2-го відділу 5-го Управління КДБ УСРР від 23 серпня 1989 р. щодо знищення матеріалів архівної справи-формуляра про О. П. Довженка), донесення агентів (ледве не основний корпус документів другого тому), автобіографічні матеріали режисера, його дружини Ю. Солнцевої, публікації з періодики тих років, статті, відгуки відомих режисерів на кінокартини О. Довженка тощо. Вони доповнили і розширили зміст «рапортів оперуповноважених» ДПУ стосовно різних вражень громадян і фахівців від перегляду фільму «Іван», «Щорс» (с. 252–288). Такий формат подання документів та матеріалів цілком можливий, хоч у титульній назві заявлені фонди спецслужб. Їх об'єднує тематичний контекст, споріднений хронологічно і змістовно. Опубліковані статті у періодичній пресі 1920–1930-х рр. загалом відомі дослідникам, а колекції архівних джерел постають уперше, особливо донесення агентів ДПУ, НКВС, які «міцно» оточили кінорежисера.

Рецензенту вдалося нарахувати 57 агентів, які ховалися за вигаданими псевдонімами, ніби представники темних сил з міфологічних кінокартин. Необхідно віддати належне Р. Росляку, який наважився документально підтвердити реальні прізвища десятка агентів, до когорти яких належали відомі письменники, кінооператори, журналісти. Їх масово вербували наприкінці 1920-х рр., про що свідчать документи у збірнику В. Даниленка, а також у рецензованому документальному виданні. У другому тому опубліковано 163 донесення агентів із

198 документів, тобто справді «архівний детектив» (визначення Сергія Тримбача у його передмові до видання), який може стати основою для кіносценарію своєрідного бойовика. У вступному розділі «Хто вони, агенти радянських спецслужб» Р. Росляк називав прізвища агентів: «Стріла» (письменник Ю. Смолич), «Кривonos» (Андрій Малишко), «Патріот» (композитор Пилип Козицький), «Чорний» (композитор І. Белза), «Тимофєєв» (кінооператор Юрій Єкельчик), «Петро Уманський» (Микола Бажан), «Павленко» (письменник Кость Герасименко), «Холмський» (критик Микола Сачук), «Правдин» (сценарист Олександр Перегуда), «Ярема» (відомий художник Микола Глуценко). Безумовно, погоджуюсь з думкою Р. Росляка про те, що їх «вербували» не за покликом і бажанням, а всупереч. Всіляко опиралися Ю. Смолич, А. Малишко, М. Бажан, адже доводилося ставати на дуже небезпечний й аморальний шлях – зради друга, колеги. Після смерті О. Довженка вони писали про його внесок до світового кінематографа, клялися у дружбі, просили каральні органи за реабілітацію репресованих українських письменників. Дивний і загадковий спрут людської душі.

Агенти спецслужб були всюди. Вони стежили за кожним кроком кінорежисера, починаючи від дружини Ю. Солнцевої, особистого водія (агент «Алексін»), і завершуючи кіногрупою Київської кінофабрики тощо. 9 березня 1930 р. поет Володимир Сосюра, який перебував свого часу як і О. Довженко у війську С. Петлюри, написав замовного вірша «Агентам купленим» у справі «СВУ». Він доволі вичерпно відтворив справжню місію сексотів ДПУ, а не приречених на смерть і табори фігурантів процесу.

*Агентів куплених своїх
Чи Соловків далекий дим...
Намарно ви до нас послали, –
Не пощастить ніколи їм
Чекають їх чи кулі, грати
Наш край з середини зірвати.*

Чимало завербованих агентів, судячи з документальної збірки Р. Росляка, не виправдавши довіри органів державної безпеки, опинилися у таборах ГУЛАГу. Вражає їх кількісний склад,

які стежили за однією талановитою особистістю, патріотично налаштованою, що виявляла особливу любов до рідної землі, але не планувала антирадянського вибуху. Навіщо було оточувати українського кінорежисера, фільми якого виявилися винятково радянськими, ідеологічно витриманими, політично лояльними, які здобули підтримку самого Й. Сталіна, М. Хрущова? Кого і чого боялися органи державної безпеки, оточивши хворого і загнаного у кут українського режисера?

Агенти акцентували увагу на його «націоналістичних почуттях», на «петлюрівському минулому», але вони не загрозували існуванню радянської держави. Можливо, боялися гострого Довженкового слова, мистецького опромінення більшовицького царства темряви, правди про злочини тоталітарного режиму? Адже митець був готовий показати 157 млн голодуючих у 1932 р. людей, тобто все населення СРСР. Боялися, коли «обставили червоними прапорцями» його кабінет, знімальний майданчик, службовий автомобіль, лікарняні кімнати, влаштували агентурну облогу змороженої і виснаженої у протистоянні зі злом людини.

Навіщо було строчити Ю. Смоличу 70 донесень на О. Довженка, демонструючи звання «чесного і добросовісного агента»? Талановитий письменник, редактор журналу «Україна», який редагував не лише статті і поетичні твори, але й намагався відредувати кожне слово кінорежисера, донести його обурення і гнів відповідним службам. Не хотів, «коливався», але писав, щоб вижити, уціліти у роки масового політичного терору. Фізично зберіг себе, навіть став Героєм Соціалістичної Праці. Але як жити наодинці із власним сумлінням?

Агенти не були «штірліцями», які таємно боролися з нацистами, а швидше навпаки – їх вірним слугами, подібних агенту Клаусу. Можливо, винятком був агент «Ярема», тобто художник Микола Глущенко, який працював на радянські спецслужби за кордоном. Повернувшись до України, почав стежити за О. Довженком, а 1964 р. написав нарис «Слово про друга». Ось така діалектика фарисейства і духовного перевтілення.

Упорядковані у збірнику документи вражають інформативним розмаїттям, відтак Романові Росляку довелося добряче

попрацювати з ними, щоб розібратися з історичними персонажами, подіями і явищами. Вражає походження кличок агентів. Хто був їхнім творцем – співробітники спецслужби чи завербовані найманці. Дивовижний підбір: «Немо» (ніби капітан Немо), «Белінський», «Актор», «Кінематографіст», «Журналіст», «Случайний», «Пора», «Ленський», «Філософ», «Охотник», «Сорбонін», «Вольтов», «Дубровський». Якщо зважити на те, що серед них були сценаристи, кінооператори, журналісти, письменники, то вибудовується доволі сумна детективна історія.

Органи державної безпеки радянської епохи встановили тотальний контроль за творчою інтелігенцією і суспільством загалом. Контроль був не «случайний», а «філософськи» обґрунтований, здійсненням якого займалися посадові «актори» з політбюро ЦК ВКП(б), доморощені «дубровські» у «погонах» державної служби, які боролися з колишніми поміщиками, офіцерами, «українськими буржуазними націоналістами». Отже, була така «пора», коли співали не арію Ленського, а таємні агенти «Ленські» та фахові композитори одягнули на себе маски «Чорного» і «Патріота», вимушено переслідуючи творчих людей, обравши високу тональність реквієму. Вони не розчинилися безслідно у закодованому хоралі таємних агентів, тому що існує історичний суд – безжалісний і невідворотній Суд часу.

Видання, яке видрукувало видавництво «Ліра-К», далеке від ліричного епосу, позаяк жертвами донесень агентів були живі люди, що повертаються до нас меморіальними свічками Биківні, Соловків, Сандормоху. Збірка документів, яку упорядкував вступними статтями та примітками Р. Росляк, зафіксувала великий масив інформації про вороже оточення О. Довженка. Хоча він, напевно, вважав запопадливих агентів друзями, колегами, рідними людьми. Архівно-документального матеріалу про українського кінорежисера зібралося чимало, написано нові книги, відтак настав час для підготовки енциклопедичної праці про видатного українського кінорежисера, громадського діяча, людину.

Науковий журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2021. – № 2 (56)

DOI: 10.15407/vuchk2021.02

Головний редактор: *Р. Давидюк*

Відповідальний за випуск: *Р. Подкур*

Технічний редактор: *І. Ставнюк*

Науково-допоміжна робота:
*співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України*

Комп'ютерне макетування: *І. Ставнюк*

Підписано до друку 17.11.2021 р.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Cambria
Наклад 300 прим.

Відділ редакції:
01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 631
тел.: (044) 279-06-80

Електронні версії номерів журналу розміщено на сайтах
Журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» <http://archive-vuchk.history.org.ua/uk>

Головної редколегії науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією» <http://www.reabit.org.ua/> та
Інституту історії України НАН України <http://history.org.ua/uk>

ГО «ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА»
61002, Харків, а/с 10430
<http://khpg.org>
<http://library.khpg.org>
<http://archive.khpg.org>

Друк: ФОП Капуста С.І.
62430, Харківська обл., Харківський р-н,
село Сороківка, вул. Кринична, буд. 32